

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка

Л.А. ЮДА

ПРАКТИКУМ
З ЕТНОПЕДАГОГІКИ

Видавець Лозовий В.М.
Чернігів
2012

УДК 37 : 39 (076)
ББК Ч 365 я 73
Ю-16

Рецензенти:

кандидат педагогічних наук,
професор Завацька Л. М.
кандидат педагогічних наук,
доцент Стрілець С.І.

Відповідальний редактор:

доктор історичних наук,
професор Дятлов В.О.

Ю- 16 **Юда Л.А.**

Практикум з етнопедагогіки: Навчально-методичний посібник для студентів / Л.А. Юда. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 272 с.

ISBN

Практикум містить фрагменти першоджерел усної народної творчості, літературних творів, праць українських педагогів, які студенти мають опрацювати в процесі підготовки до семінарських занять з етнопедагогіки згідно з наведеними у посібнику методичними рекомендаціями, а також навчальну програму курсу, контрольні запитання, питання для самоконтролю, список літератури з електронними ресурсами включно та інші додатки.

Для викладачів, студентів, учителів, усіх, хто цікавиться етнопедагогікою та українознавством.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (Протокол № 8 від 28 березня 2012 р.)

УДК 37 : 39 (076)
ББК Ч 365 я 73

ISBN

© Юда Л. А., 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ	6
<i>Тема 1.</i> Рід, родина, родовід в уявленнях українського народу.....	6
<i>Тема 2.</i> Школа і освіта Запорізької Січі як колиска і джерело народної педагогіки	34
<i>Тема 3.</i> Виховний ідеал української етнопедагогіки	70
<i>Тема 4.</i> Усна народна творчість як засіб виховання в українській етнопедагогіці	98
<i>Тема 5.</i> Українська народна гра як засіб виховання в українській етнопедагогіці	118
<i>Тема 6.</i> Провідні завдання родинного виховання	147
<i>Тема 7.</i> Напрями виховання в народній педагогіці	167
<i>Тема 8.</i> Традиційні ініціації українців	195
ДОДАТКИ	
Програма навчального курсу	216
Література до курсу.....	240
Електронні ресурси.....	246
Питання для самоконтролю	247
Завдання і вправи для самостійної роботи.....	255
Питання до заліку.....	263
Лист – вкладиш (відповіді на питання для самоконтролю)	266
Схема „Дерево роду”.....	268
Термінологічний словник	269

ПЕРЕДМОВА

Етнопедагогіка виступає як першооснова педагогічної науки і посідає чільне місце серед обов'язкових дисциплін як психолого-педагогічного, так і українознавчого циклів. До навчально-методичного посібника з етнопедагогіки включено питання сутності й особливостей взаємозв'язку народної педагогіки і педагогічної науки, визначення ролі етнопедагогічних традицій виховання у формуванні сучасної національно – виховної системи.

Мета вузівського курсу української етнопедагогіки полягає у вивченні джерел народної педагогіки, традицій родинного та сімейного виховання, етногенезу народно-педагогічних ідей, дослідженні історичного аспекту становлення народної педагогіки як науки.

Програма курсу з етнопедагогіки визначає основні наукові категорії народної педагогіки, етнопедагогіки і висвітлює такі поняття, як мета, зміст і принципи виховання, чинники формування особистості, засоби і прийоми виховання в народній педагогіці, розкриває виховні орієнтири.

Пропонована програма передбачає знайомство з основними складовими української етнопедагогіки: родинознавством (фамілологією), українським народним дитинознавством, народною родинною (батьківською) педагогікою, українським народним навчанням, українською педагогічною деонтологією.

Одним з головних завдань курсу є визначення української етнопедагогіки як основи розвитку українського шкільництва.

Вивчення етнопедагогіки передбачено навчальним планом спеціальності „Історія”, „спеціалізація українознавство та краєзнавчо-туристична робота”. Предмет має свої специфічні особливості, зокрема міжпредметні зв'язки, необхідність використання регіональних матеріалів, різні форми самостійної роботи, семінарські й практичні заняття, етнографічні дослідження, відродження народної обрядовості.

На вивчення курсу для студентів II курсу спеціальності „Історія”, „спеціалізація українознавство та краєзнавчо-туристична робота” відводиться 64 години (48 лекційних і 11 семінарських) аудиторних занять протягом IV семестру.

Запропонований методичний посібник містить плани семінарських занять і літературу до них, методичні вказівки, тексти джерел та літератури, які слід обов'язково опрацювати при підготовці до семінарів, навчальну програму курсу „Етнопедагогіка”, теми рефератів, питання та завдання для самостійної роботи, самоперевірки, питання до заліку.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Тема 1. Рід, родина, родовід в уявленнях українського народу

4 год.

Мета: формування у студентів уявлення про родинні стосунки і взаємини українців; розвиток наукового інтересу до складу й історії своєї сім'ї та роду, виховання поважного ставлення до пам'яті предків

План

1. Поняття „рід”, „родина”, „родовід” в уявленнях українського народу. Дерево роду. Символи роду.
2. Наш родовід: хто, кому, ким доводиться.
3. Історія моєї сім'ї. Мій родовід. Моє родинне дерево.
4. Історія мого прізвища.
5. Святині, обереги моєї сім'ї.

Основна література

- Братків А. Л. Роду нема переводу / А. Л. Братків // Радянська школа. – 1990. – № 2. – С. 21–23.
- Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – 3-е вид. – Харків: Видавництво „Див”, 2005. – 472 с.
- Олійник М. Родовід / Микола. Олійник // Радянська школа. – 1989. – № 7. – С. 84–88.
- Скуратівський В. Посвіт: Художні оповіді, новели / В. Скуратівський. – К.: Молодь, 1988.
- Скуратівський В. Т. Берегія: Художні оповіді, новели / В. Т. Скуратівський. – К.: Рад. письменник, 1988.
- Скуратівський В. Покуть / Василь Скуратівський. – К.: Фірма „Довіра”, 1992. – 236 с.
- Ткач М. Дерево роду / Микола Ткач. – К.: МПП „Анфас”, 1995. – 107 с.
- Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / [А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін]. – К.: Либідь, 1993. – 256 с.
- Українська родина: Родинний і громадський побут / [упорядник Лідія Орел]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 424 с.
- Уроки з народознавства: [Посібник] / [упорядн. М. Дмитренко, К. Дмитренко]. – К.: Ред. часопису „Народознавство”, 1995. – 224 с.

Додаткова література

Благослови, Мати: Уроки українського народознавства (5 – 8 класи): Кн. для вчителя / [Упоряд. Л. Іванникова]. – К.: Освіта, 1995. – 190 с.

Кузьмінський А. І. Педагогіка родинного виховання: Навч. посібн. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2006. – 324 с.

Скуратівський В. “Берег дитинства” / В. Скуратівський // Початкова школа. – 1992. – № 1. – С. 66–69.

Скуратівський В. “Пам’ять родоводу” / В. Скуратівський // Початкова школа. – 1992. – № 3–4. – С. 58–60.

Стельмахович М. Г. Українська родина / М. Г. Стельмахович // Рідна школа. – 1993. – № 4. – С. 14–17.

Черепанова С. О. Філософія родознавства: Навч. посіб. / [Передмова проф. В.Г.Скотного] / С. О. Черепанова. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2008. – 460 с.

Методичні рекомендації і практичні завдання

Перше питання – теоретичне. Необхідно розкрити зміст понять „рід”, „родина”, „родовід” в уявленнях українського народу. Під час відповіді проаналізувати символічне значення дерева роду, числа “сім”. Охарактеризувати символи роду.

До другого питання бажано підготувати схеми (таблиці) “Хто, кому, ким доводиться в родині”, скласти „дерево роду” своєї сім’ї.

Третє, четверте і п’яте питання вимагають від кожного студента написання історії своєї сім’ї, складання дерева роду, проведення пошукової роботи з історії прізвища, імені.

На семінар бажано принести обереги своєї родини, фотокартки, альбоми, документи, які можуть підтвердити достовірність розповіді.

Тексти джерел та фрагменти наукових праць і навчальних посібників

Дерево роду

Дерево роду. Стародавній звичай зобов’язував кожного члена роду (родини) до набуття зрілості знати свій родовід до сьомого коліна. Дерево роду розгалужується на 32 материнські і 32 батьківські гілки. Перше коліно – я; друге – батько й мати; третє – два дідусі і дві бабусі; у четвертому – чотири прадіди й чотири прабабусі; у п’ятому – вісім прапрадідів і вісім прапрабабусь; у шостому – шістнадцять прапрапрадідів і шістнадцять прапрапрабабусь; у сьомому – тридцять два прашури і тридцять дві прашурки. Дерево роду символізують дідух (обжинковий або зажинковий сніп, виготовлений з житніх пучків), весільне гільце та свічка-трійця.

Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К.: Либідь, 2005. – С. 143.

Дерево життя

Дерево життя – це родовідне дерево, де кожна гілочка символізує когось із предків, або родичів /братів, сестер і т.д./. Такі родовідні дерева (як оберіг) можна побачити на рушниках коло образів у кожній українській хаті.

Кубійда В. Дерево світове / В Кубійда // Потапенко О., Дмитренко М., Потапенко Г. Словник символів / [за заг. ред. О. Потапенка, М. Дмитренка]. – К.: Редакція часопису „Народознавство”, 1997. – С. 44.

Дерево життя як священний символ українців

Світове Дерево – відображення цілісної картини будови Всесвіту, яка була характерна не тільки для світогляду всіх слов'ян, але й усіх індоєвропейських народів. Про універсальність образу дерева свідчить його розуміння в різних міфологіях як Дерева життя, Райського дерева, Дерева пізнання (інколи їх розрізняють, але переважно вони мають низку тотожних функцій).

Світове Дерево – модель триєдиної вертикальної структури Всесвіту – три царства: небо (Боги), земля (люди), підземний світ (Предки). Кожне з трьох царств має свою символіку в образах тварин, птахів чи небесних світил. Так, верхній небесний світ (крону дерева) представляють сонце, місяць, зорі та різні птахи: соколи, голуби, орли, солов'ї, зозулі. Середній світ (стовбур дерева) – бджоли, куниці, домашні тварини. Нижній світ (коріння) – бобри, риби, змії. Вертикальна триєдність Світового Дерева сакралізує число три і взагалі трійцю.

Горизонтальна площина цього Світового Дерева чітко структурована на чотири грані в образі статуї Світовида. Його чотириликість орієнтована на чотири сторони світу – північ, південь, схід, захід, якими опікуються відповідно Боги: Мокоса, Дажбог, Лада і Перун. Подібна символіка наявна також у наверхшій скіфського жерця, знайденому неподалік Дніпропетровська. Тут зображений Бог Папай (наш Сварог) у центрі Світового Дерева (стовбур), яке має чотири гілки з тваринами внизу та птахами, сонцем і місяцем – вгорі. Горизонтальна єдність Дерева Життя сакралізує число чотири.

Сума горизонтальних і вертикальних числових символів складає священне число сім, а при множенні три на чотири отримаємо священне число дванадцять. Саме ці числа як символи космічної будови Всесвіту найчастіше згадуються в міфологічних та казкових сюжетах українського фольклору: три яблука, чотири вітри, сім зірок, дванадцять джерел тощо.

Ось як в апокрифах описувалося Дерево Життя, що має давнє язичницьке походження: „А посреди Раю Древо Животное, еже есть Божество, і приближається верх того древа до Небес. Древо то златовидно в огненной красоті; оно покриваєть вітвями весь Рай, імієть же листя от всіх дерев і плоди тоже. Ісходить от него сладкое благоуханіє (пахощі), а от корня его текуть млеком і медом 12 істочників”.

Образ Райського дерева досить близький до ведійських уявлень про Райський сад, що існує в центрі Сварги („Неба найвишого”). Цей сад оточує з усіх боків палац Індри (Перуна), де ростуть дерева, які виконують усі бажання. Та найшанованішим серед них є дерево із золотою корою – Паріджата, яке наповнює всю Сваргу пахощами. Це улюблене дерево дружини Індри – Сачі (аналог Перуниці). На запрошення Індри сад можуть відвідувати не тільки Боги і хоробрі воїни, які загинули на полі бою, але й інші смертні герої.

Водночас саме Дерево Життя символізує центр світу, сакральне місце (пор.: Священне дерево біля вівтаря в центрі Священного гаю, у дворі господаря – центр роду). Цей мотив центру світу й центру роду яскраво відображений у колядках:

А в пана, в пана, в пана Богдана,
Святий Вечор!
Стояла яблуня посеред двора,
На тій яблоні – золота кора.
Золота кора – то його жона,
А що віточки – то його діточки:
А що почечка – то його дочечка,
А що сучочки – то його синочки.

В українських обрядових піснях Світовим Деревом найчастіше виступає дуб. Але відомі також явір, сосна, верба, яблуня, виноград, береза, калина, горобина, липа, черемха тощо. Наприклад, у колядках:

Ой в ліску, в ліску, на жовтім піску
Стоїть береза тонка-висока,
Тонка, висока, гіллям
На тій березі сокіл сидів,
на море глядів...

або:

Високо сиджу, далеко виджу,
Ой калино, калино!
Споглядаюся на глибоке море:
А по тім морі корабель плине...

Дерево Життя тісно пов'язане із Сотворенням Світу, тому воно тотожне Світовому Дереву. Цей образ притаманний пісням Різдвяного циклу:

Як ще не було початку світа,
То ще не було неба, ні землі,
А лише було широке море,
А на тім морі явір зелений,
На тім яворі три голубочки,
Три голубочки раду радили:
– Як би ми браття, світ поставили?..

Мотив Дерева Життя наявний і у весільних піснях, що вказує на сакральний момент створення родини як аналога Сотворення Світу:

Над морем глибоким
Стоїть терем високий
Ладо! Ладо!
Ой там стоїть липа
Золотом обвита,
А шовком перевита.
А в тім теремі дівчинонька
Русу косу чеше...

Дерево Життя розглядається і як жіноче, і як чоловіче начало. Наприклад, верба тісно пов'язана з водою (росте над водою, що вказує на підземні джерела). Зі слов'янським Деревом Життя, вірогідно, поєднаний образ Богині Матері, яка дає Живу Воду чи небесне молоко (Дана, Мокоша, Берегиня). Іноді роль Дерева Життя надається вишні, яблуні та іншим деревам із назвами жіночого роду.

Однак чоловіча символіка більше притаманна Дереву Життя як образу рослинного фалоса (дуб, явір, виноград, плющ, кедр). Життєва сила Дерева Життя може бути зосереджена як у самому дереві, так і в його гілках (виноград, вербовий прут) або плодах (яблуко, вишня). Поєднання жіночих і чоловічих функцій відобразилося у священному ставленні до „парних” або з'єднаних дерев і плодів, які зрослися – їм надавалося найбільше значення у весільних обрядах та любовній магії.

Дерево Життя чи Дерево Роду – найпоширеніші мотиви народного мистецтва, особливо вишивки на рушниках, малюнки на печах та дверях українських хат, керамічних кахлях та посуді (тарелях, глечиках). В українських міфах життя дерев і життя людей взаємообумовлені, що особливо виявилось в давньому звичаї саджати дерево при народженні дитини (якщо дерево буде добре рости, то дитина також буде гарно розвиватися). Обрядове дерево присутнє в багатьох слов'янських обрядах як річного кола

(Різдво, Масляна, Вербиця, Великдень, Майське Дерево, Куст, Купайло), так і родинних (народження дитини, весілля, проводи до війська, похорон).

У серцевині Дерева Життя заховані саме Життя і найвища його мета – безсмертя. Українська релігія найчастіше наділяє такими священними особливостями вербу (іву) і використовує її в обрядах передвеликоднього циклу як символ перемоги Життя над Смертю (Свято Вербиці). Віра у вічність Життя виробила філософське ставлення до Смерті: „Життя не може померти”, воно може тільки залишити дерево, тварину чи людину. Так само воно може вселитися в рослину, тварину чи людину. Тому на похороні дерево – символ воскресіння душі. У русальних обрядах на дерево вивішують стрічки, смужки полотна, рушник або сорочку – це пожертва для душ, які прагнуть нового втілення.

Обрядове Різдвяне прикрашання дерева всіма плодами землі є даниною магії родючості – побажання, щоб усі рослини давали плоди. На цю ж функцію вказує також звичай прикрашати великоднє деревце писанками і крашанками (у південних слов'ян), ляльками (у поляків), Різдвяну ялинку – яблуками і горіхами (у росіян). В українців, словаків та поляків (у деяких регіонах, сусідніх з Україною) функції обрядового дерева на Різдво виконує дідух – житній сніп, який у Свят-вечір із урочистостями заносять у хату, ставлять на покуть або підвішують до стелі (у словаків). Подекуди українці перед Різдвом заносили в хату деревце вишні (у вазоні чи діжці з землею) або ставили у воду її гілочки, за якими дівчата ворожили: якщо до Різдва вишня зацвіте – влітку дівчина вийде заміж.

Давній і стійкий міфопоетичний образ дерева, яким пронизана вся релігійна й обрядова сфера життя наших предків, дає підстави припустити існування первісного міфу індоєвропейців про сотворення світу Богом: посадження Дерева Життя, яке стало початком подальших народжень. Різні поєднання елементів світу – чотирьох безначальних субстанцій (землі, води, вітру й вогню) – дали різноманіття роду рослин, тварин і людей. Звідси і наявність у різних міфологіях світу мотиву сотворення людини Богом із мокрої глини (земля, вода) шляхом вдихання (вітер) в неї душі (вогонь).

Лозко Г. Українське народознавство / Г. Лозко. – [3-е вид]. – Харків: Видавництво „Див”, 2005. – С. 33–39.

Сім поколінь

Ми починаємося від наших батьків, від землі. Усвідомлення себе в єдності з родом і природою спонукає людину уважно ставитися до всього, що її оточує, перейматися світобуттям, задумуючись над його потаємною суттю. Спостережливість та увага до навколишнього природного середовища, імовірно, й породили у світогляді наших пращурів розуміння необхідності існування чіткої розміреності та порядку в усьому – світоладу, потреби Господаря або ладівника. Незаперечність цієї істини абсолютна. Там, де панує лад, усе дихає радістю й повниться квітом любові. Там, де є Господар (ладівник), там зростає добробут і благополуччя, там у всьому панує лад. Таким чином, лад бачиться як широко відкриті двері до раю.

Як у райку у цім барку. Щедрий вечір! Добрий вечір! Господар – як виноград, Господиня – як калина, А їх дітки – як ягідки.

Тут, у цій віншівці, постає зичливе прагнення дорівнятися до стану вищого світоладу – ладу, створеного Богом.

Розуміння того, що будь-яке порушення усталеного природного ладу рано чи пізно обертається лихом та нещастям – карою Божою, спонукало наших предків бути у всьому завбачливими. А сповідуваний ними принцип цілісності та гармонійності світобуття примушував надавати особливо прикметного значення взаємозв'язку між старшим та молодшим поколінням роду, повсякчас дбати про те, аби якісь зміни в суспільній формації не призвели до викривлень чи (не дай Боже!) щонайменшого розриву в ланках

інформаційного зв'язку поколінь. Адже все це спричиняє порушення ладу, руйнацію. Головним охоронцем ладу тут, як і в усіх інших родових та суспільних взаєминах, виступає звичай, що був законом буття.

Звичаєві правила були громадським упровадженням. Одні звичаї стояли на сторожі непорушності підвалин роду, інші – охороняли його фізичне здоров'я, ще інші – плекали правильні, відповідно до генетичних особливостей роду, напрямки шляхів нового світобуття. До таких звичаїв наших предків-скіфів належить звичай, що зобов'язував кожного члена роду (родини) до часу набуття зрілості досконало вивчити і знати свій родовід до сьомого покоління. За тогочасним світобаченням людина існує лише в роді, для роду і через рід. Звідси й обов'язкове знання власного родоводу. Кожен повинен знати своє походження, батьків, дідів і пращурів. За звичаєм – до сьомого коліна. Тож поррахуймо їх, починаючи від себе. Перше коліно – я; друге – батько й мати; у третьому коліні маємо два дідусі і дві бабусі; у четвертому – чотири прадіди й чотири прабабці; у п'ятому – вісім прапрадідів і вісім прапрабабусь; в шостому – шістнадцять шурів (прапрадідусів) і шістнадцять щурок (прапрабабусь); в сьомому коліні ми нарахуємо тридцять два пращури і тридцять дві пращурки. Оце і є дерево твого роду. У його верхів'ї розгалужується 32 гілки материнських і 32 – батьківських. Побіжно зауважимо, що рівно стільки зубів має доросла людина. Отож, кожний корінчик слід знати досконало. Усього ж у верхів'ї дерева розгалужується 64 гілки. Шістдесят чотири гілки має і кожна окрема галузка – батьківська і материнська ($1+1+2+4+8+16+32=64$). Число 64 є сакральним і в міфології знаменує Всесвіт. Згадаймо переказ про винахідника шахів. Коли король забажав нагородити його за винахід такої чудової гри, той запросив, на перший погляд, зовсім незначну винагороду: на першу клітинку покласти одну зернину, на другу – дві, на третю – чотири, на четверту – вісім і т. д. Немудрий король навіть не сподівався, що для такої винагороди не вистачить не тільки всього його королівства, але й зерна з усієї землі. Людину, яка не знала Дерева Роду свого, вважали безрідною, покидьком. Така людина навіть у середовищі найближчих не могла мати шанси. Юнакові або дівчині, що не знали свого родоводу, заборонялося одружуватися й мати своїх дітей – продовжувати рід. Коли ж хто й не прагнув до пізнання, такого виганяли геть за межі роду. Незнання дерева роду свого, за твердим переконанням пращурів, обертається в наступних поколіннях великою бідною та лихом, Щоб такого не ставалося, батьки й матері, дідусі та бабусі ще змалечку прилучали своїх маленьких нащадків до всього, що знали про свій власний рід і народ. А в дні великих поминальних свят, таких як різдвяний Святвечір, Великодні проводи, осінні Діди (Дмитрівська субота), весільний поминальний обід й інші поминальні дні, зазвичай, за обіднім столом велися бесіди про рід. Характер бесід – споминальний, у вигляді спогадів про предків. Та й досі старші люди зауважують, що під час будь-якого поминального обіду чи вечері розмови заходять далеко від спомину про покійника та про рід. Бо що ж то за поминки, якщо на них вирішуються мирські, комерційні справи?! Звичаєво ж це має виглядати приблизно так. Старший роду (дід, прадід, батько, мати, бабуся), перед причастям до поминальної страви-колива звертається до всієї родини, до всіх, хто сидить за столом. Він сповіщає, що найстаршим у роду на сьогодні є, скажімо, пращур Іван. За переказами батьків, пращур Іван був для свого часу людиною освіченою, мав неабиякий хист до якогось ремесла (чинбарства, бондарства тощо), любив грати на сопілці, був надзвичайно чесним і запальним (чи спокійним) в характері, замолоду служив на Січі Запорозькій. Одружився в пізньому віці, у 29 років. Узяв собі попівну Марію з сусіднього хутора і вже потім працював коло землі. Пращур Іван та пращурка Марія народили й виростили чотирьох синів і дві доньки. З них найменший Василь доводиться мені щуром. У щура Василя було три доньки й один син. Найстарша з доньок – Горпина – є моєю рідною прабабусею. Далі хтось із родини згадує ближчих покійних предків. Побіжно згадують і співають їхні улюблені пісні, розповідають небилиці й бувальщини, історичні перекази та легенди. Під час поминального святвечора чи обіду в оселі обов'язково має стояти символічне Дерево

Роду. На зимовий свят-вечір дерево роду уособлює дідух – перший зажатий снопик жита чи пшениці; на весільному поминальному обіді, що за звичаєм проводиться в суботу, дерево роду уособлює гільце (вільце), яке звечора в п'ятницю-починальницю вбирають весільні дружки; на поминальному обіді в Дмитрівську суботу Дерево Роду уособлює свічник із запаленими свічками – трійця); свічники (семисвічник, трійця та інші уособлюють дерево роду і в церкві під час служби Божої. Час оновлення (зародження Дерева Роду на рівні річного колобігу Землі і Сонця народний світогляд відносить на літню тріаду календарних свят. У християнському світобутті ці свята знаменуються трьома визначними подіями. Перше свято – Походження (проходження) Древа Животворного Хреста Господнього. У народі – Перший Спас або Маковія. Друге свято – Преображення Господнє (Другий Спас). Третє свято – Перенесення Нерукотворного Образу Господа Ісуса Христа (Третій Спас). За православним календарем ці свята припадають відповідно на 1(14) серпня, 6(19) серпня, 16(29) серпня. В українській звичаєвості період зазначених свят характеризується відповідними обрядовими діями з іграми та розвагами для молоді, освяченням насінневих рослин, плодів, меду, квітів тощо. Нині зміст давніх обрядодійств значно поруйновано і втрачено. Однак пісні, що супроводжували обрядові дії, збереглися. Із текстів пісень і постає міфопоетичний образ Дерева Роду.

Через наше сельце
везено деревце.
 Стій, калинонько, стій
 за морем далеко.
А з того деревця
Роблено комірку.
 Стояло, світило
 місяців чотири.
У тій комірці
роблено кроватку.
 Стояло, світило
 зірочок чотири.
На тій кроватці
дівочки спали.
 Стояло, світило
 місяців чотири.
Дівочки спали–
пісеньки співали.
 Стояло, світило
 зірочок чотири.
Котилось яблучко
з гори додолу.
 Стояло, світило
 місяців чотири.
Час вам, дівочки,
із гуляння додому.
 Стій, калинонько,
 стій за морем далеко.

Символ „дерево”, як уже вище зазначалось, образно уособлює енергетичну структуру середовища буття. Ритуальне „везення” деревця, про що мовиться в цій обрядовій пісні, слід розуміти як дію, що пов'язана з кодуванням основ середовища світобуття. А „село” чи „сельце” в міфопоетичному сприйнятті, очевидно, є ніщо інше як

гранично (в межах кратних величин) замкнутий простір. Саме в межах цього простору і проводиться кодування нового буття. В даному випадку – обрядове. Характерно, що сам звуковий символ „село” (діалектне: сило, сіло), виступаючи уже в дещо іншому образному відтіненні, подає досить чітку видиму проекцію замикання простору, своєрідну модель-пристрій. Так, слова „сіло”, „сільце”, „сильце” означають пристрій, пастку у вигляді петлі або саму петлю, що здатна замикатися.

Приспів „Стій, калинонько, стій за морем далеко” утримує обрядовий плин на рівні незайманості; в межах критичних величин параметру середовища модульованого простору (моря). Як образ калина в українській обрядовості та піснях уособлює дівочу красу і цноту, юнацьку честь і лицарство, високу шляхетність в родинних взаєминах. Калина є священним символом України, країни, землі якої займають територію на межі Заходу і Сходу, Півдня і Півночі, християнського й мусульманського релігійного буття. Калина цвіте на межі весни і літа (дівоча цнота). А обрядове ламання ягід калини проводиться в період між двома Пречистими (з 15(28) серпня по 8(21) вересня). Тобто, на межі літа й осені.

„Комірка”, яка утворюється з „везеного деревця”, – це сім'яник, що якраз і уособлює видиму модель гранично замкнутого простору середовища буття. Найвиразніше ця модель проявляється в образі макової голівки-маківки, в яку до свята Маковія перетворюється макове дерево. Цей міфопоетичний зміст простежується й на прикладі українського обряду – весілля. Так, основна частина весілля починається виттям гільця (дерева), а завершується „коморою”. В чотирьох кутках „комори”, за звичаєм, має горіти чотири свічки. А на стінах „комори” кріпляться стріли та інші символи лицарської честі.

Приспів „Стояло, світило місяців (інший варіант: зірочок) чотири” вказує на чотири основних стани видимого буття: ранок, день, вечір, ніч; весна, літо, осінь, зима; у житті людини це – дитинство, юність, зрілість, старість. У циклічності фазових змін місяця як небесного тіла чотири стани буття мають відповідне виявлення в чотирьох квадрах: молодик, повний, старичок, новий (темний). Подібне ж маємо і з зіркою (планетою) Венерою: Вечірка, Ранниця і, очевидно, ще два інших стани її – Місяць-князь, Зоря-дівчина. Безумовно, що всі чотири стани буття генетично закодовані в кожній окремій насініні.

„Кроватка в комірці” є символічним уособленням ядра замкнутого простору, лігва, в якому перебуває зародок насініни. А „дівочки”, що сидять на „краватці”, символізують стан незайманості, непорочності середовища. Те, що „дівочки” в час „везення деревця” (кодування) сплять, вказує на абсолютну відсутність активного буття в даному замкнутому середовищі простору (насініні). Тобто, кодування проводиться на рівні підсвідомості.

За народним віруванням, пісня (спів) очищає душу від нашарування повсякденних суєт і тим самим не допускає зчерствіння її. Образно дію пісні можна порівняти з плином течії ріки, яка очищає джерела від засмічення та глею, не допускаючи замулення їх. У сплячій зернині та природному доквіллі таким плином, очевидно, є біг часу, що спричинюється періодичною зміною параметрів середовища: добовий та річний коlobіг землі. Ось тому „дівочки спали, пісеньки співали”. Однак, у цьому коlobіжному плинні „котилось яблучко (сонце) з гори додолу”. А отже, настає пора, коли вже „час вам, дівочки, з гуляння додому”. Тобто, до родини, до нового зародження (пробудження від сну) і продовження світобуття в генетичному річищі дерева роду свого! У насініні – до пробудження ядра, проростання насініни.

В інших варіантах обрядової пісні замість символу „комірка” зустрічається символ „церковка”. В міфопоетичному сприйнятті церква бачиться як Христова наречена. У ній відбувається зародження (пробудження) й очищення духовного буття людини. Чотири стани буття можуть також уявлятися як чотири різних характери: дитячий, юначий, зрілий, старечий; холеричний, сангвінічний, флегматичний і меланхолійний. Носіями цих характерів виступають окремі особи. Але ця особливість є притаманною лише особи.

Водночас кожна окрема людина за певних умов може виявляти ті або інші особливості характеру. І тоді за одних умов юнак – Василько, за інших – Іванко і т. д. Хоч не виключено, що й кожний із чотирьох може виступати як окрема особа – юнак з певними притаманними рисами характеру.

Приспів: Через наше село везено дерево.
Ой воно, воно в неділю рано,
й з-за моря далеко!
А з того дерева зроблена церковка.

А в тій церковці чотири віконця.
Перше віконце – Василько як сонце.
Друге віконце – Іванко як сонце.
Третє віконце – Павличко як сонце.
Четверте віконце – Палійко як сонце.

Порівняння із сонцем вказує на чотири стани буття в сонці: від зимового сонцевороту до весняного рівнодення; від весняного рівнодення до літнього сонцевороту; від літнього сонцевороту до осіннього рівнодення; від осіннього рівнодення до зимового сонцевороту.

Отже, буття довкілля в світлі сонця й буття людини в невидимому Господньому світлі бачилось нашими пращурами як єдине ціле. І дерево роду усвідомлювалось як безкінечний плин течії буття, що періодично оновлюється. Незнання річища родової течії, родового дерева унеможливило правильне й гармонійне буття людини, утруднює її рух по висхідній духовного вдосконалення.

До основних питань, що характеризують дерево роду, належать:

1. Священні знаки та символи роду (народу), одяг.
2. Імена предків, мова.
3. Віра та світогляд.
4. Обряди та звичаї.
5. Рід занять предків.
6. Харчування та напої предків.
7. Історичні та міфологічні казання, перекази, легенди, думи, пісні.

Число СІМ, в символ якого закорінене Дерево Роду, є священною математичною кратністю. Ця кратність всебічно проявляється на різноманітних рівнях світобуття. Так, сімку використовували в ритуалах давньої магії, сімка зустрічається в орнаментах доби кам'яного віку, на чудових виробах майстрів скіфської доби, в шумерських міфах тощо. Сім днів творення світу; сім богів поставив за княжим двором князь Володимир; сім основних кольорів має веселка; сім днів тижня. Добре відома сімка і в прислів'ях та приказках: семеро одного не ждуть; сім раз відмір і раз відріж; на сьомому небі, за сімома замками тощо. Вважалося, що душа має сім кіл. Загалом число сім вживалося для характеристики видимого буття, часу і простору. Наші предки вимірювали час від семи днів до семи поколінь: не хвалилися у сім днів, а хвалилися в сім поколінь (варіант – в сім літ).

Ткач М. Сім поколінь // Ткач М. Дерево роду / М. Ткач. – К.: МПП „АНФАС”, 1995. – С. 6–13.

Наш родовід: хто, кому, ким доводиться:

Із віку у вік, із покоління в покоління складається, пишеться й переповідається історія держави, окремих її регіонів, сіл, міст. Віками складалася й передавалася від діда-

прадіда до дітей-онуків історія кожного роду. Та чи знаємо її ми? Чи запам'ятали розповіді старших? Чи шануємо предків, пам'ять про них?

Життя швидкоплинне: не завжди встигаємо подякувати батькам, не маємо часу вислухати бабуню і дідуся, не привчаємо дітей шанувати старших... Вікова структура суспільства та відношення в ній складаються мають природу: БІОЛОГІЧНУ (зміна поколінь пов'язана з природним життєвим циклом), СОЦІАЛЬНУ (розподіл функцій між віковими групами й самі його критерії залежать від соціально-економічної структури суспільства) та ІСТОРИЧНУ (починаючи життя в певний момент, кожне покоління пов'язане спільністю переживань і цінностей, а тому унікальне й неповторне).

Задумайтесь! Відшукаймо старі фотокартки, з яких дивляться на нас ті, що відійшли з життя, можливо, так і не дочекавшись нашої уваги і вдячності. Розпитаймо ж про них у родичів і знайомих. Відвідаймо разом із дітьми їхні могили і почнімо писати власний родовід не з примусу, а за покликом серця.

Родичівство – зв'язок між людьми, з наявністю якого закон пов'язує виникнення, зміни або припинення прав і обов'язків.

Є два види родичівства: **кровне**, яке існує між людьми, що походять від одного предка, та **своєцтво** – родичівство за шлюбом, між родичами подружжя.

Елементарну одиницю для вирахування генеалогічної (родовідної) відстані між двома родичами складають ступені кровного (однорідного) споріднення: батьки й діти – родичі першого ступеня кровного (однорідного) споріднення; брати й сестри – родичі другого ступеня, брати й сестри батьків – родичі третього ступеня споріднення, діди, баби, онуки – родичі четвертого ступеня споріднення.

Рід – низка поколінь, що походять від одного предка.

Предок – найстарший родич по висхідній лінії з боку матері або батька (старіший за бабу, діда); переважно у множині – попередники сучасних поколінь; люди, що жили задовго до теперішніх часів; ті, від кого походять певні людські племена, народності і т. ін.

Покоління – нащадки одних батьків, люди близького віку. Часовий проміжок між цими ступенями родичівства – 30 років.

Родовід – історія поколінь певного роду (перелік, запис, що виявляють і ілюструють походження, послідовність поколінь (генеалогічне дерево).

Родичі, рідня – ті, хто перебуває в спорідненні з ким-небудь.

Родина, сім'я – група людей, що складається з чоловіка, дружини, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом (під спільним дахом).

Родичі кровні по прямій лінії:

Прапрадід – батько прадіда, батькового або матиного діда.

Прадід – батько діда, батькового або матиного батька.

Дід, дідусь, дідуньо, дідо – батьків або матиного батько.

Дідівщина, дідизна – спадщина від діда.

Дідівство – властиві дідові відчуття родинного зв'язку з онуками.

Прапрабаба – мати прабаби.

Прабаба – мати батькової або матиногої мами.

Баба, бабуся, бабця, бабуня – батькова або матиногої мами.

Батьки – батько й мати щодо своїх дітей.

Батько-мати – те саме, що й батьки.

Батьківство – кровне споріднення між батьком і його дитиною.

Батько, тато, татусь, неньо – чоловік щодо своїх дітей.

По батькові – складова частина власного імені людини, що вказує на ім'я батька.

Батьківщина – земля батьків; рідний край. Батьківщина – рідна країна.

Материнство – кровне споріднення між матір'ю та її дитиною; почуття жінки-матері.

Мати, мама, неня, ненька, матінка, мамця, матуся, мамуся – жінка щодо дитини, яку народила.

Син, синок, синочок – особа чоловічої статі щодо своїх батьків.

Дочка, доня, доця – особа жіночої статі щодо своїх батьків.

Внук, онук – син сина або дочки.

Внучка, онука – дочка сина або дочки.

Родичі кровні по бічній лінії:

Брат, братик, братусь, братунь, братуха – кожен із синів щодо інших дітей тих же батьків.

Сестра, сестриця, сеструня – кожна з дочок щодо інших дітей тих же батьків.

Дядько, дядя, дядьо – брат батька або матері.

Тітка, тьотя, тета, вуйна – сестра батька або матері.

Стрий – дядько по батькові, брат батька.

Стрийна – тітка, сестра батька.

Вуйко, вуй – дядько по матері, брат матері.

Братаниця – племінниця по братові, небога. **Сестринець, сестрінець, сестрин** – племінник, син сестри.

Племінник, небіж, небож – син брата або сестри.

Племінниця, небога – дочка брата або сестри.

Небожа – зменшене від небіж і небога.

Братан, братанець, братич – племінник по братові, небіж.

Сестриця, сестриниця, сестринка – племінниця, дочка сестри.

Брати і сестри двоюрідні (у перших і у других):

Двоюрідні – ті, хто перебуває в родинному зв'язку по дідові або бабі з дітьми їхніх синів і дочок.

Двоюрідний брат, брат у перших – син дядька або тітки.

Вуйчаник – син дядька по матері, двоюрідний брат. **Двоюрідна сестра, сестра у перших** – дочка дядька або тітки.

Троюрідні – родинний зв'язок по прадідові або прабабі з дітьми їхніх синів і дочок.

Брат троюрідний, брат у других – син двоюрідного дядька або тітки.

Сестра троюрідна, сестра у других – дочка двоюрідного дядька або тітки.

Внучатий племінник – син племінника або племінниці щодо дядька або тітки.

Внучата племінниця – дочка племінника або племінниці щодо братів і сестер батьків.

Прим.: При кровному спорідненні Церква забороняє шлюби:

– в лініях прямих (батьки-діти, бабусі-онуки) в усіх ступенях;

– в лініях бічних (брати-сестри, дядьки-племінниці) в трьох перших ступенях.

Нерідні батьки та діти:

Сини й дочки, брати й сестри можуть бути повнорідними, якщо мають одних батьків, та неповнорідними, якщо мають одну матір або одного батька.

Батьки нерідні – ті, що не перебувають у кровних родинних зв'язках із дітьми.

Вітчим – чоловік, що стає батьком дітей своєї дружини від іншого шлюбу; нерідний батько.

Мачуха – дружина батька щодо його дитини від іншого шлюбу; нерідна мати.

Діти нерідні – ті, що не перебувають у кровних зв'язках із кимось з батьків.

Однокровні, єдинокровні – син або дочка, брат або сестра, які мають із кимось спільного батька, але різних матерів.

Одноутробні – син або дочка, брат або сестра, народжені однією матір'ю, рідні по матері.

Пасинок, пасерб – нерідний син одного з батьків, рідний іншому.

Пасербиця – нерідна дочка одного з батьків, рідна іншому.

Зведенята, зведенюки – зведені брати і сестри.

Зведений брат – той, хто доводиться братом, будучи сином мачухи або вітчима.

Зведена сестра – та, хто доводиться сестрою, будучи дочкою мачухи або вітчима.

Прим.: Заборонені шлюби між братом і сестрою, незалежно від того, повнорідні вони чи неповнорідні.

Свояцтво – родичівство за шлюбом:

Свояцтво – споріднені внаслідок шлюбу; стосунки між чоловіком і кровними родичами дружини, між дружиною і кровними родичами чоловіка, а також між родичами подружжя. Свояцтво буває дворідним, або двокровним, та трирідним, або трикровним.

Свояцтво двокровне набувається через один шлюбний союз, у якому перебувають родичі чоловіка з родичами дружини. У двокровному свояцтві при виявленні його ступенів треба враховувати: а) свояцтво між чоловіком (дружиною) та кровними родичами дружини (чоловіка); б) свояцтво між кровними родичами подружжя. Оскільки чоловік і дружина складають у шлюбі одну плоть, то тесть і теща (батьки дружини) щодо зятя (чоловіка дочки), а свекор і свекруха (батьки чоловіка) – щодо невістки (дружини сина) – перебувають в першому ступені дворідного свояцтва; брати й сестри дружини та чоловіка – у другому ступені двокровного свояцтва. Коли з'ясовуються ступені свояцтва між кровними родичами подружжя, треба виявити: а) в якому ступені перебуває родич чоловіка щодо нього; б) в якому ступені перебуває родич дружини щодо неї, потім кількість ступенів складається, одержана сума покаже, в якому ступені споріднення перебувають родич чоловіка і родич дружини. Так, між чоловіком і його тестем – один ступінь; між чоловіком і його своячкою (сестрою дружини) – два ступені; між братом чоловіка і сестрою дружини – чотири ступені і т. д.

Трикровне свояцтво встановлюється при наявності двох шлюбних союзів; родичі дружини (чоловіка) одного брата (сестри) до родичів дружини (чоловіка) іншого брата (сестри) або родичі першої та другої дружин (чоловіків) одного чоловіка (жінки).

У трикровному свояцтві, яке походить від поєднання через шлюбні союзи трьох родів та прізвищ, ступені свояцьких стосунків вираховуються за тим же способом, що й у двокровному: складаються в загальну суму кількості ступенів.

Наречені – парубок і дівчина, чоловік і жінка, які збираються одружитися.

Наречений – парубок, чоловік щодо дівчини, жінки, з якою має одружитися.

Наречена – дівчина, жінка щодо парубка, чоловіка, за якого збирається зпміж.

Шлюб – спрямована на утворення сім'ї, історично зумовлена, санкціонована і регульована суспільством форма стосунків між чоловіком і жінкою, що встановлює їхні права та обов'язки стосовно один одного та щодо дітей.

Вінчання – шлюб церковний; таїнство з'єднання й освячення, шлюбного союзу чоловіка й жінки для благословенного народження й християнського виховання дітей.

Подружжя – шлюбна пара: чоловік і дружина. Стосунки між подружжям не є родинними.

Чоловік – особа чоловічої статі щодо жінки, з якою перебуває в шлюбі.

Дружина, жінка – особа жіночої статі щодо свого чоловіка.

Батьки чоловіка дружині:

Свекор – батько.
Свекруха – мати.
Тесть – батько.
Теща – мати.
Свати – батьки одного з подружжя щодо батьків або родичів іншого.
Сват – батько або родич одного з подружжя щодо батьків або родичів іншого.
Сваха, свашка – мати або родичка одного з подружжя щодо батьків або родичів іншого.
Зять – чоловік дочки, сестрин чоловік, чоловік зовиці.
Синова – дружина сина.
Невістка – дружина сина для його батьків, братів, сестер, чоловіків сестер і дружин братів.
Дівер, діверко – брат чоловіка.
Зовиця – сестра чоловіка.
Діверка – дружина дівера.
Свояк, шурина, шурик – брат дружини, чоловік своячки.
Своячка, своячениця, своякня – сестра дружини, дружина брата.
Швагер – чоловік сестри.
Швагрова – своячка.
Братова – дружина брата.
Дядина – дружина дядька, дружина батькового брата або матиного.
Стрий – чоловік батькової сестри, дядько.
Стрийна – дружина батькового брата, тітка.
Вуйна – дружина матиного брата, тітка.
Шлюб у свояцтві заборонено:
– при двокровному свояцтві в перших трьох ступенях; у четвертому дозвіл надає Єпархіальний архирей;
– при трикровному свояцтві – у першому ступені.

Удівство, сирітство:

Вдівство, удівство – нешлюбний стан чоловіка або жінки після смерті одного з подружжя.
Вдівець – чоловік, що після смерті дружини не одружився вдруге.
Вдова, вдовиця – жінка, що після смерті чоловіка не вийшла заміж удруге.
Сирітство – становище дитини, яка втратила одного або обох батьків.
Кругле сирітство – життя без батька і матері.
Напівсирітство – життя без матері або без батька.
Сирота, сиротина, сирітка – дитина, підліток, що втратили батька й матір або одного з них.
Сиротюк, сиротючка – хлопчик (дівчинка), що втратив батьків або одного з них.

Названі батьки й діти:

Названий батько – чоловік, який узяв на виховання, прийняв чужу дитину за своюю.
Названа мати – жінка, яка взяла на виховання, прийняла чужу дитину за своюю.
Названий син – той, кого взяли на виховання, усиновили.
Названа дочка – дівчинка, яку взяли на виховання, прийняли за свою дочку, удочерили.
Названий брат – той, із ким хто-небудь побратався; побратим.
Названа сестра – та, з якою хто-небудь посестрився, посестра.

Молочні брати і сестри:

Годувальниця – жінка, яка годує груддю чуже немовля.

Брат молочний – син годувальниці щодо чужих дітей, яких вона годує, а також ці діти щодо дітей годувальниці.

Сестра молочна – дочка годувальниці щодо вигодованих нею чужих дітей, а також щодо дочки годувальниці.

Хрещені батьки і діти:

Хрещення – релігійний обряд, який відправляють над новонародженими дітьми або дорослими на знак прилучення їх до християнської церкви.

Духовне споріднення існує між хрещеними батьками і хрещениками, також між батьками і кумами.

Хрещений батько, хресний тато – чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі духовного батька; нанашко на Вінниччині.

Хрещена мати, хресна мама – жінка, яка бере участь в обряді хрещення в ролі духовної матері; нанашка на Вінниччині (це засвідчує Л. Б. Паламарчук, науковець Київського міжрегіонального інституту удосконалення учителів).

Хрещений син – хрещеник, похресник, хлопчик (юнак, чоловік) щодо своїх хрещених батька або матері.

Хрещена дочка – хрещениця, похресниця, дівчинка (юнка, жінка) щодо своїх хрещених батька або матері.

Хрещений брат – той, хто має з ким-небудь спільних батька або матір.

Хрещена сестра – та, що має з ким-небудь спільних хрещених батька або матір.

Кумівство – один із видів духовного споріднення, звичай обрання народженій дитині других батьків; стосунки між кумами.

Куми – кум і кума разом (дві, три пари кумів).

Куми стрічні – перші зустрічні, яких запрошують бути кумами.

Кум, кумець – хрещений батько щодо батьків хрещеника і щодо хрещеної матері; батько дитини щодо хрещених батька і матері.

Кума, кумася, кумонька, кумця – хрещена мати щодо батьків хрещеника і хрещеного батька; мати дитини щодо хрещеного батька і хрещеної матері.

Кумувати – брати участь в обряді хрещення дитини, стаючи кумом або кумою її батьків.

Прим.: За церковними канонами при хрещенні потрібен тільки один свідок: хрещений батько хлопчикові, хрещена мати дівчинці. Другий свідок – данина традиції, а, отже, церковними канонами не забороняється укладання шлюбу між хрещеними батьками одного немовляти. Тому й не існує духовного родичівства між хрещеним батьком і його хрещеницею та між хрещеною матір'ю та її хрещеником. Але благочестивий звичай забороняє шлюби хрещеного батька з матір'ю хрещеника, хрещеної матері з батьком хрещениці, як і хрещеного батька з хрещеницею, а хрещеної матері з хрещеником, кума з кумою. На такі шлюби потрібен спеціальний дозвіл архиєрея.

Старість:

Старість – період життя, що настає після зрілості і характеризується ослабленням організму; похилий вік людини.

Старий, старик – чоловік, що прожив багато років, досяг старості.

Стара, стариця – стара за віком жінка.

Прим.: У західних областях України шанобливо звертаються до людей похилого віку: старша жінка, старший чоловік.

Дні особливого поминання померлих:

Православна церква поминає померлих у 3-й, 9-й, 40-й дні, річницю після смерті, у день народження і в день Ангела.

За православною вірою, душі померлих перші два дні перебувають на землі й у супроводі ангела ходять місцями своїх земних радощів, добрих і злих справ. Третього дня душа возноситься на небо, щоб стати перед Лицем Правосудного. Наступні шість днів душа перебуває в раю. На дев'ятий день ангели знову приводять душу на поклоніння Господу. Потім відбувається 30-добова мандрівка до пекла, а на 40-й день Бог визначає подальше місцеперебування душ померлих – в раю чи пеклі. Церква молиться за кожного померлого в ці дні. Річниця після смерті – це день народження померлого для нового, вічного життя.

Сезагальне (вселенське) поминання померлих відбувається в дні особливого поминання: суботу м'ясопусну, суботу 2, 3 і 4-ї седмиці Великого посту на Проводи, Радоницю, Гробки, Могилки; суботу Троїцьку (напередодні Трійці); поминання «православних воїнів за віру й вітчизну на полі брані життя поклавших» устанавлено в день Усікновення голови Іоана Предтечі (11, IX) та в суботу перед днем великомученика Дмитрія Солунського (8. XI).

Життя людське коротке, неповторне. Життя багатьох чи кількох поколінь – це наш родовід, родинна пам'ять, історія. У родоводі – не лише історія родини, а й історія народу. Наука генеалогія досліджує походження родів, встановлює родинні зв'язки, дає ключ до складання родоводу. Відтворимо й ми свій родовід.

Любі друзі! Запрошуємо Вас до складання свого родоводу, генеалогічного дерева життя, вивчення місцевих звичаїв, обрядів, традицій, запису призабутих термінів і понять, переказів. Своїми знахідками, набутими знаннями поділіться і з нами.

Джигурда-Литвинець Е. М., Наш родовід: хто кому ким доводиться / Е. М. Джигурда-Литвинець, М. К. Дмитренко // Уроки з народознавства: Посібник. – К.: Ред. часопису „Народознавство”, 1995. – С. 17–26.

Сік землі

Слова: Володимир Вихрущ
Музика: Владислав Толмачов

П'є моє коріння сік землі,
День лежить на білому крилі,
Подих вітру схилює жита,
Пролітають стомлені літа...

З роду в рід кладе життя мости,
Без коріння саду не цвісти,
Без стремління човен не пливе,
Без коріння сохне все живе.

З нами линуть у добрі і у журбі
Материнські очі голубі.
Чарівлива пісня живить нас

І сумління сповідає час.

З роду в рід кладе життя мости,
Без коріння саду не цвісти,
Без стремління човен не пливе,
Без коріння сохне все живе.

Є в моїх садах мале село,
Є криниця, чисте джерело,
А коли вертаюсь я з доріг,
Я цілую батьківський поріг.

З роду в рід кладе життя мости,
Без коріння саду не цвісти,
Без стремління човен не пливе,
Без коріння сохне все живе.

*Вихрущ В. Сік землі / В. Вихрущ. – [Електронний ресурс]Режим доступу:
<http://www.pisni.org.ua/songs/2153767.html>.*

**Ой, роду наш красний
(У полі калина)
Українська народна пісня**

У полі калина,
У полі червона.
Хорошенько цвіте.

Приспів:
Ой роду наш красний,
Роду наш прекрасний,
Не цураймося, признаваймося,
Бо багацько нас є.

Що перший цвіточок –
То рідний батенько.
Хорошенько цвіте.

Приспів.

Що другий цвіточок –
То рідная ненька.
Хорошенько цвіте.

Приспів.

Що третій цвіточок –
Рідна сторононька.
Хорошенько цвіте.

Ой, роду наш красний (У полі калина). Українська народна пісня. – [Електронний ресурс]Режим доступу: <http://www.pisni.org.ua/songs/348869.html>.

Контрольні запитання та завдання:

1. Яке місце посідає поняття „дерево роду” в українському світогляді?
2. Що характеризує дерево роду?
3. Розкрийте символічне значення числа „сім” в українському родинознавстві?
4. Як Ви розумієте поняття „священні знаки” та „символи роду”?
5. Наведіть приклади історичних та міфологічних казок, переказів, легенд, дум та пісень, у яких розкривається значення роду, сім’ї, дерева роду?
6. Складіть дерево свого роду, проілюструйте знакові етапи життя своєї родини.

Тема 2. Школа і освіта Запорізької Січі як колыска і джерело народної педагогіки

2 год.

Мета: формування у студентів національної свідомості, самосвідомості та особистих національних рис на основі народно–педагогічних традицій українського козацтва

План

1. Відомості про школи і освіту Запорізької Січі, зміст і форми їх діяльності.
2. Козацький виховний ідеал. Традиції духовно–морального виховання козаків.
3. Школи козацького мистецтва.
4. Рідна мова і народні традиції в козацьких школах.
5. Значення козацької педагогіки для розбудови сучасної української національної школи.

Основна література

- Антологія педагогічної думки Української ССР / [сост. Н. П. Калениченко]. – М.: Педагогіка, 1988.
- Антонович В. Б. Коротка історія козащини / В. Б. Антонович. – К.: Україна, 1991.
- Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
- Аркас М. Історія України–Русі / М. Аркас. – К.: Вища школа, 1991.–456 с.
- Гуменюк А. І. Сторінки з історії культурного життя запорозьких козаків / А. І. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1966. – № 6.
- Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке низове / Андріан Кащенко. – К.: Веселка, 1992. – 271 с.
- Казимиров О. Український аматорський театр (Дожовтневий період) / О. Казимиров. – К.: Мистецтво, 1965. –133 с.
- Казимиров О. Козацька муза / О. Казимиров // Наука і життя. – 1965. – № 2. – С. 155.
- Кириченко О. В. Козацька педагогіка: [розробки занять, сценарії виховних заходів, методичні рекомендації] / О. В. Кириченко. – Х.: Вид. група „Основа”: „Триада +”, 2008. – 192 с.
- Кирпач А. З історії народної освіти Запорозьких козаків (Із фондів музею) / Антоніна Кирпач. – К., 1993. – 23 с.
- Ковальчук О. Козацька педагогіка / О. Ковальчук, Ю. Руденко // Освіта. – 1992. – 18 червня.

Любар О. О. Історія української школи і педагогіки: Навчальний посібник / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко / [за ред. О. О. Любара]. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003. – 450 с.

Панина А. Съехались казаки на казачий круг (о возрождении национальной самобытности казачества) / А. Панина // Наука и религия. – 1991. – № 1. – С. 30–31.

Пуха І. В. Про школи запорозьких козаків / І. В. Пуха // Педагогіка: респ.наук.–метод. зб. – Вип. 9. – К., 1970. – С. 95–109.

Українська народні пісні та думи. – К., 1992. – 96 с.

Українські прислів'я про козаків // Трибуна. – 1991. – № 1. – С. 23.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – 581 с.

Додаткова література

Абросимова С. Книга на Запорозькій Січі / С. Абросимова // Книжник. – 1991 – № 6. – С. 20–21.

Баби шин С. Д. Школи Запорозької Січі / С. Д. Бабишин // Радянська школа. – 1991. – № 6. – С. 83–85.

Бурлака Я. І. Лицарська духовність / Я. І. Бурлака, Г. Д. Панченко, Т. Г. Будняк, Ю. Д. Руденко, О. Т. Шпак // Освіта. – 1995. – 6 грудня. – С. 12.

Заремба С. Козацький кишеньковий словник / С. Заремба // Гарт (Українська патріотична). – 1992. – 24 жовтня. – С. 4.

Кодекс честі запорожців: Моральні цінності запорожців // Вестник Чернобыля. – 1993. – № 57. – 2 серпня. – С. 4.

Апанович О. Школи в Запорізькій Січі / О. Апанович // Українське слово. – 1996. – 14 листопада. – С. 12.

Горболіс Л. Народно–педагогічні основи виховання джур (За повістю А. Кащенка „З Дніпра на Дунай”) / Л. Горболіс // Рідна школа. – 1998. – № 6. – С. 9–12.

Казакова Н. Вчитель з Січової школи: Освіта козаків–запорожців / Н. Казакова // Українське слово. – 1996. – 19 грудня. – С. 12.

Каюков В. І. Козацькому роду нема переводу / В. І. Каюков // Українська мова та література в школі. – 1991. – № 5. – С. 52–54.

Каюков В. Козацькі забави: Національне свято / В. Каюков // Дивослово. – 1995. – № 1. – С. 58–60.

Каюков В. І. Цілющий еліксир козацької педагогіки / В. І. Каюков // Рідна школа. – 1993. – № 1. – С. 13–14.

Козацькі забави // Рідна школа. – 1993. – № 1. – С. 13.

Манежик М. Школа в Запорізькій Січі / М. Малезик // Українська культура. – 1996. – № 2. – С. 34–35.

Невгодівський А. Школи в Запорізькій Січі / А. Невгодівський // Учитель. – 1998. – № 9. – С. 60–64.

Руденко В. Нам потрібні лицарі духу: / про заснування в школах засобів козацької педагогіки / В. Руденко // Освіта. – 1997. – 17 – 24 грудня. – С. 7.

Руденко Ю. З ім'ям Дажбога: Виховання в Запорізькій Січі / Ю. Руденко // Освіта. – 1993. – 1 жовтня. – С. 6.

Руденко Ю. Козацька педагогіка / Ю. Руденко // Освіта. – 1992. – 9 червня.

Руденко Ю. Сучасна козацька педагогіка / Ю. Руденко // Українська культура. – 1999. – № 7. – С. 24–25.

Руденко Ю. Д. Українська козацька педагогіка: Відродження, пошуки, перспективи / Ю. Д. Руденко // Рідна школа — 1994. — № 5. — С. 16.

Федоренко Д. Мудрість козацької педагогіки: Учителеві сучасної школи про козацьку педагогіку та її виховні функції / Д. Федоренко // Освіта. – 1999. – 10 – 17 листопада. – С. 4–5.

Цьось А. Культ фізичної досконалості запорізьких козаків / А. Цьось // Рідна школа. – 1996. – № 5 – 6. – С. 9–10.

Цьось А. Бойовитість духу, порив до життя: Система фізичного і психофізичного виховання запорозьких козаків / А. Цьось // Рідна школа. – 1995. – № 1. – С. 5–10.

Методичні рекомендації

У першому питанні показати історію розвитку шкільної освіти на Запоріжжі, вказати час виникнення першої школи на Січі. Дати відомості про записи січових учителів, про склад учнів та вихованців січових шкіл. Зазначити умови прийому до школи. Навести приклади учнівського самоврядування. Проаналізувати демократичні засади виховання молоді на Січі.

У другому питанні слід проаналізувати неписані закони кодексу лицарської честі козаків, традиції духовного виховання та досвід самовдосконалення особистості, традиції тіловиховання та інтелектуального розвитку.

Третє питання присвятити розгляду шкіл козацького мистецтва. Знайти матеріали про школи гри на музичних інструментах, співу, танцю, кобзарів.

У четвертому питанні показати роль і місце рідної, мови народних традицій у козацькому вихованні. Навести приклади духовного виховання і християнської моралі, які побутували в козацькому суспільстві. Звернути увагу на народні свята та обряди, учасниками яких були учні козацьких шкіл.

П'яте питання потребує аналізу козацької педагогіки і визначення її місця й ролі в сучасній системі національної освіти.

Практичне завдання: скласти логіко–структурну таблицю „Запорозька Січ – колицка народної педагогіки”, визначити характерні виховні ідеї доби козацтва.

Таблицю доцільно складати за такою схемою:

Напрямок виховання	Мета виховання	Засоби, методи, прийоми виховання	Приклади, ілюстрації
Моральне виховання	– виховання любові до рідного краю, до рідної землі; – духовне виховання; – виховання на принципах християнської моралі; – повага до батьків і до старших.	– дотримання християнських звичаїв, традицій, обрядів; – родинно–побутові свята й обряди українців; – традиції козацького побратимства; – неписані закони кодексу лицарської честі.	Заповіді Господні, яких дотримувались козаки. Козацькі заповіді: – не шкодь своїми діями іншим; – візьми все найкраще, що зробить тобі добро, зміцнить силу, загартує волю, збудить думку, уяву, сформує почуття і переконання; – без потреби не зазіхай на сусідські звички, не переймай чужих молитов, а бери лише те, що продовжить життя, зробить його незборимим, загартованим, помножить майстерність, вправність, а здібності перетворить на невичерпні. Прислів'я і приказки: Рідний край – земний рай; Який народ, такі й порядки: Слава не поляже, а про себе розкаже; До булави треба й голови; Козацькому роду нема переводу. Козацькі пісні: „Отамане, батьку наш”;

		<p>„Пісня про Байду”; „Пісня про взяття Азова”.</p> <p>Козацькі думи: „Самійло Кішка”; „Маруся Богуславка”; „Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі”; „Хмельницький та Барабаш”.</p> <p><i>Доцільним буде використати історичні та етнографічні джерела, приклади усної народної творчості, прислів'я, приказки, пісні, бувальщини, героїчного епосу українського народу, розповіді козаків</i></p>
--	--	---

Тексти джерел та фрагменти наукових праць і навчальних посібників

Козацька педагогіка про формування інтелекту, духовності та тіловиховання

Козацька педагогіка – феноменальне явище і складова української етнопедагогіки: в усній формі вона зберегла, передаючи з покоління до покоління, найкращі духовні цінності народу, досвід виховання, формування і навчання особистості, не зафіксовані письмово прогресивні й результативні форми допологового виховання, батьківського опікування немовлят і дітей дошкільного віку, роботи з отроками, підлітками і юнаками та побудови взаємин між дорослими. Так виникли неписані закони кодексу лицарської честі, що передбачали:

- любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини–України;
- готовність захищати слабших, молодших, зокрема дітей;
- шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі;
- непохитна відданість ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, скромність і працьовитість тощо);
- відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави;
- турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі;
- прагнення робити пожертви на будівництво храмів, навчально–виховних і культурних закладів;
- цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого організму;
- уміння скрізь і всюди чинити шляхетно, виявляти інші чесноти.

Козацька педагогіка як невід'ємна складова української етнопедагогіки акумулювала в собі вироблені віками та апробовані часом традиції тіловиховання молоді.

Система освіти і виховання у школах Запорозької Січі (козацькі, січові, полкові, паланкові, парафіяльні та інші школи) передбачала формування у молоді, крім якостей лицарської честі, певної системи доблесті та звитяги, а саме:

- готовності боротися до загибелі за волю, честь і славу України;
- нехтування небезпекою, коли справа стосується нещастя рідних, друзів, побратимів;
- ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих зайд–завойовників;
- здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі;
- героїзм, подвижництво у праці та в бою в ім'я свободи і незалежності України.

У козацькому середовищі виникло, закріпилося, а потім і поширилося в слов'янському стилі кілька специфічних систем фізичних і психофізичних вправ, спрямованих на тіловиховання, самовдосконалення особистості. Це перш за все система фізичного виховання і військового вишколу учнів різних типів шкіл (володіння луком, списом, шаблею й арканом, майстерність їзди на бойовому коні, управління і догляд за ним тощо).

Система ведення наступальних і захисних боїв з позиції духовності, створення „кругової неприступної оборони” (між іншим, і свої військові табори вони зводили за такими ж принципами), системи козацького єдиноборства, все підпорядковувалося основній меті, якою було виховання незборимого воїна–захисника, богатиря, красивого тілом і духом, інтелектуально багатого.

Козацька служба вимагала високого рівня духовності й загартованості, витривалості до голоду і спеки, дощу і снігу, до відсутності харчів і питної води, що зумовлювало побудову єдиноборств у поєднанні з високим рівнем моральності, лицарської честі.

„Як і бувале козацтво, молодь на свята народного календаря, у процесі народних ігор, змагалася на силу, спритність, винахідливість, точність. Традиційними були змагання на конях (перегони та ін.).

А в непрохідних дніпровських плавнях козацька молодь під наглядом найбільш досвідчених запорожців у постійній праці загартовувала своє здоров'я, силу і спритність. Цьому сприяло полювання, плавання, рибальство та постійні змагання з веслування.

Найбільш відповідальним випробуванням для молоді було подолання дніпровських порогів, і тільки тоді вони отримували звання "істинного" запорозького козака” .

Серед запорозьких козаків значного поширення набули різноманітні системи єдиноборств. Найвідоміша лягла в основу козацького танцю гопак, що формує інтелектуальне, духовне, фізичне та естетичне багатство юності.

Окремі козаки спеціальними вправами досягали неймовірного ефекту, коли „тіло грає” (у такому разі больові удари противника не відчувалися). Такі козаки миттєво концентрували внутрішню енергію в ту частину свого тіла, куди спрямовувався удар нападника. Подібні явища притаманні й східним системам боротьби, наприклад мистецтву тибетських ченців катода, „школі залізної сорочки” в кунг–фу та карате.

Отже, високий рівень розвитку психофізичної і духовної культури козацтва, досягнення української етнопедагогіки з питань тіловиховання молоді, інтелектуального розвитку визнані й апробовані у світі, мають природне право на відновлення кращих своїх здобутків у практиці тіловиховання і духовності сучасної молоді. Успіх буде гарантовано за умови творчого підходу до практичної реалізації теоретичних узагальнень потреби відновлення на високому рівні козацького гарту, тіловиховання і гармонійного розвитку молоді в процесі відродження національної системи освіти.

Основними вимогами до такої діяльності можуть бути відомі козацькі заповіді:

- не шкодь своїми діями іншим;
- візьми все найкраще, що зробить тобі добро, зміцнить силу, загартує волю, збудить думку, уяву, сформує почуття і переконання;
- без потреби не зазіхай на сусідські звички, не переймай чужих молитов, а бери лише те, що продовжить життя, зробить його незборимим, загартованим, помножить майстерність, вправність, а здібності перетворить на невичерпні.

Ці та інші настанови тяжіють за своєю сутністю до Заповідей Господніх. Нагадаємо їх:

1. Я – Господь, Бог твій; нехай не буде в тебе інших богів, окрім Мене!
2. Не роби собі ідола і нічого подібного до того, що на небі вгорі, ні до того, що на землі внизу, ані до того, що в водах і під землею; не поклоняйся їм і не служи їм.
3. Не призывай Імення Господа, Бога твого надаремно.
4. Пам'ятай день суботній, щоб святити його!

5. Шануй свого батька і матір свою, – щоб довгі були твої дні на землі!
6. Не вбивай!
7. Не чини перелюбу!
8. Не кради!
9. Не свідчи неправдиво на свого ближнього!
10. Не зажадай нічого того, що є у ближнього твого.

Відомо, що запорожці були глибоковіруючими людьми і відсіч усім ворогам давали за заповідями Божими.

Дотримуючись таких вимог, до курсу тіловиховання сучасної молоді можна включити більшість народних рухливих спортивних ігор та змагань, колись популярних серед козаченків, передусім „А я квача не боюся”, „Чаклун”, „Високий дуб”, „Хлібчик” та інші види фізичного впливу на тіло, волю, характер і мораль молоді.

Виховання в козацьких школах і літніх юнацьких таборах проводилося у ході різноманітних ігор, засобами спортивних, рухливих ігор, розваг та змагань, що гартували волю і характер юних, розвивали духовність і інтелект, множили витримку, наполегливість, уміння доводити справу до кінця, до перемоги. Спортивно–фізичні ігри прямо та опосередковано впливали на формування інтелектуального рівня юного українця, на розумовий і фізичний розвиток особистості.

В умовах боротьби за збереження українського етносу і виживання в екстремальних обставинах козаки гартували своє тіло і дух, доводячи особистість майже до ідеальності.

„Українська національна система виховання постійно культивувала формування у підростаючих поколінь лицарської духовності, її найповніше втілювали в собі видатні вітчизняні політичні діячі, вчені, митці М. Костомаров і М. Драгоманов, В. Вернадський і М. Грушевський, З. Липинський і І. Огієнко, В. Антонович і Д. Чижевський та ін.”

Козацтво – високоінтелектуальний і суспільнотворчий унікум державотворення, громадського дива Європи, в якому кожен козак – це мудрець, козацький кіш – кіш мудреців, козацький полк – полк мудреців. І нехай пареміографічні твори, що дійшли до нас, зазнали певних впливів, їхня інтелектуальна мудрість і далекоглядність вражають і нині.

„З вельможами лизатися – доведеться кусатися”. „Норовиста кобила колись набрикається, козак під неволею ніколи не зостанеться”.

„Коли цариця лазню розтопила, то нехай в ній і париться”. Такою ж мудрістю козаки уславили взаємини між побратимами.

У Запорозькій Січі, як і у Стародавній Греції, існував культ фізичного розвитку особистості. Фізично недосконала людина відчувала свою нерівність і тому щиро прагнула підвищити власний фізичний вишкіл. Як свідчать літописи, слабку людину січове товариство ніколи не обирало в старшини.

Могутнім вождем був Іван Підкова, гетьман низових козаків, який мав таку міцну породу, що гнув підкови. Ось чому за ним закріпилося прізвисько „Підкова”.

Добре розвиненими фізично були Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, І. Богун, І. Свірчевський та ін. А про гетьмана Мазепу французький дипломат Жан Балюз писав: „Тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий”.

Напевно, не випадково усі воїни, національні герої, як правило – богатирі. Залишилися численні легендарні перекази про козаків–характерників, яких не брали ні ворожа куля, ні шабля бусурмана. А деякі з цих легенд–переказів надлюдські властивості приписували конкретним історичним особам, як, наприклад, Іванові Дмитровичу Сірку (1605—1680), який за народним поголосом міг ловити кулю на ходу й назад кидати її в дуло пістоля того, хто стріляв...

Населення України проводило виховання підростаючого покоління на прикладах визначних козаків, козацьких традиціях і законах, тому вся педагогіка носила назву козацької, її дійовими засобами ставали народні козацькі думи й історичні пісні, легенди і

народні перекази, сміховини та величезна кількість влучних афористичних творів, які потім одержать назву приказок та прислів'їв.

Усе це яскраво видно і на прикладі життя та боротьби славетного І. Д. Сірка. У свою вічну пам'ять (думи, історичні пісні, перекази, легенди, що є прикрасою українського епосу і міфології) народ увібрив найсвітліше, що тільки може характеризувати визначного полководця, дипломата, державного діяча і прекрасну людину, якого 8 разів підряд обирали кошовим (нечувано в історії козацтва), який переміг ворога в 52–53 походах із 55, а решта битв завершилася перемир'ям.

Про подвиги Івана Сірка сповіщали козацькі літописці Самійла Величка, Григорія Граб'янки, історика з Київської колегії Інокентія Гізеля та ін.

Такі лицарі, як Іван Сірко, цілком заслужено здобувають безсмертя в пам'яті народній. Наприклад, у пісні „Та ой як крикнув же та козак Сірко” народ називає свого улюбленого героя сонечком, місяцем, сизим орлом.

Кобзарі усієї України, лірники і скрипалі, сліпі співаки розповідали в піснях і думках про життя, подвиги незборимого Івана Сірка, його батьківську турботу про козаків, яких він називав синками, дбаючи про здоров'я кожного, про його військовий і фізичний гарт, тіловиховання.

Про Сірка ходила добра слава як про звитязця: він міг сам і вимагав від своїх козаків – „молодих соколят” – спати на землі, митися холодною водою, уміти пірнати, плавати, стрибати у воду. Кожен його козак умів доглядати за конем (навіть якщо був пішим), гарцювати, переходити з галопу на алюр і навпаки, рубати („сікти на капусту”) лозу на повному скаку (а це могла зробити лише струнка людина).

Як відомо, Іван Сірко не залишив спеціального заповіту, тим паче з питань тіловиховання і гарту людського організму. Але спосіб його щоденного життя, спілкування з козаками свідчать, що він сам прожив своє життя за давніми українськими законами і традиціями тіловиховання, тіловдосконалення, у тісному зв'язку з природою, її законами та особливостями, чого наполегливо і постійно вимагав від своїх підлеглих, від молоді.

Іван Сірко за життя дбав про розвиток могутньої гілки народної культури і світосприйняття — фольклору. Він дбав про збереження стародавніх традицій, обрядів, про відродження національної культури в побуті, народній освіті, науці, у розвитку суспільних взаємин. Через те вдячний народ природно зробив Івана Сірка героєм своїх творів, не забуваючи ні на мить про Сірка як про славного воїна, якого служителі Бога порівнювали з Георгієм–Войовником, Георгієм–Побідоносцем, Георгієм – Переможцем Змія. А це вже явище більш складного порядку – тісного взаємозв'язку появи народнопоетичних творів про національних героїв, уславлення їхнього подвигу як легендарно-фантастичних героїв і обернення їх на надзвичайно важливий виховний потенціал козацької педагогіки.

Виховне значення образу Івана Дмитровича Сірка зростатиме прямо пропорційно до вивчення його життєвого шляху й образу в народнопоетичній творчості, використаної в національній етнопедagogіці. Тому кожному слід знати, що кошовий отаман Іван Сірко воював навіть у Франції, потім у Паризькому університеті читав лекції з історії України і Польщі. Цей визначний полководець і дипломат, енциклопедист свого часу, який володів багатьма мовами, мав знання, що дорівнювали знанням найвидатніших тоді вчених світу, чітко знав, що недоторканність рідних земель (кордонів землі української) слід утримувати не тільки і не стільки силою, як договорами, угодами, роз'ясненням своєї позиції, переговорами, переконаннями, давати відсіч слід тільки у разі прямої агресії...

...Звичайно, в українських навчальних закладах і академіях, були фахівці з питань тіловиховання, духовного виховання, але серед козацьких мас Іван Сірко став справді першим.

Народний поголос приписує Сіркові не лише чудодійство, велетенську силу, а й справжній козацький гумор. Навіть авторство славнозвісного листа запорозьких козаків

турецькому султанові народ чітко приписує Сіркові, хоч історія зберегла оригінали багатьох інших листів цього звияжця. Іван Сірко був бойовим соратником Богдана Хмельницького і, як твердить професор Ю. А. Мицик, на Переяславській раді кошовий отаман не присягав на вірність цареві, однак у листах до самодержця своїми бойовими діями, в усних виступах перед козацькими загонами і населенням різних регіонів України та європейських держав щиро і переконливо закликав до дружби з російським народом.

Кошового отамана Івана Сірка ще за його життя називали найрозумнішим учителем і вихователем козацтва, який навіть негативний вчинок котрогось з козаків умів обернути на засіб виховання позитивного, прекрасного.

Проте І. Д. Сірко в історії козацтва і козаччини – явище зовсім не унікальне. Таких звияжців було чимало по Україні: вони були в кожному населеному пункті, у кожному козацькому загоні, полку.

Певно, через те, керуючись народною мудрістю, що чисті й незамулені джерела знань, духовності – це могутня і непереборна сила в боротьбі за волю („вольності”, „воленьку святу” та ін.), поняття „воля” було найпоширенішим серед козаків, найдорожчою духовною цінністю! Українське козацтво виробило власну духовність, різноманітні компоненти якої – козацька ідеологія, козацька філософія, козацька мораль і етика, козацький характер, козацький світогляд благотворно впливали на молодше покоління.

Як видно з прикладу І. Д. Сірка, козацька система виховання заперечує рабську психологію, втрату людиною самостійності та гідності, пасивність, політичне прислужництво, невіру в свої сили. Багато людей були переконані, що таких козаків не беруть ні куля, ні шабля, ні вогонь, ні вода. Такі реальні й напівлегендарні факти з життя козаків–характерників стимулюють учнів розвивати в собі фізичні та духовні резерви, займатися ґрунтовним самопізнанням і самовдосконаленням.

Історію переробити і відродити не можна, перенести старовину в сьогодення без творчого підходу теж практично не можливо, бо з'явилися нові умови, обставини, нарешті, люди стали іншими, не такими, якими були в період формування традицій, обрядів, ритуалів, звичок, основ культурних характеристик епохи. Навіть унікальний випадок відродження в державі Ізраїль давньоєврейської мови іврити як державної уже несе зовсім інші функції, ніж тоді, коли іврит обслуговував давньоєвропейське суспільство.

Аналогічно і зі здобутками козацької педагогіки у формуванні інтелектуальної козацької духовності й тіловиховання молоді, що теж потребують творчого підходу при практичному перенесенні досягнень минувшини на ґрунт сьогодення. Провідні теоретики козацької педагогіки зазначають, що тільки в конкретних справах, активній інтелектуальній і практичній діяльності учні зможуть успішно розвивати в собі козацьку кмітливість, винахідливість, підприємливість, творчу ініціативність.

Любар О. О. Історія української школи і педагогіки: Навчальний посібник / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко / [за ред. О. О. Любара]. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003. – С. 149–157.

Перші козацькі школи

Першу школу на землях „вільностей війська запорізького” було відкрито „за наполяганням” Коша в 1576 р. недалеко від нинішнього Новомосковська Дніпропетровської області. У глуші дикого дубового лісу, на острові, оточеному з трьох боків річкою Самарою та її рукавом Самарчуком, запорожці спорудили одну зі своїх фортець, в якій збудували невелику дерев'яну церквичку, а при ній шпиталь і загальну школу, в якій навчалися всі бажаючі, малолітні і дорослі.

У 1602 р. в цій фортеці козаки заснували свій запорізький військовий монастир (Пустино-Миколаївський), при якому існувала школа. Називалася вона „монастирською”. Тяжкі випробування випали на її долю. Не раз разом з фортецею-монастирем витримувала вона натиски ворогів, не раз зникала у вогні пожарищ, але запорожці відновлювали її, притому „в більших розмірах і кращому виді”. У 1750 р. в ній навчалося 87 учнів при двох учителях. На той час це була значна кількість учнів.

Відкрили запорожці школу і в себе на Січі. У 1659 р. на Чортомлицькій Січі (нижче від Нікополя) було влаштовано січову військову церкву. При ній відкрито школу, яка називалася „січовою”. Ця школа вважалася центральною, головною. Існувала вона в так званій Новій Січі, на річці Підпільній, біля нинішнього села Покровське Нікопольського району Дніпропетровської області. За свідченнями очевидців, у школі на Новій Січі навчалося 50 малолітніх учнів і 50 молодиків.

Крім монастирської та січової шкіл, існували на Запоріжжі парафіяльні школи, які відкривалися при церквах краю, у центрах паланок, слободах, селах. У той час, коли царський уряд втілював у життя вимогу Катерини II – „черні не потрібно давати освіти”, – запорізькі козаки у 1766 р. у загальній військовій раді, ухвалили завести при церквах майже всіх парафій школи.

Феодосій – історик Катеринославської єпархії – дотримується думки, що школи існували „майже при всіх парафіяльних церквах запорізького поспільства”. Школа, писав він, „становила, необхідну ознаку всякої православної парафії в запорізькому краї”.

Посилаючись на архівні дані, дослідник „козацької музи” О. Казимиров твердить, що при 16-ти церквах, які діяли на території Коша Запорізької Січі, існували церковно-парафіяльні школи. Були вони, наприклад, у Старому Кодаці, у слободі Макарівці, в новому Кодаці, слободі Новоселиці (нині Новомосковська) та ін.

Про те, чому навчали в козацьких школах, можна довідатись із нещодавно знайденої в Одеській науковій бібліотеці „Козацької читанки”, що сягає своїм походженням у XVII ст.

„Козацька читанка” задовольняла читаюче козацтво і їх дітей з юридичних, історичних, географічних наук, багато містить літературних творів. Серед текстів – „Переяславські статті 1659 року. Тут розкривається мета скликання Переяславської ради в 1659 році, називаються історичні діячі, які взяли в ній участь. Підручник містить конкретні факти, події, імена людей, які творили історію рідного народу. Подається матеріал, який розкриває обов'язки перед державою гетьмана, старшини, всього козацького війська та ін.”.

На землях війська Запорізького діяли спеціальні школи полкової музики. 1737 (в деяких джерелах 1738) року у м. Глухові відкрита музична школа–училище (класи бандури, скрипки та гуслів). Тут готували співаків для придворної царської капели. Вихідці цієї школи в середині століття створили капели в низці міст України, зокрема в 1763 р. інструментальну капелу при Київському магістраті. А до виникнення таких навчальних закладів (відділень) музичні і пісенні потреби народу задовольняли кобзарі, лірники, скрипалі. Вони були в кожному поселенні, слідували за кожним загоном. Повсюдного визнання набували і музичні відділення, що діяли при загальноосвітніх школах війська Запорізького. Про одну з таких шкіл С. І. Мишецький, який з 1736 по 1740 рр. перебував на Запоріжжі, писав в „Истории о казаках запорожских”, що слава про цю школу розійшлася далеко і вчитися сюди приходили з усієї Малоросії, з Києва і Польщі. У школі навчалося понад 30 учнів.

Церква і Кіш добре розуміли виховне значення шкіл музики та співів, всіляко підтримували та поширювали їх мережу.

У 1770 р. школу було переведено з Січі в слободу Орловщину, на лівий берег річки Орел. „Це зроблено було з тією метою, щоб серед Запоріжжя, в центрі сімейного козацтва, підняти і піднести церковне читання і співи, щоб у школі практично привчати

молодих козаків, хлопців до церковного співу, підготувати з них читачів і співаків для всіх церков і парафій Запорізького краю, що відкривалися”.

Кирпач А. Перші козацькі школи // Кирпач А. З історії народної освіти Запорозьких козаків (Із фондів музею) / Антоніна Кирпач. – К., 1993. – С. 7–10.

Мова, зміст, методи навчання й виховання

Запорізькі школи позитивно вирізнялися змістом, методами та формами навчально–виховної роботи, яка була зумовлена соціально–економічними та політичними вимогами тогочасного життя і спрямовувалася на задоволення потреб Січі.

Запорізькі козаки активно боролися за збереження національного характеру школи, культивували в ній дух демократизму, любов до рідного народу, його мови, культури, віри, звичаїв. Це знайшло свій вияв насамперед у тому, що навчання в усіх школах на Запоріжжі було рідною мовою – руською, діловою мовою тогочасної України.

Предметами навчання в козацьких школах були руська та старослов'янська мови, письмо і лічба, „закон Божий”, співи та музика. Учні розучували псалми, кантати та інші релігійні пісні, а також, що важливо підкреслити, народні пісні, думи тощо. Навчання музики та співів у деяких школах займало настільки визначне місце, що вони називалися школами „вокальної музики та церковного співу”. У цей час у школах України, як і сусідньої Білорусії, зароджувалася й утверджувалася вперше в світі класно–урочна система навчання. І в Січовій школі, яка за змістом роботи стояла на рівні кращих братських шкіл, вивчали також латинську мову, піїтику, риторику, математику, географію, астрономію, військову справу та ін.

Вкрай необхідним у той час було знання латинської мови, яка на заході була міжнародною мовою, мовою науки, торгівлі, законодавства й дипломатичних відносин. Знання її потрібне було також в церковно–полемічних цілях для боротьби з окатоличенням. І її вивчали. Є дані про те, що учнів січової школи вчили навіть складати латинською мовою вірші. Ґрунтовно в січовій школі вивчали арифметику і геометрію. Будівництво військових укріплень, фортець, флоту, жвава торгівля – все це потребувало вивчення математичних наук. Без знань з географії та астрономії, без уміння орієнтуватися на місцевості та за зорями не можна було й думати про далекі військові походи, про плавання на „чайках” по Чорному морю, про торгівлю з іншими країнами. Особливо детально вивчалися географія своєї землі і сусідніх держав.

Умови життя на межах Дикого поля, постійна небезпека ворожого нападу вимагали від козаків всебічної фізичної підготовки, військової також. І в школах учні проходили суворий курс військово–фізичного виховання. У непролазних дніпрових плавнях і лісах, у степу, на водних просторах Дніпра та інших річках учні під керівництвом досвідчених козаків загартовувалися, вчилися володіти зброєю.

Фізичне загартування, невтомність, спритність, відчайдушність перевірялися на веслярських змаганнях впоперек Дніпра, вище від порогів. Переможцем вважався той, чий човен перший досягав протилежного берега точно проти місця старту. Одним із серйозних завдань було долання порогів через усі тринадцять каскадів на „чайках”. Та це ще не все. Як свідчить П'єр Шевальє, щоб називатися „істино запорізьким козаком”, треба було на „чайках” зробити подорож по Чорному морю”.

Практику учні проходили і на полях битв. Найпідготовленіших, фізично витривалих, загартованих козаки брали з собою в походи, де на ратному полі вони вдосконалювали свої бойові навички, переймали військовий досвід старших, вчилися науки перемагати. Як згадував один із запорожців, «молодиків у школі і не в школі учили... на коні реп'яхом... сидіти, шаблею рубати і відбиватись, з рушниці зорко стріляти і списом добре колоти, а практики було досить, як сказано в пісні:

Ой, батьки, збирайте дружину,

Ходим врага бити,
Беріть і малу дитину,
Щоб знала, як вражого сина лупити.

Кирпач А. Мова, зміст, методи навчання й виховання // Кирпач А. З історії народної освіти запорозьких козаків (Із фондів музею) / Антоніна Кирпач. – К., 1993. – С.10–12.

Школи козацького мистецтва

Велику увагу запорожці приділяли естетичному вихованню. І результати цього красномовні. На Запоріжжі високо цінували уміння грати на музичних інструментах, співати, танцювати тощо. На Україні в часи Запорізької Січі було кілька так званих шкіл козацького мистецтва, кілька самостійних джерел появи історичних дум, літописів (Запорізька, Орловщанська, Чернігівська, Галицька, Полтавська, Глухівська, Київська та ін.).

Навколо цих своєрідних центрів групувалися певні кобзарі, кожен із власним репертуаром, поширювалися фольклорні твори певної сюжетної історичної проблематики. Так на території Запорізького центру кобзарського мистецтва в різний час записані думи „Козак Голота”, „Самійло Кішка”, „Іван Богуславець”, „Маруся Богуславка”. Орловщина (нині Дніпропетровська область) дала світу думи та історичні пісні „Зажурилась Україна, бо нічим прожити”, „Оврахмиха, стара мати, а три сини мала”, „Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі”. З Чернігівських земель пішли по Україні думи „Федір Безродний, бездольний”, „Смерть козака, бандуриста”, «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер” та інші.

Заслуговують на увагу й інші сторони життя запорізьких шкіл.

Кирпач А. Школи козацького мистецтва // Кирпач А. З історії народної освіти запорозьких козаків (Із фондів музею) / Антонін Кирпач. – К., 1993. – С.12–13.

Рідна мова і народні традиції

Козацькі школи трималися довго, боронилися русифікації, продовжували навчати української мови, читання, письма, для цього козачата вивчали буквар, граматику, числовець, псалтир, октоїх, інколи латинську мову або якесь ремесло – ремесла кожемяцького, шевського тощо. Причому учні віком від 5 до 13 років вивчали буквар або граматику, а у віці від 9 до 18 років – навчалися писати.

Старших школярів, записаних до полкових шкіл і які „неспособны к обучению грамоты” або будуть в „летах перерослими”, навчали військової справи. Лубенський полковник І. Кулябка розробив цілий проект діяльності козацьких шкіл, який був схвалений гетьманом і рекомендований іншим полковникам „даби искусного примеру следовали и ожидали за сие повышение от вышнего правительства... похвалы и наград”, як говориться в циркулярі, що зберігається в ЦДІА України”.

Під захистом козацьких військових сил на Україні, поряд з академіями, братськими, дяківськими, церковними школами, а також школами народних мистецтв і ремесел, січовими (на території Запорізької Січі) й козацькими школами (на Гетьманщині), діяли також і колегіуми, що давали своїм вихованцям ґрунтовну середню освіту. Усе це різні типи української національної системи освіти і виховання. У цих навчально-виховних закладах панував свободололюбивий дух козацтва. Чільне місце відводилося ідеям і засобам народної педагогіки, українознавства. Усі вихованці, разом з батьками, педагогами брали активну участь у розвитку народних традицій, звичаїв і

обрядів. Так, учні зустрічали співом запорожців з бойових походів, прославляли їх звитяги. Як свідчить О. Ригельман, за героями–переможцями „йшли слідом величезна музика й школярі зі співом”.

У святкові дні вони читали перед старшиною і козаками вірші, співали, колядували під вікнами січового товариства. На новий рік вітали запорожців хлібом, на паску – яйцем. На Різдво ходили по куренях і заставах з „зіркою”, а ввечері під Новий рік з „маланкою”. Учні грали веселі святкові інтермедії, обходили всі курені. Тут вони співали канти, читали монологи, дидактичні та сатиричні вірші.

Як пише О. З. Казимиров у дослідженні „Український аматорський театр”, на Запоріжжі, де не діяли царські закони про заборону скоморошества, при школах силами учнів були створені театри-вертепи, які давали вистави по дворах парафіян, на хуторах та в зимівках воїнів-запорожців.

Кирпач А. Рідна мова і народні традиції // Кирпач А.. З історії народної освіти запорозьких козаків (Із фондів музею) / Антоніна Кирпач. – К., 1993. – С.15–16.

Українська козацька педагогіка

Розбудова самостійної Української держави вимагає відновлення й розвитку національного виховання й освіти. Настав час усім українцям повернутися в лоно українства й дітей та молодь проїняти його благородним духом. Маємо відродити й умножити українську культуру, традиції, звичаї, як і любов до свого народу, своєї держави, шляхетність, жертвовність, національну гордість і гідність. І тут без козацької педагогіки не обійтись.

Козацькою називаємо педагогіку, створену українськими козаками. Це вироблена й застосовувана в їхньому середовищі система знань, засобів і досвід навчання та виховання дітей і підлітків. Вона виступає провідним компонентом української народної педагогіки у її вершинному вияві. Навчально–виховні традиції свого найповнішого вираження й викристалізованої стабілізації набрали в умовах козацької ери, сягаючи своїм корінням у глиб давнини, в українську праісторію та добу Київської Русі й Галицько–Волинської держави.

Виховний ідеал козацької педагогіки – український лицар, розумний і дужий, доблесний захисник рідної землі, палкий патріот України, носій української суверенності й волелюбності, національної гідності, народних чеснот і норм християнської моралі. "Бог і Україна" – провідне кредо життя. Гордість натури козака промовисто виразив козацький полковник Іван Богун словами: „Скидаю шапку лише перед Богом, та й то за власною охотою!”.

Ретроспективний аналіз історії козацької педагогіки показує її продуктивне функціонування й інтенсивний розвиток в умовах самостійної Української держави й помітне обмеження їх при бездержавності й колоніальному підневільлі. Однак жодним супостатам не вдалося зламати українську козацьку педагогіку. Постійна присутність її постулатів завжди незмінно наявна по всій Україні і навіть поза її межами, зокрема в українській діаспорі. Цим неухильно забезпечується те, про що кажуть „Козацькому роду нема переводу”. Спалахи визвольних змагань теж не обходяться без козацької педагогіки, яка виплекала її активних учасників, національних героїв України.

Борці за відновлення української державності, за самостійну соборну Україну, національно свідомі українці виростають і міцніють значною мірою завдяки виховному впливові козацької педагогіки.

Життя невпинно йде вперед. Козацька педагогіка теж не стоїть на місці. Вона зазнає певних змін. Але при цьому всьому постійною залишається її традиція – формувати національно свідомих українців, стійких оборонців волі й незалежності України.

Нині, на мій погляд, маємо право говорити й про педагогіку українського січового стрілецтва, а також про українську повстанську педагогіку, які виникли на ґрунті козацької. Виховані на її засадах патріотично натхненні дочки й сини нашого народу героїчно боролися за честь і незалежність України під час першої й другої світових воєн та в післявоєнний період. Яскравим представником українського лицарства, вихованого козацькою педагогікою, виступає, зокрема, національний герой України Роман Шухевич (псевдонім Тарас Чупринка, 1907–1950) – генерал-хорунжий і головний командир УПА, провідник ОУН на рідних землях, голова Секретаріату Української Головної Визвольної Ради (УГВР), беззастережний речник українського самостійництва та соборництва. Гідний лицарської честі також його син Юрій Шухевич (1933 р.н.), який відбував 35 років покарання в радянському ув'язненні й на засланні за відмову відректися від свого батька, генерала УПА, й засудити український визвольний рух. Воістину приклад вартий наслідування!

Українська козацька педагогіка завжди авторитетна й високорезультативна, нескорима й вічна. А тому цілком доречним і справедливим є звернення сучасних науковців О. Губка, М. Дмитренко, П. Ігнатенка, В. Каюкова, П. Кононенко, Ю. Руденка, Д. Федоренка та інших до її наукового висвітлення. Заслуговує схвалення використання козацької педагогіки у вихованні дітей та молоді вчителями, вихователями, батьками, викладачами.

Тенденції розвитку сучасної козацької педагогіки проявляються в: а) актуалізації наявних у ній традиційних засад утвердження життєвого оптимізму, українського лицарського духу й патріотизму; б) наданні їй наукового обґрунтування; в) наповненні змісту запитамі сьогодення; г) спрямуванні в русло розбудови самостійної Української держави; д) поверненні історичної пам'яті поколінь; е) появі нових виховних форм і засобів (дитячих гуртів „перевеслят”, „козачат”) молодіжних об'єднань „Джура” тощо.

Усе вищесказане ілюструє могутність феномена козацької педагогіки як визначного фактора українського національного виховання.

Стельмахович М. Українська козацька педагогіка / Мирослав Стельмахович // Народознавство: Всеукраїнський фольклорно-етнографічний часопис. – 1997. – № 41 – 42. – С. 1–2.

Положення про дитячо-юнацьку військово-спортивну патріотичну гру „Джура” українського козацтва

Укладено на основі досвіду роботи вчительських колективів загальноосвітніх і спеціальних навчально-виховних закладів і працівників сфери освіти Київської, Запорізької, Рівненської, Полтавської, Сумської, Кіровоградської, Донецької областей, м. Києва та Українського дитячо-юнацького козацького товариства „Січ”, а також досвіду організації військово-патріотичного виховання учнівської молоді за допомогою дитячо-юнацьких ігор „Зірниця” та „Орлятко” і виданням „Директор школи” за 2003 р., № 29 – 32 з урахуванням сучасних вимог Міністерства освіти і науки України відповідно до підготовки учнів до захисту Вітчизни.

Передмова

Українці – єдина у світі козацька нація. Козацтво є дисциплінованою організацією українського народу, споконвічною формою його самоорганізації і самозахисту в лихоліття на засадах стародавнього звичаю – волі як викристалізованого етнічного розуму.

Після зруйнування Запорозької Січі в 1775 році, незважаючи на тривалий процес розкозачення і денационалізації українців Російською імперією, живий ланцюг спадковості українського козацтва ніколи не переривався: 1775 – 1828 рр. – Задунайська Січ; 1783 – 1868 рр. – українські козацькі війська і формування у складі імперського війська; 1783 –

1917 рр.– в Україні зберігався козацький стан; 1917 – 1922 рр.– бурхливий процес відновлення козацтва, його боротьба за відродження самостійної і соборної України; 1918 – 1933 рр. – існування в Україні Українського вільного козацтва, а до 1989 року – збереження духовності і традицій українського козацтва в ментальності і моралі національно-патріотичної верстви етнічних українців на Батьківщині і в українській діаспорі.

Сучасне українське козацтво відновилося в Україні в 1990 році і має своєю метою історичну місію – шляхом боротьби за незалежність і соборність України, відновлення в етнічній пам'яті українців глибоких національно-патріотичних переконань, традицій і безмежної любові до своєї Батьківщини, втілення в життя української національної ідеї.

Виховувати в людині патріотичні почуття, любов до рідного краю, любов до України варто починати з раннього дитинства.

Вільною „Козацькою республікою” називали іноземці нашу Батьківщину – неньку Україну, з глибокою повагою відгукувались про її відчайдушних захисників – запорозьких козаків.

Запорозьке козацтво – гордість української нації. Педагогам та вихователям слід виховувати в дітях саме цю гордість за своїх предків, синівську вірність, навчати їх бути сильними, дужими, готовими віддати своє життя, якщо вирішується доля рідної Вітчизни, як це робили славні козаки-запорожці.

У процесі тривалого історичного розвитку передовою силою і формою духовного об'єднання суспільства в Україні було козацтво. В епоху козацтва було створено глибоку багатогранну духовність, що стала вершиною української національної культури.

У козацькі часи нашому народові були притаманні високий рівень шляхетності, моральності, духовності, доблесті й звитяги, знання і бездоганне дотримання національних традицій і звичаїв. У козацькій державі не було такого ганебного явища, як бездомні діти. Ці якості потрібні українському народові й сьогодні, у період відновлення державності, і особливо завтра – у процесі розбудови і зміцнення могутності нашої Батьківщини, у процесі практичних дій щодо відновлення і збагачення слави України.

Отже, сьогодні в школярів необхідно виховувати глибокі почуття патріотизму, національної самосвідомості, етнічної та загальнолюдської гідності, морально-психологічні та духовні якості захисника Батьківщини, забезпечувати високий рівень загальної культури та опанування народних знань (народної астрономії, медицини, агрології, метеорології), народної естетики, моралі, мистецтв.

Для виконання цих завдань і призначено Положення про дитячо-юнацьку військово-спортивну патріотичну гру „Джура”, розраховану на шкільну молодь, а також на допризовну і призовну молодь за місцем проживання за умов умілого, грамотного, ініціативного й активного керівництва дорослих козаків-патріотів, старших товаришів, зокрема педагогів-організаторів дитячо-юнацьких колективів, учителів історії та філологічних дисциплін, професійних військових та вчителів фізичної культури (спортивних тренерів), керівників вокальних і танцювальних колективів, які забезпечать позитивний результат навчально-виховного процесу.

Пропозиції Положення щодо напрямів і змісту виховання молоді реалізуються шляхом організації цілеспрямованого системного курсу; у навчально-виховному процесі в учнівських класах, загонах, гуртках, секціях та ланках за інтересами, в процесі проведення військово-спортивної патріотичної козацької гри „Джура” в позаурочний час у навчальних закладах, у позашкільних закладах освіти, за місцем проживання, під час табірних зборів допризовної та призовної молоді.

Діяльність має охопити майже всі сфери учнівського життя. При цьому треба зважити на ту особливість, що козаками на Січі були лише чоловіки, отже, для дівчаток відповідного віку з метою вивчення програмових питань, які за змістом не можуть бути однаковими, варто паралельно створити свій гурт, де було б передбачено їх підготовку до самостійного життя. Жінка в минулому — вірна супутниця козака, берегиня свого роду,

отчого дому, але при цьому в кожному важку годину жінка — воїн, вона може відстояти свою землю від ворога. Жінка—мати виховувала у своїх дітях (в першу чергу у хлопців) мужність, сміливість, твердість і рішучість, інші вольові риси козацького характеру, необхідні захиснику Батьківщини.

Усі ці концептуальні та програмні питання виховання молоді відображені в Положенні, яке має два розділи: перший — напрями і зміст національно-духовного і військово-патріотичного виховання, другий — організація і зміст військово-спортивної патріотичної гри „Джура”.

Наша мета — шляхом свідомого опанування героїського, лицарського, гуманного і демократичного славного минулого наших предків — українського козацтва, його традицій, культури, науки, військового мистецтва та господарювання — духовно і морально піднятися до рівня української національної ідеї і забезпечити її життєздатність навіки.

Напрями та зміст національно-духовного та військово-патріотичного виховання в процесі гри „Джура” українського козацтва

I. „Мій рідний край”

Вивчення історії рідного краю. Знайомство із рідним селом, містом, екскурсії селом, містом, де мешкаєш, вивчення історії виникнення села, міста, його перших років існування; здійснення пошукової роботи: зустрічатися зі старими людьми, збирати їхні розповіді про минуле місцевості, де ти живеш (якщо можливо, збирати старовинні предмети побуту, вишивки, костюми із різних регіонів України, писанки тощо).

Вивчати історію району, області, ознайомлюватися з найяскравішими сторінками їхнього розвитку, приділяти особливу увагу висвітленню так званих „білих плям історії” (доля України в складі Російської імперії, боротьба за національну незалежність українців у XVII ст., колективізація, голодомори, фізичний і духовний терор Російської імперії проти українського народу, участь земляків у Другій світовій війні, національно-визвольні змагання в післявоєнний період).

Вивчати життя й діяльність видатних діячів — вихідців з рідного краю (політичних та військових діячів, письменників, інженерів, педагогів, підприємців тощо), їх місце та роль у розвитку рідного краю, Батьківщини, світової науки, культури, мистецтва, економіки.

Матеріали з історії рідного краю, Батьківщини розміщуються в шкільному музеї козацької слави.

II. „Гей ви, хлопці, славні запорожці”

Вивчення історії Запорозького козацтва. Вивчати історію побуту, місця проживання запорозьких козаків. Добре засвоїти саме поняття „козак” та чітко засвоїти його морально-психологічну суть. Зрозуміти роль та значення козацького побратимства. Вивчати кодекси лицарської звитяги та лицарської честі. Ознайомлювати учнів з першоджерелами і вивчати історичну літературу про запорозьких козаків, про їхні визвольні походи та переможні битви за незалежність України і волю українського народу, про гетьманів України і їхню роль в обороні незалежності і державотворенні України; збирати прислів'я та приказки про козаків; проводити зустрічі зі старожилами району, що пам'ятають народні думи, звичаї, прикмети, пов'язані з життям козацтва, збирати старовинні легенди своєї місцевості. Вивчати історію місцевих товариств (осередків) українського козацтва.

III. Духовні цінності запорозьких козаків

Підняти на належний рівень культ батька і матері, бабусі і дідуся, роду і народу, наголосити, що в Україні діти завжди зверталися до батьків тільки на „Ви”. За допомогою бесід, зустрічей із батьками формувати в дітей поняття, що батько — захисник сім'ї, роду, творець історії, державності. Використовуючи козацький фольклор, у творах якого батько

для дитини – високий і незаперечний взірець стійкості, мужності і відваги, формувати в дітей за допомогою конкретних прикладів уявлення про рівноправність у сім'ї чоловіка і жінки, прищеплювати любов і повагу до матері як берегині роду свого. Обов'язково вивчати свій родовід, знати, чим уславлений рід, які в його представників були таланти, звичаї. Можливе проведення родинних свят: „З бабусиної скрині”, „Роде наш красний” та ін. Пояснювати значення християнської віри для козаків (Бог оберігає незалежну Україну, надає їй духовних сил у боротьбі з ворогами). Ознайомити дітей з найпоширенішими молитвами козаків. Брати участь у святкуванні Покрови Пресвятої Богородиці — найвизначнішого свята запорозьких козаків. Відзначати 14 жовтня День українського козацтва.

Розвивати духовність на основі участі дітей – козачат, джур козацьких і молодих козаків – в національних святах.

IV. ”Козацькому роду нема переводу”

Відродження військово-спортивного мистецтва Українського козацтва. За допомогою бесід, розповідей, екскурсій до музеїв, походів виховувати найкращі риси козаків: вірність і відданість аж до самозабуття Вітчизні, матері, народу; здатність до незламної дружби, нехтування небезпекою; відстоювання своєї волі, свободи народу.

На основі конкретних прикладів з життя козаків виховувати в дітей прагнення розвивати в собі багатирську силу і дух, міцний фізичний гарт. Проводити загартовування організму: плавання (і під водою з очеретиною), обмивання холодною водою, влітку спання просто неба; вивчення елементів народної медицини та застосування її на практиці (лікування народними методами кашлю, нежитю, кровотечі, неглибоких ран, укусів змії тощо).

Вивчати і практично відтворювати народні ігри та забави, де мірялися силою, опановувати мистецтво верхової їзди та єдиноборства. Гопак як один із найпоширеніших видів єдиноборства покликаний піднести бойовий дух, віру в свої сили, порив до життя забезпечити фізичний розвиток і загартування тіла (зокрема, прийоми „повзунці”, „голубці”, „тинки”, „пістоль”, „розніжка”, „шулик”).

Вивчати основні форми боротьби козаків: „гойдак” (розвідники, пластуни), „спас” (оборонний характер), навкулачки, на ремнях, на палицях. Проводити в ігровій формі ранки „Котилася торба”, де знайомити учнів з найкращими народними іграми. Організувати і регулярно проводити огляди якості військово-спортивного вишколу козаків в осередках, на першість населених пунктів, районів тощо.

V. „Козацькими стежками”

Туристично-краєзнавча робота. Вивчати природу рідного краю. Проводити піші, кінні та на технічних засобах міні-походи своєю місцевістю з метою ознайомлення з цікавими, пов'язаними з історією Запорозького (Українського) козацтва, місцями. Готувати себе до переборювання труднощів, опановувати туристичну майстерність. Проводити походи районом, областю, Україною – місцями, пов'язаними із козацькою славою. Складати щоденники, вести нотатки, можливо, літописи, на основі зустрічей з цікавими людьми. Проводити походи на природу „До козацького кулешу”, де бажані козацькі забави, змагання з традиційних видів фізичної культури, а також пісні, танці, козацьке вогнище. Відновлювати традиційно українську галузь господарювання – конярство, а також кінний спорт, враховуючи, що використовувані в ньому види верхової їзди у далекому минулому започатковані нашими предками. Відновлювати і розвивати кінні туристичні маршрути в кожному регіоні України.

VI. „Від козацьких забав до олімпійських вершин”

Постійно і цілеспрямовано працювати над удосконаленням свого фізичного стану, обов'язково бути членом двох секцій фізичної культури та спорту (одна з них технічного спрямування), опанувати весь обсяг програмових вимог з фізичного виховання козачат, джур козацьких і молодих козаків як захисників Батьківщини.

З легкої атлетики: навчатися метати на відстань і в ціль м'яч, гранату, спис, диск; стрибати в довжину, виконувати нормативи – підтягування на перекладині та віджимання на паралельних брусах; біг на 100, 1000 м, крос на 3000 м, марш–кидок на 5000 м, човниковий біг 10 x 10 м, комплексна силова вправа.

Зі стрільби: стріляти з лука, вогнепальної та пневматичної зброї.

З гімнастики виконувати вправи:

- на перекладині (окремо і в комбінаціях): підйом перевертанням; підйом силою; підйом зачепом; підйом розгином; оберт назад торкаючись; мах дугою; зіскок дугою; зіскок махом назад;

- на паралельних брусах (окремо і в комбінаціях): згинання і розгинання рук в упорі статично і в розмахуванні; підйом розгином; стійку на плечах; зіскок з кінців ноги нарізно; зіскок боком та махом вперед; зіскок вправо (вліво) з поворотом наліво (направо) кругом;

- комплексна силова вправа;

- стрибки через гімнастичного козла та коня в ширину і в довжину;

- лазіння по вертикальній жердині (голоблі) і канату за допомогою і без допомоги ніг. Уміти їздити (триматись „реп'яхом”) верхи на коні, плавати, ходити на лижах, керувати мотоциклом і автомобілем; а також виконувати інші вправи із сучасних олімпійських видів фізичної культури та спорту, що сприяють вихованню у козацької молоді, сміливості, спритності, кмітливості, сили, силової та швидкісної витривалості.

VII. „Відмінним навчанням, підготовкою до захисту Батьківщини продовжимо подвиг батьків”

Козацька військово-спортивна патріотична гра „Джура” передбачає щотижневі військово-патріотичні заходи, військово–спортивні тренування, допризовну підготовку молоді до захисту Вітчизни; змагання, естафети, конкурси, вікторини, олімпіади, походи до місць славного минулого і сьогодення українського народу.

Допризовна підготовка молоді за змістом і обсягом навчання повинна забезпечити достатньо високий рівень військового вишколу захисників Батьківщини з урахуванням того, що значна їх кількість не зможе пройти курс кадрової служби в Збройних Силах України і в умовах збройного конфлікту візьме зброю і стане до лав захисників Батьківщини з тим рівнем військової підготовки, який вона здобуде в навчальному закладі.

Метою заходів, визначених у цьому розділі положення, для кожного козака є:

Засвоїти знання з розділу програми з допризовної підготовки „Збройні Сили України”: поглибити знання з історії України та її війська, героїчного минулого українського народу, його боротьби за свободу і незалежність своєї Батьківщини – славних перемог запорожців над військами Османської імперії, польської шляхти, Московського царства та інших. Продовжити ознайомлення зі складом, структурою і призначенням Збройних Сил України на сучасному етапі. Виховувати глибоке почуття патріотизму, любові до Батьківщини та до її Збройних Сил, готовності до бездоганного виконання військового обов'язку, дисциплінованості і особистої відповідальності за захист своєї Батьківщини – України.

З тактичної підготовки: поглибити знання з основ бойових дій стрілецького відділення та обов'язків солдата в бою; закріпити практичні навички щодо виконання дій солдата в наступальному бою, в обороні та в розвідці; продовжити ознайомлення з прийомами боротьби з танками і ведення вогню із автомата по літаках і вертольотах противника. Виховувати мужність, почуття побратимства та колективізму, готовність до взаємодопомоги, виконання поставленого завдання.

З вогневої підготовки: поглибити знання бойових властивостей та матеріальної частини стрілецької зброї (автомата і ручних гранат); закріпити практичні навички виконання прийомів і правил стрільби з автомата та метання ручних гранат. Виховувати

впевненість у бойових якостях вітчизняної зброї і усвідомлення необхідності майстерного володіння, нею.

Зі статутів Збройних Сил України: поглибити знання вимог військової дисципліни, правил військової ввічливості, обов'язків солдата, днювального та вартового; закріпити навички звертання до старших (начальників) в діях щодо виконання розпоряджень та віддавання військової честі; продовжити ознайомлення із загальними обов'язками військовослужбовців, завданнями внутрішньої та вартової служби; виховувати в собі любов до Збройних Сил України, готовність до бездоганного виконання наказів командирів і начальників, високу дисциплінованість і вправність.

Зі стройової підготовки: поглибити знання елементів строю, обов'язків та порядку дій солдата перед шиккуванням та в строю; закріпити практичні навички виконання команд в строю і окремих стройових прийомів без зброї; продовжити ознайомлення з порядком виконання стройових прийомів зі зброєю; виховувати в собі організованість, дисциплінованість, підтягнутість, охайність, почуття колективізму, побратимства і взаємодопомоги.

З воєнної топографії: закріпити знання та практичні навички орієнтування та визначення свого місцезнаходження в різних умовах місцевості, пори року, доби і погоди; виховувати в собі ініціативність, кмітливість, готовність до самостійних дій.

З цивільної оборони та цивільного захисту: поглибити знання щодо факторів ураження, аварій, катастроф, стихійного лиха, зброї масового знищення людей, способів та засобів захисту від них; закріпити практичні навички щодо використання засобів колективного та індивідуального захисту, приладів радіаційної, хімічної розвідки і дозиметричного контролю, виготовлення простих засобів захисту органів дихання, проведення часткової санітарної обробки людей; виховувати в собі високі морально-психологічні якості, упевненість в ефективності заходів цивільної оборони та цивільного захисту, надійності засобів захисту від зброї масового ураження, високу організованість, дисциплінованість, готовність виконувати обов'язки з цивільної оборони в складних умовах.

З медико-санітарної підготовки: поглибити знання з основ організації медичної служби цивільної оборони і цивільного захисту та їх основних завдань, змісту першої медичної допомоги і правил виконання процедур догляду за хворими; закріпити практичні навички щодо надання першої медичної допомоги в разі травм, опіків, нещасних випадків, ураження отруйними речовинами і радіаційних опромінь, під час здійснення заходів профілактики інфекційних захворювань і догляду за хворими; виховувати в собі патріотизм, гуманне ставлення до хворих, прагнення оволодіти медичними знаннями, свідомо виконувати свій благородний обов'язок щодо надання допомоги ураженим і хворим.

З фізичної підготовки: домагатися відмінного рівня фізичної підготовки в обсязі вимог програми фізичного виховання в навчально-виховному закладі; упевнено виконувати прийоми подолання комбінованих військово-спортивних смуг, туристичних естафет, перешкод під час марш-кидків, тактичних ігор на місцевості і туристичних походів, бути фізично готовим до військової служби, до захисту Батьківщини; обов'язково брати участь у роботі гуртків військово-прикладних видів спорту і фізичної культури; виховувати в собі мужність, силу волі, витривалість, спритність, моторність, морально-психологічну стійкість, здібність і готовність витримувати значні фізичні навантаження.

З військово-прикладної, технічної підготовки: оволодіти навичками одного з технічних і військово-прикладних видів спорту (автомобільного, мотоциклетного, планерного, парашутного, модельного, водомоторного і радіоспорту, воєнно-прикладних багатоборств тощо); виховувати в собі любов до знань, техніки і праці, сміливість, відвагу, фізичну витривалість.

VIII. „Слава козацька не вмре, не загине...”

Відроджувати народні мистецькі традиції. Збирати старовинні легенди своєї місцевості, прослідкувати історію виникнення обрядів і свят кожної пори року: колядок, щедрівок, зажинок, обжинок, свята першої борозни тощо.

Знайомитися з історією козацьких та українських народних пісень, вивчати їх, збирати пісенні матеріали у своїй місцевості. Брати участь у народних святах: Андрія, Різдвяних святах, „Ой на Івана Купала”, „Калиновий цвіт” та інших. Організувати дитячі фольклорні вертепи, драматичні гуртки, колективи з вивчення козацької пісні та танцю, української народної пісні та танцю. Відновити вечорниці та виступи козацьких музичних та хорових колективів у неділю та святкові дні в місцях масового відпочинку мешканців населених пунктів.

Програма для дівчаток

I. „Хата моя, біла хата”

Мати – берегиня роду свого. Організувати зустрічі-бесіди зі своїми бабусями, сусідами з метою дізнатися про роль жінки у сім'ї; збирати фольклорні матеріали про сімейні свята та відновлювати старовинні чудові обряди: сватання, весілля, підготовка, яка передувала цим традиційним українським обрядам; родини, хрестини тощо. Збирання матеріалів старовини, предметів побуту, зокрема вишивки, гаптування, костюмів тощо, якщо можливо, створити кімнату-музей матері.

II. „Рідна мати моя, ти ночей не доспала...”

Пісні моєї мами. Ознайомлювати дітей з колисковими піснями, розучувати їх. Підготувати і провести ранок (вечір) „Пісня моя колискова”, „Бабусині казки”; зустрічі з відомими жінками району, міста, села; збирати на основі їхніх розповідей цікаві матеріали—оповіді, казки, легенди; „Нічого кращого не має, як тая мати молодая...” – збирання матеріалів, вечори, ранки тощо. Вивчати українські народні пісні, що співають у рідному селі, районі, складати пісенні збірки „Пісні мого краю”.

III. „Ой, у лузі червона калина...”

Знайомити дівчаток з найпоширенішими в Україні з давніх-давен рослинами – символами України: калиною, вербою, тополею, мальвами, соняхами. Відтворювати традиції озеленення. Готувати й проводити ранки (вечори) „Тут земля мила, де мати родила”.

IV. „І на тім рушничкові...”

Навчання жіночої майстерності. Мета заходу „Моя перша вчителька” – перейняти ту майстерність, якою володіють мама, бабуся, і навчити подруг вишивати, гаптувати, плести. Шляхом гурткової роботи навчати дівчаток декоративно-ужиткової майстерності, аранжування, української кулінари, музичного та—танцювального мистецтва. Бажано створити клуби дівчаток „Господарочка”, де за спеціальними програмами передбачати навчання дівчаток жіночої майстерності. Залучати до роботи з дівчатками народних умільців, майстрів лозоплетіння, розпису, писанки тощо. Вивчати народну кулінарію, збирати певні рецепти народної кулінарії та готувати забуті страви, випікати хліб тощо.

V. „До глибин народної медицини”

Знайомити дівчаток із секретами народної медицини, створити ділянки лікарських рослин у саду, парку, біля школи, своєї оселі, збирати і здавати лікарські рослини, збирати легенди, казки про лікарські рослини, що ростуть в місцевості, де проживають діти, та їх цілющі якості. Навчати за допомогою лікарських трав лікувати найпоширеніші захворювання, вміти надавати найпершу допомогу в разі необхідності за допомогою лікарських трав. Проводити зустрічі з місцевими фітотерапевтами. Збирати рецепти народної медицини, якщо можливо, створити рукописну книгу рецептів „Бабуся радить”.

Кириченко О. В. Козацька педагогіка: розробки занять, сценарії виховних заходів, методичні рекомендації / О. В. Кириченко. – Х.: Вид. група „Основа”; „Триада +”, 2008. – С. 95–100.

Контрольні запитання та завдання:

1. Дайте визначення поняття „козацька педагогіка”.
2. Поясняйте феномен козацької педагогіки.
3. Розкрийте зміст законів кодексу лицарської честі козаків.
4. Поясніть, як Ви розумієте твердження „Козацька педагогіка – невід’ємна складова української етнопедагогіки”?
5. Проаналізуйте систему освіти і виховання у школах Запорозької Січі.
6. Наведіть приклади системи фізичного виховання і військового вишколу козаків.
7. Назвіть засоби виховання в козацькій педагогіці і проілюструйте їх зміст прикладами традицій, звичаїв, обрядів, усної народної творчості.
8. Визначте місце козацької педагогіки в сучасному навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи та громадських об’єднань.

Тема 3. Виховний ідеал української етнопедагогіки

2 год.

Мета: формування у студентів уявлень про сутність понять „ідеал”, „виховний ідеал”, загальнолюдські та національні цінності українців; виховання національної свідомості та самосвідомості підростаючого покоління

План

1. Трактування понять „ідеал”, „виховний ідеал” у педагогічній науці та етнопедагогіці. Традиційний український ідеал людини.
2. Втілення виховного ідеалу українців в білинах, легендах, переказах періоду Київської Русі та героїчному епосі доби козаччини.
3. Виховний ідеал у творчості Г. Ващенко.
4. Сучасний ідеал українського національного виховання.

Основна література

- Апанович О. Школи в Запорізькій Січі / О. Апанович // Українське слово. – 1996. – 14 листопада. – С. 12.
- Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX – перша пол. XIII ст.) / С. Д. Бабишин. – К.: Вища школа, 1973. – 88 с.
- Биков В. Національній освіті – нові орієнтири / В. Биков // Освіта. – 1993. – 29 жовтня.
- Братків А. Я. Роду нема переводу / А. Я. Братків // Радянська школа. – 1990. – № 2. – С. 21–23.
- Ващенко Г. Виховний ідеал: Записки виховника / Г. Ващенко. – Полтава: Редакція газети „Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.
- Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / М. М. Веркалець. – К., 1990. – 48 с.
- Закувала зозуленька: Антологія української народно-поетичної творчості: Для ст. шк. віку. – К.: Веселка, 1998. – 510 с.
- Головченко В. І. Україні – національну систему освіти / В. І. Головченко // Рідна школа. – 1993. – № 8. – С. 63–65.
- Державна національна програма „Освіта” („Україна XXI століття”). – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.
- Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас]. – Київ, 1993. – 800 с.
- Ігнатенко П. Р., Руденко Ю. Д. Національна система виховання / П. Р. Ігнатенко, Ю. Д. Руденко // Радянська школа. – 1991. – № 7. – С. 47–52.

- Ігнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Ігнатенко. – К., 1997. – 250 с.
- Калинова сопілка: Антологія української народної прозової творчості: Для ст. шк. віку. – К.: Веселка, 1998. – 430 с.
- Кононенко П. П. Українознавство: Навч. посібник / П. П. Кононенко. – К.: Заповіт, 1994. – 320 с.
- Концепція безперервної системи національного виховання. – К., 1994. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/2238/97/>.
- Концепція виховання у національній системі освіти // Освіта України. – 1996. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-12402-8.html>.
- Концепція національного виховання // Освіта. – 1996. – 7 серпня. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=56167&pg=4>.
- Міфи України. За кн. Георгія Булашева „Укр. народ у своїх легендах, реліг. поглядах та віруваннях” / [Пер. Ю. Буряка]. – К.: Довіра, 2003. – 383 с.
- Основи національного виховання: Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук [та ін.]; [За заг. ред. В. Г. Кузя та ін.]. – К.: Інформ.- вид. Центр “Київ”, 1993. – Ч.1. – 152 с.
- Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди: Збірник статей / [ред. колегія: О. Г. Дзевєрін]. – К.: Вища школа, 1972. – 246 с.
- Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К.: Радянська школа, 1985. – 312 с.
- Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник / М. Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
- Стельмахович М. Г. Виховний ідеал української народної педагогіки / М. Г. Стельмахович // Початкова школа. – 1998. – № 6. – С. 1–4.
- Українські перекази / [збір. М. Возняк]. – К.: Абрис, 1993. – 120 с.
- Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства / Ю. Фігурний. – К.: Вид. дім „Стилос”, 2004. – 308 с.

Додаткова література

- Винниченко В. К. Вибрані твори: Оповідання. Повість. Романи / [Передм. А. С. Дем'яновської] / В. К. Винниченко. – К.: Грамота, 2005. – 928 с.
- Дитячий фольклор // Мовчун А. І. Рідне слово. Українська дитяча література. Книга перша / А. І. Мовчун, З. Д. Варакіна. – К.: Арій, 2007. – С. 16-31.
- Загребельний П. Євпраксія: Роман / П. Загребельний. – К.: Дніпро, 1987. – 319 с.
- Загребельний П. Дума про невмирущого. Кларнети ніжності: Романи / [Передмова М. Ф. Слабошпицького] / П. Загребельний. – К.: Молодь, 1985. – 232 с.
- Ігровий фольклор // Мовчун А. І. Рідне слово. Українська дитяча література. Книга перша / А. І. Мовчун, З. Д. Варакіна. – К.: Арій, 2007. – С. 32-42.
- Кащенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове: Оповідання: Для серед. та ст. шк. віку / А. Ф. Кащенко. – К.: Веселка, 1992. – 271 с.
- Квітка - Основ'янеко Г. Сватання на гончарівці // Квітка - Основ'янеко Г. Вибрані твори / [Уклад. Та передмова проф.. О. Борзенка, ред. Н. Гафурова]. – Х.: Прапор, 2008. – С. 346-403.
- Квітка - Основ'янеко Г. Шельменко-денщик // Квітка - Основ'янеко Г. Вибрані твори / [Уклад. Та передмова проф.. О. Борзенка, ред. Н. Гафурова]. – Х.: Прапор, 2008. – С. 404-456.
- Кобилянська О. Ю. „В неділю рано зілля копала...” // Кобилянська О.Ю. Вибрані твори: Повість, оповідання (Класики української літератури) / [Упоряди., вступна стаття Ю. Б. Кузнецов] / О. Ю. Кобилянська. – К.: Інтелект – АРТ, 2008. – С. 29-166.

Котляревський І. Енеїда: Поема; Наталка Полтавка: П'єса: для середн. та ст. шк. віку / [Передмова та примітки О. І. Гончара; післямова В. О. Шевчука] / І. Котляревський. – К.: Веселка, 2000. – 237 с.

Лелія: Казки та оповідання для дітей / [Упорядн. Л. В. Ушкалов]. – Х.: Основа, 2005. – 200 с.

Народні оповідання / [Упоряд. С. В. Мишанич]. – К.: Техніка, 2008. – 448 с.

Українські народні казки. – К.: Видавничий центр „Просвіта”, 2004. – 544 с.

Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / [Упорядн. М. М. Пазяк]. – К.: Наукова думка, 2001. – 392 с.

Франко І. Вибране: для середнього та старшого шкільного віку / І. Франко. – К.: Школа, 2008. – 464 с.

Шляхи сподівань: Українська література кінця XVIII – початку XX ст.: Навч. посібник / [Упоряди. і передм. Шкляра В. І.]. – К.: Грамота, 2003. – 512 с.

Методичні рекомендації

Розкриваючи перше питання необхідно звернути увагу на визначення понять „ідеал”, „виховний ідеал” як в педагогічній науці так і в етнопедагогіці. Пропонується визначити риси традиційного українського ідеалу людини та національного обов'язку.

У другому питанні проілюструвати конкретними прикладами усної народної творчості, легендами, билинами, літературними прикладами втілення виховного ідеалу українців у білинах, легендах, переказах періоду Київської Русі та героїчному епосі доби козаччини.

Під час підготовки третього питання необхідно проаналізувати працю Г. Ващенка „Виховний ідеал”, порівняти підходи до визначення різних типів виховних ідеалів і на цій основі вивести ідеал, притаманний українському народові. Матеріали книги можна використовувати у підготовці до другого питання, особливо під час висвітлення виховного ідеалу в дохристиянські часи, християнських традицій, у літературі нового часу, у пісенній творчості.

Робота над четвертим питанням потребує аналізу нормативно-правових документів про освіту періоду незалежності України і на цій основі визначення основних рис сучасного ідеалу виховання в незалежній українській державі та напрямів національного виховання. Доречним буде використання прикладів конкретного досвіду сучасних українських шкіл.

Тексти джерел та фрагменти наукових праць і навчальних посібників

Українські виховні ідеали й традиції родинного, лицарського і козацького виховання

Виховні ідеали – найважливіші компоненти духовності кожної особистості й усього народу. Наш народ має особливий ідеал Людини. Необхідно, щоб кожен знав і наслідував національні ідеали, бо нашому народу сотні років загрожувала небезпека втратити свою національність. Ідеали є найвищим досягненням національного духу. У народній свідомості людина-ідеал – це та, яка має міцне здоров'я, гарне тіло, струнку поставу, глибокий світ національної духовності, бере активну участь у громадському, політичному й культурному житті держави. В історичному аспекті основними українськими виховними ідеалами є орач, сівач, землероб, хлібороб, витязь, козак-лицар, борець проти неправди і зла, повстанець проти національного й соціального гніту, воїн-борець за свободу і

незалежність, палкий патріот, народний майстер, свідомий працелюб, високий професіонал, громадянин незалежної України.

Для української молоді такими ідеалами стали І. Гонта, М. Залізник, С. Наливайко, Т. Трясило, П. Сагайдачний, І. Сірко, І. Богун, І. Виговський, Б. Хмельницький, І. Мазепа та інші народні герої.

Українська система виховання має стійкі традиції формування ідеалів в дітей та молоді. У сучасних умовах багато підлітків вибирають ідеал лицаря – високошляхетної, духовно багатой, морально чистої, мужньої людини. Такими лицарями української культури, науки, держави були Я. Мудрий, В. Мономах, Т. Шевченко, М. Драгоманов, Б. Грінченко, С. Русова, В. Вернадський, М. Грушевський. Г. Ващенко писав, що „...про славу лицарську українець мріє ще з дитинства”.

Ідеал сучасної людини поєднує в собі високі патріотичні й громадянські риси, вірність демократичним законам, синівське відчуття обов'язків перед народом, українською державою.

Щоб бути вірним сучасним українським ідеалам, потрібно словом і ділом реалізувати такі основні національні обов'язки:

- плекати рідну мову, досконало володіти нею, захищати її від засмічення й передавати дітям і внукам як найдорожчий скарб;
- зберігати, практично застосовувати, поглиблювати національні традиції та звичаї;
- постійно розвивати свій інтелект, почуття, волю, формувати силу волі і силу духу, активність, ініціативу з метою підвищення добробуту народу;
- систематично вдосконалювати свій характер, світогляд, національну свідомість і самосвідомість;
- захищати рідну культуру, особисто брати участь у розвитку однієї чи кількох її галузей;
- плекати в собі й інших національно-творчу і державотворчу енергію, готовність захищати українську державу;
- активно брати участь у громадському й політичному житті України, поглибленні згуртованості та єдності народу, зміцненні традицій взаємодопомоги між українцями та представниками інших народів, що проживають в Україні.

Родинне виховання. Відомо, що головна роль у вихованні належить сім'ї, родині. Родинне виховання – це перша природна постійно діюча ланка національного виховання. Батьки повинні залучати дітей до традицій, звичаїв, використовувати етнопедагогіку, тому вони повинні бути національно свідомими, палкими патріотами, стійкими громадянами України. Найбільше виховують гуманні сімейні стосунки – взаємоповага, взаємодопомога, тиха мова та делікатна інтонація у спілкуванні тощо. Родинні цінності – найглибші, найважливіші – це рід, родичі, родовід, пам'ять про померлих, родинознавство, народ. Потрібно враховувати такі якості, як здруженість, згуртованість, взаєморозуміння, взаємоповага, гармонійність потреб, інтересів і можливостей сім'ї. Основні завдання родинного виховання такі: пробудження природних задатків, формування здібностей, розвиток резервів і можливостей дітей, піклування про фізичне і психічне здоров'я, створення умов для оволодіння державною мовою, виховання патріотичних почуттів, організація посильної праці дітей на своє благо, залучення до народних традицій, звичаїв, обрядів, сприяння школі. Для цього слід вести тривалу, наполегливу просвітницьку педагогічну роботу з батьками, особливо дати знання про психологію, національний характер, світогляд, державну ідеологію, політику в галузі виховання й освіти.

Розвиток традицій лицарського виховання та козацької педагогіки. Наш народ споконвіку культивував лицарські традиції виховання. На них формувалась еліта нації, яка завжди боролася за свободу та незалежність держави.

У козацьку добу діяла цілісна система козацького виховання, яка дістала назву „козацька педагогіка”. На сьогодні відроджено українське козацтво, створено українське

дитяче і юнацьке товариство „Січ”, Всеукраїнський добродійний фонд лицарського виховання ім. П. Сагайдачного.

Головна мета козацької педагогіки – плекання в родині, школі, громадському житті козака-лицаря – палкого патріота, мужнього громадянина незалежної України, захисника рідної землі з яскраво вираженою національною свідомістю, самосвідомістю, високим рівнем моралі й духовності.

Нині досліджується одна зі складових частин козацької педагогіки – січова педагогіка, яка функціонувала у фортеці Запорозької Січі та на території козацької держави. У багатьох регіонах України діють учнівські козацькі гуртки, курені, коші, братства, товариства, створюються козацькі читанки, хрестоматії, методики виховної роботи на козацько-лицарських традиціях.

Максимюк С. П. Педагогіка: Навчальний посібник / С. П. Максимюк. – К.: Кондор, 2005. – С. 241–244.

Уривки з книги Г. Ващенка „Виховний ідеал”

Критика більшовицького ідеалу

Виховний ідеал того чи іншого народу залежить від його державного устрою, світогляду, релігії й моралі, від рівня розвитку його культури, від його національних властивостей.

Критичні зауваження щодо більшовицької концепції виховного ідеалу

Що ж до основних рис комуністичного виховного ідеалу, то при всяких умовах психологічних, географічних чи історичних вони не можуть бути іншими порівняно з тими, що ми накреслили вище. Вони виникають із самої природи марксизму-ленінізму, цієї матеріалістично-атеїстичної системи, що в основу розвитку суспільства кладе безоглядну класову боротьбу, а в основу моралі – класовий егоїзм. Жорстокий терор, що його в найрізноманітніших формах використовують більшовики в СРСР, на випадок перемоги будуть застосовувати й комуністи інших країн, бо він виникає із самої природи марксизму-ленінізму. А звідси в кожній країні, де тільки запанує комунізм, у молоді будуть виховувати жорстокість то т. зв. „класових ворогів”, будуть намагатись виховувати робітників, рабів комуністичної партії.

Християнський виховний ідеал

Виховний ідеал – це образ ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління.

Риси християнина

Християнство є релігія миру. „Слава на небі богу і на землі мир, між людьми благовоління”, співають у Церкві в свято народження Христа. Всяка національна боротьба ворожа духу християнства. Християнські народи мусять прагнути до мирного співжиття народів усього світу, до того стану міжнародних відношень, при якому кожна нація могла б вільно працювати, розвивати свої здібності, збагачувати свою і вселюдську культуру і цим наближатись до царства Божого.

Загальноєвропейський виховний ідеал

Евангельський ідеал людини має на собі печать вічності. Він не залежить від умов часу, не міняється в зв'язку зі змінами в політичному й соціальному житті народів. Він має вселюдський характер, не є витвір якоїсь нації, а є керівництво в житті й поведінці всіх людей, незалежно від того, в якій країні вони живуть, до якої нації належать.

Саме цей ідеал покладений в основу педагогічних систем різних європейських народів. Кожна з цих систем має свої національні риси, але між ними є багато спільного, що пояснюється міцними культурними зв'язками між європейськими народами. Педагогічні твори таких педагогів, як Коменський, Руссо, Песталоцці швидко після появи на світ ставали відомими всім європейським народам і використовувались ними у вихованні молоді. Тому, крім національних виховних ідеалів, існує й загальноєвропейський виховний ідеал. Щоб ґрунтовно зрозуміти перші, треба зрозуміти другий.

Загальноєвропейський виховний ідеал, як і вся європейська культура, має два джерела: клясичну греко-римську культуру і християнство. Подібно до того, як християнська філософія використала здобутки грецької філософії, так і християнська педагогіка використала педагогічні твори великих грецьких педагогів Сократа, Платона й Аристотеля.

Ідеал націонал-соціалістичного виховання

Філософічною основою націонал-соціалізму є філософія Ніцше. Погляди його склались під впливом німецького філософа Шопенгауера, що за основу буття визнавав волю, сліпе прагнення до життя, та англійського вченого Дарвіна, що створив теорію еволюції видів. Великий вплив на Ніцше мав відомий німецький композитор Ріхард-Вагнер, творчість якого прийнята німецьким націоналізмом.

За Ніцше, основною рушійною силою в розвитку буття є боротьба окремих індивідуумів між собою. В процесі цієї боротьби перемагають міцніші індивідууми, гинуть слабші й виробляються нові, вищі типи істот. Зокрема, внаслідок боротьби між людьми має виробитись вищий тип „зверхлюдина”. Характерна властивість її — міцна стихійна воля, прагнення ствердити своє я, до перемоги.

Зверхлюдина відкидає існуючі моральні норми, вона стоїть поза межами добра і зла. Закон для неї є власна безоглядна воля, що ламає всі перепони на своєму шляху. Зверхлюдина горда й жорстока, їй чужа жалість до слабших, яких сама доля приречена до загибелі.

Тому Ніцше називає „зверхлюдину” „білявою бестією”, підкреслюючи цим перевагу у неї міцних тваринних інстинктів і прагнення до перемоги.

Таким чином, для Ніцше людність поділяється на дві нерівноцінні частини: зверхлюди (юберменші) і натовп (унтерменші). Відсіля і дві моралі: мораль панів — зверхлюдей і мораль рабів — унтерменшів. Такою мораллю рабів Ніцше „визнає” християнство, проти якого виступає з найгострішою критикою, особливо в „Своєму творі „Антихрист”. Мораль панів з природи чужа рабові: він має бути задоволений з того, що служить панові засобом в його руках Націонал-соціалісти цілком засвоїли філософію Ніцше, але місце зверхлюдини у їх системі зайняла зверхраса. Вони поділяють раси на нижчі і вищі. До вищої раси належать т. зв. нордійці, і в першу чергу німці. До нижчих рас всі останні. Право на життя й усі блага земні мають лише перші, останні або мають бути знищені, щоб звільнити простори для німців, або бути обернені на їх рабів. Вища раса здійснює своє завдання шляхом нещадної боротьби в першу чергу через війну. Війна вимагає суворої дисципліни, і в першу чергу покори вождеві (фюрерові), що втілює в собі прагнення раси. Тому дисципліна і культ фюрера — одна з найважливіших основ націонал-соціалістичної моралі.

Традиційний український ідеал людини Традиції і поступ

Традиційний ідеал людини – це не вишивана сорочка, яку можна скинути і все ж таки залишитись українцем. Ідеал людини – це те найкраще, що створив народ в розумінні властивостей людської особовості та її призначення.

Але що визнати за традиційний ідеал людини, коли їх у народі не один, а декілька? Традиційним треба визнати той, витримав іспит історії, найбільш відповідає психології народу та його творчості і в творах кращих митців і письменників, що стали духовними провідниками свого народу.

Ідеал людини в творах письменників княжих часів

Любов до Бога має сполучуватись з любов'ю до ближнього, що виявляється передусім в ділах благодійності, в піклуванні про хворих, убогих, сиріт.

„Більше всього, – пише Володимир Мономах, – убогих не забувайте, а скільки можете годуйте їх, і за права вдовиці піклуйтеся сами. і милостиню творіть не схудну (щедру), бо то є початок всякого добра”.

А Лука Жидята пише: „Пам'ятайте й будьте милосердними до странників, до убогих, до голодних і ув'язнених і до сиріт будьте милостивими”.

Любов до ближнього має поєднуватись з правдивістю, чесністю, миролюбством, вірністю даному слову.

„Любов майте зі всякою людиною, а тим більше з братією, і нехай не буде одно в серці, а інше на устах; під братом ями не рий, щоб Бог тебе в гірше не кинув. Але будь правдивим. Будьте терпеливі брат до брата і до всякої людини і не воздавайте зла за зло”.

В чисто євангельському дусі наші письменники вимагають від людини лагідності й смиренства й засуджують гордоці.

„Будьте смиренні й лагідні, – пише Володимир Мономах, – і ви станете виконавцями Божих заповітів, бо в серці гордого диявол сидить і слово Боже не хоче прилинути до нього».

До старших і батьків треба ставитись з пошаною. „Шануйте стару людину і батьків своїх”, – каже Лука Жидята. „Старих шануй, як батька, а молодих, як братів”, – наставляє своїх дітей Володимир Мономах.

Пошана до старших, сердечне ставлення до людей має виявлятися і в зовнішній поведінці.

„Хворого відвідуй, – пише Володимир Мономах, – за мерцем ідіть, бо всі ми смертні, і людини не поминіть, не привітавшись з нею, не сказавши їй доброго слова”.

Крім того, Володимир Мономах подає такі правила благопристойности: „При старших мовчать, мудрих слухать, старшим коритись, з рівними й меншими любов мати, без лукавства розмовляючи, більше думать, а не сипать словами”.

Сам будучи дуже гостинним, Володимир Мономах вимагає, щоб обов'язок гостинности виконали і його діти: „Чи куди поїдете, чи підете, чи де станете, — напійте і нагодуйте убогого, а більше всього шануйте гостя, звідкіль би він до вас не прийшов, чи простий, чи добрий, чи злий; і коли не можете (вшанувати його) подарунком, то (вшануйте) його їжою і питвом, бо перехожі проголосять по всіх землях славу про людину, або про добру, або злу!”.

Добре й щире ставлення людей виключає злорічивість, всякі пересуди.

„Не суди, щоб ти не називався сином диявола, але смиряйся, щоб бути сином Божим. Не осуди брата ні словом, ні думкою, пам'ятаючи про свої гріхи, щоб тебе Бог не осудив” (Лука Жидята).

Засуджували наші письменники, особливо ченці, й пияцтво. Св. Теодозій писав: „Першу чарку п'єш за здоров'я, другу для веселощів, третю для ситости, четверта

відбирає розум, п'ята робить тебе шаленим, шоста причиняє гірку смерть, а сьома вічну муку”.

Взагалі людина мусить володіти собою, не коритися пристрастям й обмежувати свої інстинкти.

„Научися, вірний чоловіче, – пише Володимир Мономах – бути благочестивим діячем! Научись по слову євангельському очима управлять, тіло підкорювать, язик утримувать, гнів придушувать, думки чисті мати, спонукувати себе до добрих діл ради Господа”. і Засуджуючи лінивість, наші письменники високо ставили любов до праці.

За високу чесноту письменники княжого періоду визнавали любов до батьківщини. Щоправда, в ті часи багато на нашій землі було взаємної боротьби, що часто мала підступні форми й призводила до руйнації нашої держави. А проте немало було між українцями тих часів, зокрема між князями, палких патріотів, що боліли долею нашої батьківщини. Зібравшись в Любечі на раду, князі говорили: „Навіщо губимо Руську землю, самі між собою ворожнечу роблячи. Бережімо Руську землю”.

Аналізуючи ідеал людини, відбитий в творах церковних письменників Київської Русі, ми маємо відзначити, що в ньому переважають чисто євангельські риси, що мають загальнохристиянський характер. Особливо це треба сказати про твори таких письменників, як Лука Жидята й Кирило Туровський Але в декого з письменників цього періоду вже помітний вплив місцевих, українських умов. Найбільшою мірою це стосується Володимира Мономаха, в заповіті якого євангельська мораль переломлюється через призму тогочасного українського життя й органічно сполучується з кращими українськими традиціями.

Але, як ми сказали раніш, поряд з церковним ідеалом в княжий період існував ще ідеал людини, що відбивав переважно місцеві народні традиції. Ми не можемо відновити його з такою чіткістю, як ідеал церковний бо для цього у нас нема достатніх джерел. Відбиток його ми знаходимо в першу чергу в билинах Київського циклу. Їх забув український нарід, але вони збереглися на далекій півночі в Росі у т. зв. „сказателів”. Зрозуміло, що протягом віків вони під впливом місцевої народньої стихії були змінені, але основа їх залишилась незмінною.

На билинах мало помітний християнський вплив, і тому в них можна бачити відбиток українських національних поглядів на людину, як вони розвивались в народі поза впливом християнства. В билинах як герої виступають богатирі, що репрезентують різні стани нашого старовинного суспільства. Ілля Муромець репрезентує селянство, Добриня Никитич – боярство, Олексій Попович – духівництво, Чурило Пленкович – купецтво. Кожен з них є ідеал людини того чи того стану, бо поряд з позитивними рисами вони мають і риси негативні, типові для того чи того стану нашого старовинного суспільства. Але разом з тим вони відбивають в собі і погляд нашого народу щодо ідеалу людини.

Основна позитивна риса наших богатирів – це велика хоробрість і любов до своєї батьківщини. Всі вони, незважаючи на різницю станів і вдачі, дружньо і хоробро борються за Руську землю и перемагають численних її ворогів. Найхоробріший і найсильніший між ними – Ілля Муромець. Це не селянин-хлібороб, яким є Микула Селянинович, що працює на землі за своєю чудодійною „сошкою”. Ні, це селянин-воjak, що зі зброєю в руках захищає свою землю від ворогів. Такими ж виведені у билинах не тільки представник боярства Добриня Никитич, а и представник духівництва Олексій Попович. Друга характерна риса наших богатирів – це широчінь натури, великий розмах духовних і фізичних сил. Ця риса виявляється як у позитивних, так і негативних, з нашого погляду, формах До таких негативних рис широкої натури наших богатирів треба в першу чергу віднести зловживання зеленим вином, яке вони п'ють єдиним духом „чарами в півтора відра”. Можливо, що ця риса нашими предками в ті часи не визнавалась за хибну, бо відповідала традиціям того часу, коли казали: „Руси веселіє єсть пити, не можна без того бути”. В цій точці є, безперечно, велике розходження між поглядами

церковних письменників, як напр, Теодосія Печерського, і билинами. Нарешті, третьою рисою, що характеризує самий стиль життя героїв билин, є широка гостинність. Втіленням її є передусім великий князь Володимир Красне Сонечко. Але й тут є різниця між билинами і творами церковних письменників. В основі гостинності Володимира Мономаха лежить християнська любов до ближнього, милосердне ставлення до хворих, старих, сиріт і бідних. Гостинність Володимира Красного Сонечка має характер широкого бенкетування за великими столами, повними всякими стравами і вином. Крім билин, у нашому народі існували поетичні твори типу героїчних пісень, що їх співали грецькі рапсоди. Такими українськими рапсодами були бояни, що під акомпанемент гуслів співали на княжих бенкетах. До такого роду пісень-поем належить і „Слово о полку Ігоревім”. Цей твір органічно зв’язаний не тільки з психологією українського народу, а й поганськими поглядами наших предків.

Близькість до природи, заснований на ній політеїзм пронизують цілу поему, надаючи їй характеру високої поетичності.

Головний герой поеми князь Ігор — це ідеал хороброго князя-патріота. В ньому відчувається дух князів дохристиянського періоду, зокрема дух Святослава Завойовника. Він іде на бій з половцями, наче сокіл кидається на стаю лебедів. Це герой-лицар, що в самому бою відчуває радість.

Поряд з Ігорем в поемі виступає його дружина Ярославна – втілення кращих рис української жінки. Це вірна й ніжна дружина, що тужить за своїм ладом і хотіла б зозулею летіти до нього. Вона звертається до вітра, до сонця, щоб повернули його. І плач по чоловікові – це одна з найзворушливіших сторінок в історії всесвітньої літератури. Вірністю чоловікові Ярославна нагадує дружину Одисея Пенелопу. Але якою ж холодною здається Пенелопа в порівнянні з українською княгинею!

Ми відзначили, що в „Слові о полку Ігоревім”, як і в билинах відбиті погляди наших предків, що переважно зв’язані ще з дохристиянською традицією. Але це не означає, що вони зовсім не мають в собі християнських елементів. „Слово о полку Ігоревім” повне образів, взятих із поганських вірувань наших предків, але поема кінчається такими словами: „Слава князям та їх дружині, що б’ються за Христа проти невірних орд! Слава князям та їх війську. Амінь!”.

Отже, можна думати, що автор „Слова”, дружинник тих часів, перебуваючи під великим впливом дохристиянських традицій, в той же час є християнином: що звернення його до природи та згадка про поганських богів є значною мірою лише поетичними зворотами. Але в той же час його не можна визнати за справжнього християнина, приміром, типу Володимира Мономаха.

Можна думати, що ці дві стихії, церковно-християнська і світсько-поганська так і не злилися до татарської навали. Але процес злиття відбувався постійно й неухильно. Християнство на Україні поширювалося без насильства і тому прищеплювалося нашому народові повільно. Але тим глибше воно просякало в душу народу, ставало справді його національною релігією.

Так крок за кроком відбулося злиття двох стихій в поглядах і психології українського народу з рішучою перевагою стихії християнської.

Так виробилися наші святочні звичаї, в яких переплітаються старі поганські традиції з християнством, формувався світогляд і народний побут. Так виробився і набув чітких форм ідеал людини, що зрісся з душею нашого народу, увійшов у плоть і кров його і став керівним в особистому й громадському житті народу.

Ващенко Г. Виховний ідеал / Григорій Ващенко. – Полтава: Ред. газ. „Полтавський вісник”, 1994. – С. 11, 41, 81–82, 83, 93–94, 103–104, 111–112.

Суть виховного ідеалу. Традиційний український ідеал людини

Розбудова незалежної України потребує нової системи національного виховання, стрижнем якої має бути національна ідея у формуванні молодого людини як громадянина України. Сучасне національне виховання можливе на основі бачення, осягнення і прагнення до провідного виховного ідеалу, який, по суті, і зумовлює провідну мету виховання.

Слово «ідеал» означає першообраз, взірць досконалості, кінцеву, вершинну мету людських прагнень.

Виховний ідеал – еталон (взірець) особистості, що служить головним орієнтиром у вихованні молодого покоління. Кожна історична епоха висуває свій оригінальний ідеал. Кардинальні зміни в житті суспільства вносять відповідні корективи у виховний ідеал. Який же сучасний педагогічний ідеал українського національного виховання? Де його шукати?

Український виховний ідеал відомий педагог і психолог Г. Ващенко представляє через аналіз українського виховного ідеалу перед хрещенням України-Руси, у творах письменників княжих часів, українській народній пісні, творах українських письменників нового часу. Наш ідеал репрезентований українською народною педагогікою. Він знайшов своє відображення і втілення в рідній мові, фольклорі, національних звичаях, традиціях, родинному побуті, святах, обрядах, настановах, правилах громадянської поведінки, символах, народних чеснотах, нормах християнської моралі, різних видах мистецтв, ремеслах і промислах нашого народу. Цей ідеал передається від старших поколінь молодшим, які його доповнюють і вдосконалюють.

Коріння виховного ідеалу українців сягає часів наших далеких предків – орачів, автохтонів української землі. У дохристиянський період наші предки дбали про виховання у дітей працьовитості, побожного ставлення до природи, землі, хліба, поваги до старших і предків, витривалості, відваги, чесності і правдивості. Це перше окреслення ідеалу. Від початку його становлення в центрі уваги стала одвічна проблема протистояння Добра – злу, Світла – темряві, Правди – брехні, Розуму – невігластву, Красивого – потворному, Справедливості – кривді. Звідси постає образ захисника вітчизни, борця за волю і щастя народу. Постійним ідеалом української народної педагогіки є людина праці, шляхетно свідомою, з людською та національною гідністю. Після охрещення України - Руси в процесі суспільного прогресу коло ціннісних орієнтацій у вихованні помітно розширюється. Це стосується дотримання норм християнської моралі. Основу виховного ідеалу становить гармонія душі, тіла і розуму: „Душа чиста – краще всякого намиста”, „Здоров’я – всьому голова”, „Розум – скарб людини”. Домінантою є служіння Богові та Україні. Бог приймається як Абсолютний Вічний Дух, Свідомість Світу, втілення Добра, Честі, Доблесті, Світла, Розуму, Справедливості.

Український виховний ідеал чітко орієнтований на всебічний гармонійний розвиток особистості, на трудову й мистецьку вправність. До виховного ідеалу віднесено такі риси, як талант людини, ощадність, господарність. У традиційного українського господаря не лише комори повні, а й голова повна розуму, душа повна християнських чеснот, серце сповнене любові до всього рідного й загальнолюдського, до Бога й до всього, чим Господь Україну обдарував.

Таким чином, ідеалом українського виховання є здорова, культурна, щаслива людина з багатогранними знаннями та високими духовно-моральними й інтелектуальними якостями, патріотичним почуттям, працьовитістю, національною і людською гідністю.

Тип досконалої людини в українській козацькій педагогіці

Образ досконалої особи українця випестувався упродовж багатьох віків українською педагогікою. Педагогічна система кожного народу, кожної нації має свій тип досконалої людини. У народів Кавказу – витязь, джигіт, в англійців – джентльмен, у

росіян – добрий молодець, у японців – самурай. К. Д. Ушинський зазначав, що кожен народ має свій виховний ідеал.

В українській народній педагогіці, починаючи з XV ст., ідеал довшеної людини репрезентується образом українського козака, потім – січового стрільця, самовідданого борця за самостійну Українську державу.

Національно-визвольний рух українського козацтва заманіфестував найвищий злет виховного ідеалу, зорієнтованого на формування свідомого українця-патріота з національною гордістю, людською гідністю, розумного, освіченого, витривалого, кмітливого, мужнього і благородного козака-лицаря, будівничого і захисника незалежної України, відданого рідній землі, християнській вірі, народу і Батьківщині. Український народ прославляє козаків за звитяжні подвиги, виділяє такі їхні типові риси, як вірність обов'язку, відвага, загартованість, витривалість, вільнолюбство, здатність до переборення труднощів, незалежність натури, лицарська гідність, порядність, непокірність, невибагливість, військова вправність, шана до Бога, вірність присязі, чесність, справедливість. Козаки – надійні товариші, щирі друзі, вірні в коханні, сумлінні в збереженні честі родини.

Слава про велич українських козаків сягнула далеко за межі України. Французький інженер Боплан в „Описі України” зазначає, що козаки кмітливі й проникливі, дотепні та надзвичайно щедрі, дуже люблять свободу, добре загартовані, невтомні в битвах, відважні, сміливі, відчайдушні, високі на зріст, вправні, енергійні, з міцним здоров'ям.

Усе це переконує, що козак – це досконала людина, на яку орієнтується у вихованні дітей та молоді українська народна педагогіка.

Козацький ідеал досконалої людини стосувався й осіб жіночої статі. Змалку в дівчат виховували такі риси, як чесність, подружня вірність, витривалість, працьовитість, відданість обов'язку, цнотливість. Називатися козаком чи козачкою – велика честь для українців, найвища людська похвала.

Ідеал козака – виразника інтересів народу, що прагне до свободи, до соціальної справедливості, – складався в Україні під впливом суспільно-історичних умов протягом XVI – XVII століть. З часом цей ідеал, втрачаючи історичний ґрунт, втрачає і свій виховний вплив. Однак він ще довго живе в народній виховній традиції і служить утіленням благородства і волелюбства в численних літературних і народнопоетичних творах.

Протягом XVIII ст. в Україні складається новий ідеал – гайдамаки. XVIII століття – століття безперервних спалахів народних повстань проти гніту, експлуатації. Основною силою повстань було селянство. Повсталі називали себе гайдамаками. Гайдамаки прагнули визволення від тяжкого шляхетського гноблення та об'єднання Правобережжя з іншими українськими землями у складі Російської імперії.

У Галичині повсталі селяни, ремісники, наймити, пастухи називали себе опришками (опришківський рух під керівництвом Олекси Довбуша). Опришок – це народний месник, який карає соціальне зло. Цей ідеал постійно виступає в народній поезії. Він, як козак, «гуляє в горах». Його невід'ємні риси – сміливість, спритність, відчайдушність, переконаність у справедливості своєї боротьби. Гайдамака, опришок – це яскраво виражений соціальний тип, представник найбільш поневоленої частини суспільства. Широко пропагований народною творчістю, цей ідеал служить вихованню підростаючого покоління в класовому суспільстві в душі ненависті до експлуататорів.

На початку XX ст. гайдамаками називали свідомих революціонерів, що закликали народ до боротьби. Ідеал народного месника, борця за соціальну справедливість, стає традиційним в українській народній педагогіці. Від покоління до покоління передавав цей ідеал український народ, наділяючи його дедалі більш позитивними якостями, приписуючи йому фантастичні можливості.

Ідеальні риси народу втілювали герої народних казок. Вони переконували, що всі перешкоди в житті можуть долати тільки кмітливі, розумні, дужі, витривалі люди. Образи

улюблених молоддю героїв Залізняка, Довбуша справляли значний вплив на її виховання. Вони спонукали молодь до оволодіння знаннями, до фізичного вдосконалення, вселяли переконаність у своїх перевагах над експлуататорами.

В епоху капіталізму в усіх експлуатованих верств суспільства авторитетом користувався свідомий робітник, людина, що живе з праці своїх рук, пролетар, товариш, революціонер.

У післяжовтневий період багато поколінь виховувалося на ідеалі борця за побудову нового суспільства – соціалізму і комунізму. „Чапаєвець”, „щорсівець”, „корчагінець” – ці ідеали відігравали велику роль у військово-патріотичному вихованні, моральному становленні молоді.

Таким чином, ідеали народного виховання в Україні змінювались залежно від соціально-економічних і історичних умов. Однак українська етнопедагогіка має і постійний ідеал. Це людина праці. Усі інші ідеали є ніби відгалуженням, доповненням його. Людина праці залишається основним виховним ідеалом і в наш час.

Виховний ідеал української народної педагогіки в основі своїй цілком самобутній, бо зародився, виріс і зміцнів на власному національному ґрунті.

Цей ідеал закликає плекати особистість, її здібності, розум, гідність, честь, кмітливість, мужність, людинолюбство, орієнтує на визнання неповторної цінності кожної окремої людини.

Виховний ідеал у творчості Г. Ващенка

Сьогодні виховний вплив має бути спрямований на те, щоб наше молоде покоління виросло й розвинулось міцним, здоровим, національно й державно свідомим, освіченим, загартованим тілом і душею, доброзичливим, самостійним, чесним, розумним, працьовитим, професійно компетентним, ерудованим, культурним, підприємливим, ініціативно творчим, корисним суспільству; щоб молоді люди були палкими патріотами України, вільними громадянами незалежної держави, які своє особисте щастя вбачають у світлій долі своєї рідної Вітчизни.

У наш час у розв'язанні питання виховного ідеалу особливої актуальності набувають педагогічні погляди талановитого українського педагога й психолога Григорія Григоровича Ващенка (1878 – 1967). Він був глибоко переконаний, що наша національна система виховання має ґрунтуватися на українській духовності, на власному виховному ідеалі. Стислу формулу свого ідеалу він сформулював як „служіння Богові та Україні”. Виховний ідеал „має на собі печать вічності”. Він пов'язаний з природженою релігійністю українця, з рідною землею та природою, з християнською українською душею. В основу виховного ідеалу педагог поклав загальнолюдські та національні цінності, моральні закони творення добра і боротьби зі злом, за побудову справедливого ладу, виплеканого на любові й красі.

Ці моральні цінності Г. Ващенко виводить з християнської віри і релігії. Така спільність, за його переконанням, веде людину до виконання подвійної високої мети – служіння Богові і своїй нації. Причому служіння Богові – це служіння абсолютній Правді, Красі, Справедливості, Любові і Нації як реальній земній спільноті, в якій ці абсолютні цінності мають знайти своє втілення. Найбільша ганьба для людини – це зрада вірі й Україні.

- Г. Ващенко виділив основи виховного ідеалу:
- національні фізичні і психічні особливості народу;
 - усвідомлення народом свого призначення;
 - християнство і загальноєвропейська культура;
 - висока мораль, чистота і світлість душі;
 - вище, божественне, одухотворене начало;
 - служіння Україні, своєму краю як сенс життя людини;

– національна свідомість, почуття єдності з усією українською спільнотою;
– патріотична, здорова, національна гордість, національна гідність, любов до інших народів.

У своїй праці „Виховний ідеал” Г. Ващенко глибоко аналізує більшовицький і націонал-соціалістичний ідеали як ідеали породження тоталітарних систем, показує їх основи.

Більшовицький виховний ідеал – це вірність вченню марксизму-ленінізму, непримирима ворожість до інших ідеологій і боротьба з ними, ворожість до релігії, безоглядна вірність компартії і її вождям, радянський патріотизм без дійсних засад інтернаціоналізму, войовничий атеїзм, підозрілість і обережність, дисципліна, що ґрунтується на відчутті страху.

Націонал-соціалістичний виховний ідеал – це відданість інтересам свого народу, любов до нього, войовничість у боротьбі за панування над іншим народом, міцна воля, тверда вдача, дисципліна, пошана до парткерівництва, особливо до фюрера як представника нації, зневажливе ставлення до інших народів, фізична сила, здоров'я, витривалість, навички воєнних дій.

Таким чином, виховний ідеал українця зведений Г. Ващенко до двох головних принципів: виховання людини на засадах християнської моралі і на здобутках духовності українського народу. Власне, ці принципи склалися впродовж віків і є традиційними в житті і побуті українського народу. Серед них такі: працелюбність, правдивість, жертвенна любов до України, людяність, щиросердність, гостинність, вірність, відданість, оптимістичність, захоплення красою і мистецькою творчістю, музикою, співом, танцями, вірність у коханні, статева стриманість, здоровий сімейний побут. Ці риси є основою української ментальності.

Професор Г. Ващенко свою працю „Виховний ідеал” завершує словами: „Плекаючи свої кращі традиції, борючись за свою самостійну державу, українська молодь разом з тим мусить не тільки плекати загальнолюдські ідеали, а й активно боротись за них... Віримо, що ця боротьба закінчиться перемогою Правди і Добра”.

Метою виховання у вільній Україні може бути благо і щастя батьківщини. Під благом батьківщини Г. Ващенко розумів дотримання таких принципів:

1. Державну незалежність, можливість для українського народу вільно творити своє політичне, соціальне, господарське і релігійне життя.

2. Об'єднання всіх українців, незалежно від їх територіального походження, церковної належності, соціального стану і т. ін., – в одну спільноту, що пройнята єдиним творчим прагненням і високим патріотизмом.

3. Справедливий державний устрій, який би підтримував лад у суспільстві і водночас забезпечував особисті права і свободи кожного громадянина, сприяв розвитку й прояву його здібностей, спрямованих у напрямку громадського добра.

4. Справедливий соціальний устрій, за якого б зникла й унеможливилася боротьба між окремими групами суспільства.

5. Високий рівень народного господарства і справедлива організація його, що забезпечувала б матеріальний добробут всіх громадян і була позбавлена елементів експлуатації.

6. Розквіт духовної культури українського народу, науки, мистецтва, освіти; піднесення їх на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною у світі.

7. Високий релігійно-моральний рівень українського народу, реалізація в житті вчення Христа.

8. Високий рівень здоров'я українського народу.

Такою хотів бачити Україну її великий патріот Г. Ващенко, а українське виховання повинно мати національне зорієнтування; породжувати і здійснювати волю національного самоутвердження; плекати народ сильний, гордий, мужній; формувати дужу, свідому

націю; очищати українську духовність від всякого намулу, привнесеного імперськими, тоталітарними режимами.

Сучасний ідеал українського національного виховання

Християнськими чеснотами на які ми повинні орієнтуватися у формуванні нашого виховного ідеалу є такі: віра, надія, любов, правдивість, твердість у своїй вірі; уміння долати сумніви, зовнішні спокуси; християнський оптимізм, бадьорість; уміння зносити невдачі, нещастя, страждання; душевний спокій і радість; уважне ставлення до інших; піклування про ближніх, розуміння своїх хиб та провинн, уміння їх виправляти; уміння боротися зі злом, шанувати батька і матір, не бути рабом своїх тілесних пристрастей, багатства і суєтної слави, бути лагідним і доброзичливим, стримуватися від заздрощів, гордощів і честолюбства, бути чесним і правдивим, не красти і не вбивати, співчувати ближнім, допомагати хворим, убогим, ув'язненим; прощати образи, не мститися, боротися зі злом, особливо, якщо воно поширюється в суспільстві; по-братерськи ставитися до людей, підтримувати державу, шанувати представників влади без їх обожнювання та ідолопоклонства, прагнути до мирного співжиття.

Абсолютними вічними цінностями та їх антиподами вважають добро – зло; віру – нігілізм, надію – зневіру, любов – ненависть, доброту – жорстокість, чесність – нечесність, справедливість – несправедливість, щирість – лукавство, гідність – підкореність, милосердя – байдужість, прощення – злопам'ятність, досконалість – недосконалість, краса – потворність, свобода – неволя, нетерпимість до зла – пасивність, великодушність – бездушність, обереганя життя – вбивство, мудрість – безглуздя, благородство – підлість.

Згідно з Концепцією громадянського виховання ідеал національного виховання - це людина-громадянин, патріот, професіонал, людина з притаманними їй особистісними якостями і рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні, людина компетентна, відповідальна, національно свідомою, з гострим відчуттям належності до рідної землі, народу, визнанням духовної єдності поколінь, спільності культурної спадщини; почуттям патріотизму та відданості Батьківщині, з гуманістичною мораллю, повагою до таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість; людина соціально активна, компетентна, готова до участі в процесах державотворення, здатна до спільного життя і співпраці, готова взяти на себе відповідальність, робити самостійний життєвий вибір; здатна розв'язувати конфліктні ситуації, працелюбна, відповідальна за свої дії, людина правової та політичної культури, критичного мислення, здатна відстоювати свою позицію, знаходити нові ідеї, передбачати можливі наслідки дій та вчинків, визначати форми своєї участі в житті суспільства, спілкуватися, захищати і підтримувати закони і права людини, людина толерантна, глибоко національно свідомою.

Мосіяшенко В. А. Українська етнопедagogіка: навчальний посібник / В. А. Мосіяшенко. – Суми: Університетська книга, 2010. – С. 28–36.

Національне виховання

Національне виховання в Українській державі має бути спрямоване на формування у молоді і дітей світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціально значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури.

Національне виховання є органічним компонентом освіти і охоплює всі складові системи освіти.

В основу національного виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь.

Головна мета національного виховання – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.

Пріоритетними напрямками реформування виховання повинні бути такі:

формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати;

забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури та історії рідного народу;

формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою;

прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів, що населяють Україну;

виховання духовної культури особистості; створення умов для вільного вибору нею своєї світоглядної позиції;

утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших добродійностей;

формування творчої, працелюбної особистості, виховання цивілізованого господаря;

забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, охорони та зміцнення їх здоров'я;

виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки;

формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю;

забезпечення високої художньо-естетичної освіченості і вихованості особистості;

формування екологічної культури людини, гармонії її відносин з природою;

розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов їх самореалізації;

формування у дітей і молоді уміння міжособистісного спілкування та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин.

Відповідно до пріоритетних напрямків визначено основні шляхи реформування виховання:

реформування змісту виховання, наповнення його культурно-історичними надбаннями українського народу;

упровадження нових підходів, виховних систем, форм і методів виховання, які відповідали б потребам розвитку особистості, сприяли розкриттю її талантів, духовно-емоційних, розумових і фізичних здібностей;

розроблення теоретико-методологічних аспектів національної системи виховання з урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду;

об'єднання зусиль державних і громадських інституцій у вихованні молоді, сприяння діяльності дитячих та юнацьких організацій;

розвиток різноманітних дитячих і молодіжних об'єднань за інтересами, позашкільних освітньо-виховних закладів (будинків школярів, станцій юних техніків, натуралістів, мережі дитячо-юнацьких спортивних шкіл, музичних і художніх студій, малих академій народних мистецтв тощо);

організація родинного виховання та освіти як важливої ланки виховного процесу і забезпечення педагогічного всеобучу батьків;

активний обмін надбаннями духовної культури між усіма народами, які населяють Україну, а також з українською діаспорою;

широке використання в навчально-виховному процесі високохудожніх творів літератури та мистецтва;

докорінні зміни в підготовці і перепідготовці педагогічних кадрів для національного виховання.

*Державна національна програма „Освіта” („Україна XXI століття”). – К., 1994.
– Режим доступу: <http://oipopp.ed-sp.net/content/view/34/36/>.*

Контрольні запитання та завдання:

1. Дайте визначення поняття „ідеал”.
2. Дайте визначення поняття „виховний ідеал”.
3. Що, на Вашу думку, означає вислів „традиційний український ідеал людини”?
4. Які риси поєднує в собі ідеал сучасної людини?
5. Як Ви розумієте основні національні обов’язки громадянина?
6. Наведіть приклад втілення виховного ідеалу українців в усній народній творчості.
7. Наведіть приклад втілення виховного ідеалу чоловіка і жінки в українській літературі.
8. Як ви розумієте поняття „абсолютні вічні цінності та їх антиподи”?

**Тема 4. Усна народна творчість як засіб виховання
в українській етнопедагогіці**

2 год.

Мета: формування уявлення студентів про засоби як важливий компонент процесу навчання, розвиток творчих умінь і навичок використання засобів етнопедагогіки, виховання поваги до української народної творчості

План

1. Виховне значення української пареміографії (прислів'їв, приказок).
2. Українські народні загадки, лічилки, скоромовки як засоби розумового виховання в етнопедагогіці.
3. Потішки і пестушки як засіб формування світогляду дитини.
4. Народна казка – золотий фонд української етнопедагогіки.

Основна література

- Волков Г. Н. Етнопедагогіка / Г. Н. Волков. – М.: Издательский центр „Академия”, 1999. – 168 с.
- Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай. – Ч. I – II. – К., 1991.
- Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян / М. М. Гайдай. – К., 1972.
- Грицай М. С. Українська народно-поетична творчість / М. С. Грицай, В. Г. Бойко, Л. Ф. Дунаєвська. – К., 1983.
- Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість / В. М. Гнатюк. – К., 1966.
- Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. – К., 1991.
- Дитячі пісні та речитативи. – К.: Наукова думка, 1991. – 448 с.
- Дитячий фольклор. – К., 1986.
- Дитячий фольклор // Мовчун А. І. Рідне слово. Українська дитяча література. Книга перша / А. І. Мовчун, З. Д. Варакіна. – К.: Арій, 2007. – С. 16-31.
- Довженко Г. В. Український дитячий фольклор. – К., 1981.
- Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. – К., 1989.
- Ігровий фольклор // Мовчун А. І. Рідне слово. Українська дитяча література. Книга перша / А. І. Мовчун, З. Д. Варакіна. – К.: Арій, 2007. – С. 32-42.
- Календарно-обрядові пісні. – К., 1987.
- Колискові пісні. – К., 1973.
- Квіти верховини: Коломийки. – Ужгород, 1985.
- Курочкін О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність / О. В. Курочкін – К., 1978.

- Летіла сорока по зеленім гаю. Дитячі та молодіжні українські народні ігри. – К., 1990.
- Народні усмішки. – К, 1986.
- Народні оповідання. – К., 1986.
- Паз як М. М. Українські прислів'я та приказки / М. М. Пазяк. – К, 1984.
- Погребенник Ф. Наша дума, наша пісня / Ф. Погребенник . – К, 1991.
- Скуратівський В. Берегиня: Художні оповіді, новели / В. Скуратівський. – К.: Рад. письм., 1987.
- Скуратівський В. Покуть / Василь Скуратівський. – К.: Фірма „Довіра”, 1992.– 236 с.
- Ступак Ю. П. Виховне значення українського фольклору / Ю. П. Ступак. – К., 1960.
- Соціально-побутові пісні. – К., 1985.
- Український дитячий фольклор. – К., 1962.
- Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1990.
- Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К.: Молодь, 1989. – 432 с.
- Українознавство. Посібник / [укл. В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач]. – К, 1994.
- Українська душа: Збірник статей / [ред. Вікторія Храмова]. – К: Видавництво МП „Фенікс”, 1992. – 128 с.
- Українські прислів'я та приказки. – К, 1984.
- Українські приказки, прислів'я і таке інше / [Спорудив М. Номис]. – Ст., 1864.
- Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. – К., 1990.
- Українські народні пісні та думи. – К.: Т-во „Знання” України, 1992. – 96 с.
- Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 791 с.
- Українські народні загадки. – К., 1963.
- Українські народні казки. – К.: Видавничий центр „Просвіта”, 2004. – 544 с.
- Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / [упорядн. М. М. Пазяк]. – К.: Наукова думка, 2001. – 392 с.
- Ярмиш Ю. І. У світі казки / Ю. І. Ярмиш. — К., 1974.

Додаткова література

- Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
- Маковій Г. П. Затоптаний цвіт: Народнознавчі оповідки / Г. П. Маковій. – К.: Український письменник, 1993. – 205 с.
- Приходченко К. І. Витоки творчості. Розробки уроків та позакласних заходів з розвитку творчих здібностей учнів: [Посібник] / К. І. Приходченко. – Д.: Стакер, 1998. – 416 с.
- Українська родина: Родинний і громадський побут / [упорядник Лідія Орел]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 424 с.

Методичні рекомендації

У першому питанні розкрити поняття пареміографії і показати виховне значення народних паремій (прислів'їв і приказок). Обов'язково звернути увагу на те, що в кожному прислів'ї і приказці присутній виховний зміст. Необхідно розкрити практичний характер прислів'їв і приказок, навести приклади життєвих порад, побажань у праці, привітань. Відповідь проілюструвати прислів'ями і приказками про добро і зло, прекрасне й потворне, про правду і брехню, працю, про виховання, родинні стосунки.

У другому питанні розкрити значення загадок, лічилок, скоромовок як засобів розумового виховання. Відповідь проілюструвати конкретними прикладами.

Третє питання є складовою частиною народного дитинознавства. Варто використати матеріали дитячого фольклору, пов'язані з першим роком життя дитини. Відповідь проілюструвати конкретними прикладами.

У четвертому питанні розкрити дидактичний зміст українських народних казок, показати пізнавальну роль казки. Навести приклади казок, де йдеться про сімейне, моральне, трудове, фізичне виховання.

Тексти джерел та фрагменти наукових праць і навчальних посібників

Художня природа, жанрові різновиди та класифікація народних паремій

Пареміографія – це частина фольклору, яка об'єднує найкоротші жанри, що в образній формі відтворюють найістотніші явища і реалії дійсності: прислів'я, приказки (приповідки) та їх жанрові різновиди – вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети, каламбури, тости. Це – словесні мініатюри, що в процесі формування закріпились як своєрідні усталені формули, образні кліше. Побутуючи, частина з них втратила своє первісне значення або набула нового, більш сучасного сенсу. Однак у багатьох прислів'ях і приказках міцно зафіксовані елементи давніх міфічних уявлень, риси доісторичної епохи, що засвідчує їхнє давнє походження і дає підставу відносити цей жанр до найдавніших утворень усної словесності.

Художня природа, жанрові різновиди та класифікація народних паремій // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-4182.html>

Засоби народної педагогіки

Прислів'я

У будь-якому прислів'ї завжди є „педагогічний момент” – повчальність: під прислів'ям розуміють влучний образний вислів повчального характеру, що типізує найрізноманітніші явища життя і має форму закінченої пропозиції.

Прислів'я задовольняли багато духовних потреб трудящих: пізнавально-інтелектуальні(освітні), виробничі, естетичні, моральні та ін.

Прислів'я – не старовина, не минуле, а живий голос народу: народ зберігає у своїй пам'яті тільки те, що йому необхідно сьогодні і буде потрібно завтра. Коли в прислів'ї говориться про минуле, воно оцінюється з погляду сьогодення і майбутнього – засуджується або схвалюється залежно від того, якою мірою минуле, відбите в афоризмі, відповідає народним ідеалам, очікуванням і сподіванням.

Прислів'я створюється усім народом, тому втілює колективну думку народу, народну оцінку життя, спостереження народного розуму.

Вдалий афоризм, створений індивідуальним розумом, не стає народним прислів'ям, якщо він не висловлює думку більшості. В усякому разі можливе паралельне одночасне існування загальнонародного варіанту й індивідуально-авторського.

Народні прислів'я мають форму, сприятливу для запам'ятовування, що посилює їх значення як етнопедагогічних засобів.

Прислів'я міцно вкорінюються в пам'ять. Їх запам'ятовування полегшується грою слів, різними співзвуччями, римами, ритмікою, іноді дуже майстерною. У цьому випадку поезія виступає як форма збереження й поширення мудрості, досвіду пізнавальної діяльності, що моделює виховання і його результат – поведінку.

Кінцевою метою прислів'їв завжди було виховання, вони з прадавніх часів виступали як педагогічні засоби: з одного боку, вони містять педагогічну ідею, з іншого – роблять виховний вплив, несуть освітні функції (оповідають про засоби, методи виховного впливу).

Про прислів'я добре сказав Я. А. Коменский: „Прислів'я або приказка – коротке і спритне яке-небудь висловлювання, в якому одне говорить й інше мається на увазі, тобто слова говорять про деякий зовнішній фізичний, знайомий предмет, а натякають на щось внутрішнє, духовне, менш знайоме”. У цьому висловлюванні міститься визнання педагогічних функцій прислів'їв і вташування в них певних закономірностей, властивих народній педагогіці: по-перше, натяк виступає як засіб дії на свідомість виховуваних, по-друге, навчання відбувається від відомого до невідомого (знайомий предмет породжує незнайому думку).

Підбір прислів'їв у Я. А. Коменского такий, що він не допускає бездумного ставлення до навколишньої дійсності, учить шукати нову думку в звичних предметах і явищах, закликає до виховання і самовиховання, заохочує і стимулює взаємне виховання, піклується про перевиховання, встановлює певний порядок руху від незнання до знання.

У прислів'ях багато матеріалу практичного характеру: життєві поради, побажання в праці, привітання та ін.

Найбільш поширена форма прислів'їв – настанови. З педагогічного погляду цікаві настанови трьох категорій: повчання, що наставляють дітей і молодь в добрих намірах, у тому числі й правила хорошого тону; повчання, що закликають дорослих до благопристойної поведінки, і, нарешті, настанови особливого роду, що містять педагогічні ради, констатувальні результати виховання, що є своєрідною формою узагальнення педагогічного досвіду. У них міститься величезний освітньо-виховний матеріал з питань виховання.

У прислів'ях відобразилися педагогічні ідеї, що стосуються народження дітей, їх місця в житті народу, цілей, засобів і методів виховання, заохочення й покарання; зміст навчання, трудового і морального виховання, спадковості і спадкоємства дітьми рис поведінки батьків, впливи довкілля і громадської думки тощо.

Народом, безперечно, висловлюються думки про початок виховання: чим раніше, тим краще. Виховання починається з моменту народження, причому воно важливіше за народження: „Не той батько, мати, хто народив, а той, хто вспоил, вигодував та добру навчив”. Мати і батько не просто батьки. Народження – тільки початок, мати і батько – вихователі, тільки тоді вони виправдовують своє ім'я і призначення. Материнська школа – важливіша і ґрунтовніша за батьківську: „Яка матка, такі і дітки”, „Що мати в голову вб'є, того і батько не виб'є”.

Про вирішальну роль батьків у вихованні дуже яскраво сказано в російському прислів'ї: „Батьківське слово мимо(на вітер) не мовить”, тобто про батьківське слово сказане те ж саме, що і про прислів'я. Слово батьків оцінюється так само високо, як і жива народна мудрість багатьох поколінь. Батьки як вихователі у цьому випадку виступають від імені народу, як сполучна ланка між дітьми і народом, що підростає поколінням і йде.

Перекладено за: Волков Г. Н. Этнопедагогика / Г. Н. Волков. – М.: Издательский центр „Академия”, 1999. – С. 62–63.

Загадки

Загадки розумні, опоетизовані, багато з них містять у собі моральну ідею. Відповідно, вони роблять вплив на розумове, естетичне і моральне виховання. У давнину вони, ймовірно, виконували всі ці функції більш менш у рівній мірі. Але пізніше в них домінантою стало розумове виховання.

Загадки покликані розвивати мислення дітей, привчати їх аналізувати предмети і явища з різних областей навколишньої дійсності; причому наявність великої кількості загадок про одне і те ж явище давала змогу усебічно характеризувати предмет (явище). Але значення загадок у розумовому вихованні далеко не вичерпується розвитком мислення, вони також збагачують розум відомостями про природу і знаннями з найрізноманітніших сфер людського життя.

Використання загадок в розумовому вихованні цінне тим, що сукупність відомостей про природу і людське суспільство отримується дитиною в процесі активної розумової діяльності.

Найрізноманітніші види трудової діяльності охарактеризовані в загадках про працю, знаряддя праці, сільськогосподарські культури, домашніх тварин, одяг, їжу тощо. Навіть у казках про Всесвіт постійно згадуються знаряддя праці й тема праці. Наприклад, у загадках про сонячне світло говориться про коромисло, про мірну жердину й інші знаряддя праці. Показово, що часто в загадці той або інший предмет розглядається частинами, а ці частини, у свою чергу, розповідають про послідовність трудових операцій.

У загадці „Вісімдесят солдатів, два жандарми, один пан” говориться про дах як результат людської праці : встановлення крокв, балок, прибивання дощок.

Загадки є комбінованими засобами дії на свідомість, що мають на своїй меті здійснення розумового виховання в єдності з усіма іншими аспектами формування особи. Ця єдність досягалася завдяки тісному зв'язку в загадках розумного (мудрі думки, численні відомості про важливе і потрібне), і прекрасного (досконалі художні форми загадок, поетизація людського життя і явищ природи і таке інше). У цьому випадку розум розцінюється народом як мета, а прекрасне – як засіб.

Саме завдяки прекрасному в загадках такими виразними стають думки про здоров'я, моральність, працю.

Етнопедагогічні мініатюри – прислів'я і загадки – відігравали величезну роль у житті народу. Їхнє значення не вичерпане ще і до теперішнього часу. Народ був економним у вживанні слів, використовував оптимальні засоби збереження і передачі думки, особливо цінуючи лаконічність мови: „Багато сказане – марнослов'я, коротко сказано – мудрість”. Споконвіку зберігається висока думка про прислів'я.

Для греків і римлян прислів'я були панівною думкою суспільства; для італійців – училищем народу; для іспанців – зцілителем душі; для чехів – мудрістю предків; для чувашів – повчанням старців; для східних народів – кольором мови, ненанизаними перлинами; для росіян – школою мудрості і добра... А для всіх одночасно – були великим багатством в народній педагогічній скарбниці.

Загадки сприяють розвитку пам'яті дитини, її образному мисленню, швидкості розумових реакцій.

Загадка вчить дитину порівнювати ознаки різних предметів, знаходити загальне в них і тим самим формує в нього уміння класифікувати предмети, відкидати їх несуттєві ознаки. Іншими словами, за допомогою загадки формуються основи теоретичного творчого мислення.

Загадка розвиває спостережливість дитини. Чим уважніша дитина, тим вона краще і швидше відгадує загадки. Який дивовижний процес здійснюється, наприклад, у голові дитини, коли вона швидко знаходить схожість між дідом, „у сто шуб одягненим”, і цибулиною або між дівцею, „що сидить в темниці з косою на вулицю”, і морквою! Дитині, що навчилася відгадувати загадки, можна дати завдання придумати свої загадки.

Особливе місце в процесі виховання дітей займає діагностична функція загадки: вона дає змогу вихователю без яких-небудь спеціальних тестів і анкет виявити міру спостережливості, кмітливості, розумового розвитку, а також рівень творчого мислення дитини.

Народні пісні

Колискова пісня. Поезія раннього віку

У піснях, безперечно, є присутньою педагогічна ідея, вона обумовлює освітньо-виховну функцію пісень.

Деякі категорії пісень розраховані на конкретні вікові групи, хоча, звичайно, більшість пісень не можуть бути різко розмежовані і розподілені за віком. Інші пісні дорослих малі діти співають з особливим піднесенням. Тому може йтися тільки про переважне виконання тих або інших пісень в тому або іншому віці. *Колискова* пісня призначена немовляті. Співає її переважно мати, але зафіксовані випадки її виконання чотирьох-п'ятирічними дітьми, що вколисують своїх молодших братів і сестер. Колискова педагогіка – найбільш природовідповідна педагогіка за всю історію людства (першою колискою були руки і коліна дикунки-матері, що стоїть і сидить).

Призначення колискових пісень – заколисати, приспати дитину. Творцями колискових пісень переважно є матері і бабусі, а користуються ними всі, хто нянчить дітей. Про колискові пісні зустрічаються спогади в прислів'ях, казках, піснях. У одній з пісень козаків, наприклад, старший брат представлений нянькою. Він співає колисковий гімн, який міг бути по суті створений і ним самим :

А брат сестричку
В люлечці гойдає:
„Сестричка рідна,
Рости скоріше”.

Подібні народні поетичні твори цікаві тим, що демонструють загальну любов до дітей. Більшість колискових пісень розкривають величезну силу передусім материнської любові. Але водночас вони вселяють любов до дітей усім, хто виконує їх у процесі дбайливого догляду за дитиною, тобто так чи інакше стимулюють самовиховання; особливо це важливо в тих випадках, коли за маленькими дітьми наглядають діти старші.

Дітям, що лежать у колисці, слова пісні ще не зрозумілі, але ніжність, вкладена в мелодію і слова будить їхню душу і серце, ніби готує ґрунт, створює сприятливі умови для подальших виховних дій. Колискова пісня складалася віками, у ній – найоптимальніше співвідношення думки, руху й настрою. Кращі з них досі використовуються в пестощах, їх співають самі діти, укладаючи ляльок спати.

Колискова пісня – найбільше завоювання народної педагогіки. Вона неподільно сполучена з практикою виховання дітей саме в тому самому ніжному віці, коли дитина – ще безпорадна істота, що потребує постійної дбайливої уваги, любові й ніжності, без яких вона просто не виживе.

Основний зміст колискових пісень – любов матері до своєї дитини, її мрії про його щасливе майбутнє. Вони рясніють поетичними образами птахів, диких звірів, домашніх тварин, смішних і страшних, ласкавих і сердитих, таких, що приходять до колиски, оточують дитину.

Дітям, що засинають у колисці, ласкаво і серйозно розповідають про справи батька („пішов за рибою”), матері („пішла пелюшки мити”), бабусі („пішла дрова рубати”), та й самому нетямущому вже обіцяно трудове майбутнє: „сіряка зшиємо, / боронити пошлемо/ в чисті поля/, в зелені луки”.

Ось у такій простій формі підноситься мало що розуміючій дитині колискового віку своєрідний курс „родинознавства”, побудований на предметах і явищах найближчої дійсності: „чисті поля”, „зелені луки”. Патріотизм – одне з найглибших почуттів, яке невід'ємне від любові до дітей і в усій повноті проявляється в колискових піснях.

У простенькій колисковій пісні мати розповідала про працю, про Батьківщину, про важливість праці в повсякденному житті. Робила це невимушено, у напрочуд поетичній формі, без повчальності й моралі. Наприклад, в одній з пісень співається про те, що рановранці треба відправитися на зайця; якщо упіймати зайця, то можна випекти пиріг із заячого м'яса. У цій же пісні утішають дитину, яка плаче, і примовляючи, що мати пішла по ягоди і принесе ягід, батько пішов на базар – принесе калач.

У колискових піснях матері розповідають про навколишню дійсність, вголос думають про мету і сенс життя, діляться своїми турботами, радощами і печалю. У колиско вій пісні мати знаходить вихід своїм почуттям, можливість до кінця виговоритися, висловитися й отримати психічну розрядку.

Поетизація навколишньої природи робить вколисувану дитину нерозривною її частиною. У марійській колисковій пісні увесь час повторюються рядки „Ой, дитя моє, дитятко, ой, дитя моє, дитятко”... монотонне, ніжне їх повторення діє на дитину заспокійливо. У цю ніжність влітаються рядки, що так або інакше оспівують марійську природу: „Нехай сорочкою твоїм буде в'язовий лист”, „ліжком твоїм буде липовий лист”, „нехай батьком твоїм буде заєць-русак”. У цій давній пісні дитина – частина природи, її дитя. Мати, люблячи свою дитину, таким чином виражає свою любов і до рідної природи.

Засобами виховної дії, що заслуговують на увагу, є *пестушки* й *потішки*. У них підростаюча дитина цілком займає увагу дорослого. Пестушки дістали свою назву від слова „пестувати” – нянчити, носити на руках. Це короткі віршовані приспівки, якими супроводжують рухи дитини при пестошах. Так, наприклад, чуваські матері висловлюють побажання: „Будь великим, будь великим – при кожному підтягуванні по п'яді додай у зрості”. Але пестушки націлюють дитину не на фізичні розвиток, тобто вони не є простими фізичними вправами, що супроводжуються пісенними благопожаннями. У них ураховуються всі очікування розвитку немовляти:

А в ніжки – ходунушки,
А в ручки – хватунушки,
А в рота – говірка,
А в голову – розумок.

Пестушки мають сенс тільки при супроводі їх тактильним прийомом – легким тілесним дотиком. Лагідний масаж, що супроводжується веселою невитіюватою пісенькою з виразним вимовленням віршованих рядків, викликає у дитини бадьорий, веселий настрій. У пестушках ураховуються всі основні моменти фізичного розвитку дитини. Коли вона починає ставати на ніжки, їй говорять одне; дитину, що робить перші кроки, учать стояти на ніжках і при цьому використовують інші пестушки.

Пестушки поступово переходять у пісеньки-потішки, супровідні ігри дитини з пальцями, ручками, ніжками. У цих іграх уже часто є присутнім і педагогічне – настанова в працьовитості, доброті, дружелюбності. Наприклад, у російській дитячій потішці „Сорока” щедра білобока нагодувала кашею усіх, окрім одного, хоча й найменшого:

Навіщо дров не тягав,
Води не носив?

Народ не виправдовує ледаря в будь-якому віці і вважає, що психологічна підготовка до діяльності повинна починатися з моменту пробудження свідомості.

При виконанні потішки „Чий ніс?” мати, узявши дитину за ніс, запитує: „Чий ніс?” Дитина відповідає, їй ставлять інше питання. Завершальна частина діалогу така:

Що купиш?
Калач.

З ким з'їси?

Якщо дитина відповідає: „Один” або „Одна”, його тереблять за ніс, говорячи: „Не їж один!” Маленьку дитину вчать пам'ятати про братів і сестричок, товаришів, ділитися з ними.

Перекладено за: Волков Г. Н. Етнопедагогика / Г. Н. Волков. – М.: Издательский центр „Академия”, 1999. – С. 88-93.

Казки

Пізнавальна роль казок

Дидактизм є однією з найважливіших особливостей казок. Казки усіх народів світу завжди повчальні. Відмічаючи саме їх повчальний характер, дидактизм, О. С. Пушкін писав у кінці своєї „Казки про золотого півника”

Казка брехня, та в ній натяк!
Добрим молодцям урок.

Натяки в казках застосовуються якраз з метою посилення їх дидактизму. Особливість дидактизму казок в тому, що в них дається „добрим молодцям урок” не загальними міркуваннями і повчаннями, а яскравими образами і переконливими діями. Тому дидактизм анітрохи не знижує художності казок. Той або інший повчальний досвід ніби самостійно формується у свідомості слухача. У цьому – джерело педагогічної ефективності казок.

Майже всі казки містять ті або інші елементи дидактизму, але водночас є казки, які цілком присвячені тій або іншій моральній проблемі, наприклад чуваські казки: „Розумний хлопчик”, „Що вивчено в молодості – на камені, що вивчено в старості – на снігу”, „На брехні далеко не поїдеш”, „Стара людина – чотири людини” та ін. Подібних казок багато в усіх народів.

В силу відмічених вище особливостей казки всіх народів є ефективним засобом виховання. О. С. Пушкін про виховну цінність казок писав: „...увечері слухаю казки і винагороджую тим недоліки проклятого свого виховання”. Казки – скарбниця педагогічних ідей, блискучі зразки народного педагогічного генія.

Педагогічні ідеї казок

У низці народних казок ми зустрічаємось з певними педагогічними поняттями, висновками, міркуваннями. Передусім слід зазначити прагнення народу до знань. У казках закладено думку про те, що книги – джерело мудрості. У казці „В країні жовтого дня” йдеться про „одну велику книгу”. У короткій казці „Сперечаються даремно” вказується, що книга потрібна тому, хто тільки вміє читати. Отже, ця казка утворює думку про необхідність навчитися читати, щоб мати доступ до книжкової мудрості.

У народних казках знаходять відображення деякі прийоми дії на особу, аналізуються загальні умови сімейного виховання, визначається зразковий зміст морального виховання і тому подібне.

„Жив-був старий у свого сина і невістки. Був у нього й онук. Старий цей набрид своєму синові й невістці, їм не хотілося за ним доглядати. І ось син, за порадою своєї дружини, посадив батька на санчата і вирішив відвезти в глибокий яр. Його супроводжував онук старого. Зіштовхнув син сани з батьком вниз у яр і зібрався було вже йти назад додому. Але його затримав маленький син: він кинувся в яр за санчатами,

незважаючи на сердите зауваження батька про те, що він йому купить нові санчата, трохи кращі. Хлопчик витягнув з яру санчата і нагадав, що батько повинен йому купити нові. А ці він берегтиме, щоб через багато років, коли постаріють його батько й мати, доставити їх в цей же самий яр”.

Основна думка казки в тому, що людина повинна за свій злочин бути покараною. Адже покарання є природним наслідком злочину. Аналогічний зміст російської казки, обробленої Л.М.Толстим, в якій дитина, що грає з трісками, говорить батькам, що ніби хоче зробити балію, щоб з неї годувати батька й матір так само, як ті хотіли вчинити з дідом.

Сила прикладу у вихованні в народній педагогіці підкреслюється часом. У казці „Нехай батьки завжди будуть в шані” природним наслідком вчинку невістки є її засліплення, сина – те, що він залишився без гороху. У іншій казці – „На брехні далеко не поїдеш” – брехун суворо карається: сусіди не прийшли на допомогу, коли на його будинок напали злодії. Аналогічна казка є в росіян, українців, татар та ін.

Про умови сімейного виховання і заходи впливу на особистість йдеться мова в казках „Заметіль”, „Чарівна тріска” й деяких інших. У казці „Заметіль” розповідається про те, що розбіжності, сварки в сім’ї гірші, ніж найсильніша заметіль на вулиці; з будинку хочеться бігти, незважаючи ні на що. У таких умовах, природно, неможливим є правильне виховання дітей. У казці „Чарівна тріска” міститься натяк на те, що і батькам слід займатися самовихованням, що сімейні стосунки слід будувати на взаємних поступках.

„Жили чоловік з дружиною. Дружина була сварлива: постійно влаштовувала чоловіку скандали, які завершувалися бійками. І ось ця жінка вирішила звернутися за порадою до мудрої старої: „Як бути з чоловіком, який увесь час мене кривдить”. Ця стара вже в розмові з жінкою зрозуміла, яка вона склочна, і відразу сказала: „Тобі неважко допомогти. Ось візьми цю тріску Вона чарівна, і щойно чоловік прийде з роботи, поклади її в рот і міцно тримай зубами. Нізащо не випускай”.

За порадою старої жінки дружина усе це виконала три рази і після третього разу прийшла з вдячністю: „Чоловік перестав кривдити2”. У казці міститься заклик до поступливості, злагоди.

У казках, у тому числі й наведеній, ставиться також проблема особистості педагога, спрямованості його виховних зусиль. У зазначеному випадку стара є одним з народних педагогів-майстрів. Казки показують, що відмінною їх особливістю є те, що вони спрямовані на виховання не лише дітей і молоді, але і їхніх батьків. Це дуже характерно.

Принцип природовідповідності, причому майже в дусі Я. А. Коменського, міститься в казці „Що вивчене в молодості – на камені, що вивчено в старості – на снігу”. Камінь і сніг у цьому випадку – образи, введені для обґрунтування емпірично встановленої об’єктивної фізіологічної і психологічної закономірності. Ця закономірність полягає в тому, що в дитинстві, у молодості людина засвоює освітній матеріал набагато міцніше, ніж у старості.

Дід говорить своєму онукові: „Сніг відноситься вітром, тане від тепла, а камінь же сотні і тисячі років лежить у повній цілості”. Те ж саме відбувається і зі знаннями: якщо вони придбані в молодості – зберігаються надовго, нерідко і на все життя, а знання, засвоєні в старості, – швидко забуваються.

У казках піднімається також і багато інших проблем народного виховання.

Перекладено за: Волков Г. Н. Этнопедагогика / Г. Н. Волков. – М.: Издательский центр „Академия”, 1999. – С. 115–117.

Прислів’я і приказки

За правду проти кривди та брехні

Без добра і лихо не родить.
Коли люди до тебе добрі, то ти будеш ще добрішим.
Доброго не бійся, а поганого не роби.
Від добра добра не шукають.
Добро пушить, а лихо сушить [161–163].

Правда і кривда

Хліб-сіль їж, а правду ріж.
Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох.
По правді роби, по правді й буде.
По правді роби – доброго кінця сподівайся [163–165].

Праця

Труд чоловіка годує.
На дерево дивись як родить, а на чоловіка – як робить.
Не одежа красить людину, а добрі діла.
Добре роби, доброго й кінця дожидайся [270–274].

Виховання

Умів дитину народити, умій і навчити.
Батько не той, що породив, а той, що до розуму довів.
Дитині дай волю, так сам підеш у неволю.
Хто дітям потаче, той сам плаче.
Коли дитини не навчиш у пелюшках, то не навчиш і в подушках.
Гни дерево, поки молоде, учи дітей, поки малі!
Учи дітей не страшкою, а ласкою [608–610].

Родинні стосунки

Який рід, такий плід.
Який батько, такий син.
Які мамка й татко, таке й дитятко.
Яка мама – така сама.
Яблучко від яблунки не далеко відкотиться [592–594].

Дитячі ігри забавки та примовки

Сорока-ворона, на припічку сиділа, діткам кашу варила, ополоником мішала, діток годувала... оцьому дам і сьому дам, і сьому дам, і сьому дам, а сьому не дам! Сей бицман: дров не рубав, води не носив, хати не топив! Шуги, шуги! Полетіли, на голову сіли![605]

Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / [за ред. М. В. Сидоренко]. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 790 с.

Загадки

Хто в ліс приходить рано,
Кожне дерево огляне,
Всякий звір до кого звик?

Ну звичайно це ж... (Лісник)

Ріжуть мене,
В'яжуть мене,
Б'ють нещадно,
Колесують,
Пройду огонь і воду
І кінець мій – ніж і зуби. (Хліб)

З землі робився,
На кружалі вертівся,
На вогні пікся,
На базарі бував,
Людей годував;
Як упав, то й пропав.
Ніхто не поховав. (Горщик)

Хоч я довгі крила маю,
Але в небі не літаю;
На горбу люблю стояти
І крильми весь час махати. (Вітряк).

Чарівна скринька: Загадки, народні прикмети, звичаї, колядки, щедрівки та коліскові / [упорядник Л. Є. Ярешко]. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс „Деснянська правда”, 1993. – С. 3–11.

Контрольні запитання та завдання:

1. Дайте визначення поняття „пареміографія”.
2. Чому прислів'я і приказки є етнопедагогічними засобами?
3. Наведіть приклади прислів'їв і приказок, які ілюструють моральні чесноти, родинні стосунки і виховні настанови.
4. Назвіть прислів'я і приказки, які б ви могли прийняти як керівництво в своєму житті.
5. Покажіть на прикладах потішек і пестушок прагнення батьків вкласти в свою дитину найкращі якості протягом перших років життя.
6. У чому полягає виховне значення нудних казок?
7. Геніальними казками вважають „Курочку рябу”, „Колобка”, „Ріпку”. Як ви можете це обґрунтувати?
8. Наведіть приклад утілення виховного ідеалу чоловіка і жінки в українській казці.
9. У чому полягає виховне значення українського дитячого фольклору?

Тема 5. Українська народна гра як засіб виховання в українській етнопедагогіці

2 год.

***Мета:** формування уявлення студентів про народну гру як засіб виховання в етнопедагогіці, розвиток творчих умінь і здібностей майбутніх учителів у використанні народних ігор у навчально-виховному процесі, виховання поваги до народного виховного досвіду*

План

1. Класифікація й оцінка виховного значення українських народних ігор у вітчизняній педагогіці.
2. Народні ігри перших років життя дитини. „Пальчикові” ігри.
3. Дидактичні ігри. Народна гра як засіб виховання розумової активності дітей.
4. Обрядові та звичаєві ігри. Ігри з відображенням трудових процесів та побуту народу.
5. Народні рухливі ігри як засіб і метод фізичного виховання.

Основна література

Волков Г. Н. Этнопедагогика: [Учебник для студентов средних и высших педагогических учебных заведений] / Г. Н. Волков. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 168 с.

Воропай О. Звичаї нашого народу: У 2-х т. / Олекса Воропай. – К., 1991.

Летіла сорока по зеленім гаю / [уклад. В. Довжик]. – К., 1990.

Луцан Н. І. Народні ігри дітям / Н. І. Луцан. – Івано-Франківськ, 1992.

Методи виховання // Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка родинного виховання: [Навчальний посібник] / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2006. – С. 284–316.

Разом до гармонії: розвиток дитини раннього віку: Методичний посібник / [авт.-упорядн.: І. В. Братусь, Н. В. Кошечко, О. Л. Нагула; За заг. ред. І.Д.Звереві]. – К.; Кобза, 2004. – 160 с.

Савіна Л. П. Пальчикова гімнастика для розвитку мовлення дошкільнят: Посібн. для батьків і педагогів / Л. П. Савіна. – К.: Школа, 2001. – 47 с.

Скуратівський В. Берегиня: Художні оповіді, новели / В. Скуратівський. – К.: Рад. письм., 1987.

Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство / М. Г. Стельмахович. – К.: Т-во „Знання”, 1991.

Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.

- Сухомлинський В. О. Роки дитинства // Твори у 6 т. / В. О. Сухомлинський – К., 1977.
- Український дитячий фольклор. – К., 1981.
- Фольклорна веселка. – К., 1988.
- Яницька О. Ю. Українські народні рухливі ігри для дітей старшого дошкільного віку / О. Ю. Яницька. – Рівне, 1992.

Додаткова література

- Братусь І. В. Українські народні дитячі ігри як засіб виховання. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://abetka.ukrlife.org/g_zasib.htm
- Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
- Загладь Н. Побут селянської дитини / [Післям. Щербак І.] / Н. Загладь // Неопалима купина. – 1995. – № 5 / 6. – С.97–114.
- Кудикіна Н. Українські народні рухливі ігри / Н. Кудикіна. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.chudo-v-ome.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=181:2009-06-24-21-47-25&catid=68:2009-04-21-21-59-10&Itemid=100
- Маркевич М. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / М. Маркевич. – К., 1991. – 174 с.
- Русова С. Ф. Дошкільне виховання // Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : У 2 кн. Кн. 1 / С. Ф. Русова. – К.: Либідь, 1997. – С. 158–257.
- Русова С. Ф. Нова школа соціального виховання // Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : У 2 кн. / С. Ф. Русова. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 16–104.
- Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори у 2 –х т. / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 1. – 488 с. ; Т. 2. – 359 с.
- Українські дитячі народні ігри. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.sdbua.net/materiale/doc.php?id=156>.
- Народні ігри – народні знання. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://about-ukraine.com/index.php?text=109>.
- Українські народні дитячі ігри як засіб виховання. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://hata.profi.co.ua/2007/09/17/ukransk_narodn_ditjach_gri_jak_zasb_vikhovannja.html.
- Українські народні рухливі ігри як засіб досягнення фізичної досконалості студентства. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://hata.profi.co.ua/2007/09/17/ukransk_narodn_ditjach_gri_jak_zasb_vikhovannja.html.

Методичні рекомендації

У першому питанні необхідно дати характеристику українській народній грі як жанру українського фольклору і одному з дієвих методів формування суспільної поведінки дітей. Відповідь має відобразити характеристику дитячої гри як одного з основних видів діяльності дітей, спрямованих на практичне пізнання навколишніх предметів і явищ, а також гру як явище соціальне, породжене трудовою діяльністю людини.

Варто звернути увагу на те, що народна педагогіка виділяє дві основні групи ігор. Ігри першої групи виникають самі собою. У них діти наслідують функції дорослих, те, що колись стане для них трудовим, сімейним, громадським обов'язком. Друга група – це ігри, спеціально вигадані для розваги.

Студенти повинні показати рівень дослідженості українських народних ігор в етнографії та українській фольклористиці. Користуючись текстами літератури, у

методичному додатку виявити і проаналізувати ставлення відомих педагогів до народної гри як засобу виховання.

Відповідь на друге питання необхідно розпочати з аналізу народних ігор перших років життя дитини. Звертаючись до конкретних прикладів забавлянок, потішок, пестушок, необхідно показати, як ігри першого року життя сприяють жвавому спілкуванню з довкіллям, формують відчуття прекрасного.

Предметом особливої уваги у відповіді повинні стати „пальчикові” ігри. Перша іграшка дитини – її ручки та пальці. Малюк пізнає навколишній світ через своє тіло. Чим більше дитина рухає своїми пальчиками, тим більше розвиваються мозкові структури.

У третьому питанні характеризуємо дидактичні ігри як ігри розумової спрямованості, які потребують використання раніше набутих знань, кмітливості, активної розумової діяльності. Відповідь має бути проілюстрована прикладами дидактичних ігор для дітей різного віку.

Четверте питання потребує аналізу календарно-обрядових свят і обрядів українського народу, які супроводжуються народними іграми. Так, наприклад, народна пісня-гра „Ой у полі жито: сидить зайчик” є невід’ємною складовою обряду „кусання Калити” під час Андріївських вечорниць. Рухи і веселі завдання, які виконують учасники під спів хору, сприяють розвитку спритності, витривалості, фізичному загартуванню молоді; а гра-хоровод „Подоряночка” є складовою частиною весняної обрядовості українського народу і дає можливість дітям відтворити дії і рухи дорослих під час сівби і роботи в полі.

Підготовку до відповіді на п’яте питання варто поділити на дві частини. У першій – дати теоретичну характеристику народних рухливих ігор і визначити їх місце у фізичному вихованні, а у другій – запропонувати й провести з групою народні рухливі ігри.

Тексти джерел та фрагменти наукових праць і навчальних посібників

Основні форми і методи виховання.

Самовиховання і перевиховання

Дитяча гра – один з основних видів діяльності дітей, спрямований на практичне пізнання навколишніх предметів і явищ через відтворення дій та взаємин дорослих.

Гра, забава, а тим більше іграшка належать до головних атрибутів дитинства. Діти граються скрізь, де тільки трапляється нагода: у хаті, на вулиці, у полі, лісі, на річці, спортивному майданчику тощо.

Гра – явище соціальне, породжене трудовою діяльністю людини. Вона виникла у відповідь на потреби суспільства, в якому живуть діти.

Народна педагогіка виділяє дві основні групи ігор. Ігри першої групи виникають самі собою. У них діти наслідують функції дорослих, те, що колись стане для них трудовим, сімейним, громадським обов’язком. Друга група – це ігри, спеціально вигадані для розваги.

У масовій практиці народного виховання дитина залучається до гри дуже рано. Первинні форми гри з’являються вже на сьомому-восьмому місяці життя дитини і пов’язані з розвитком орієнтаційного режиму. Це різні маніпуляційні ігри з багатьма предметами. У ранньому дитинстві (1–3 роки) ігри набувають предметної форми.

Під кінець раннього дитинства (з розвитком самостійності) основним типом ігрової діяльності дітей стає рольова або творча гра. Рольовою вона називається тому, що діти намагаються виконувати роль дорослої людини, наслідувати ті чи інші заняття дорослих.

Діти дуже спостережливі, уважні й вразливі, схильні до наслідування. Усе, що вони чують і бачать у праці, родинному й суспільному житті, виявляється в іграх. Сюжети ігор досить різноманітні й залежать від конкретних умов, у яких живуть діти, а також від

суспільних і політичних подій, що в них беруть участь Дорослі. Наслідуючи дорослих, діти граються у весілля, няньчать немовлят, „будують” хати, мости і дороги, „готують” різні страви. Сільські діти, як правило, наслідують хліборобську працю – „орють”, „розпушують рілля”, „саджають дерева”, „жнуть”, „молотять”. В усіх цих іграх дівчатка виконують роль дорослих жінок, а хлопчики – чоловіків. Реакція на побачене буває дуже оперативною. Так, досить дитині раз побувати в крамниці, як вона відразу починає гратися у продавця і покупця; після відвідування лікарні – у лікаря і хворого тощо.

Діти люблять виконувати ролі тварин – кішки, собаки, зозулі, курочки, півня та багатьох інших.

У народі кажуть: „Де гра, там і радість!”. Те, що в звичайні неігрові ситуації для дитини нудне, неприємне і втомлююче, у грі, завдяки її емоційній привабливості, долається успішно й легко. Розумно організована гра є дійовим методом формування важливих рис особистості: дисциплінованості, кмітливості, сміливості, витривалості, винахідливості, спритності, рішучості, наполегливості, організованості, стриманості. Гра вчить зосереджувати зусилля, керувати собою, бути точним, додержуватися правил поведінки, діяти з урахуванням вимог колективу. Ігри, що відображають працю дорослих, сприяють трудовому вихованню дітей.

Переоцінити значення гри в житті дитини важко, уявити дитинство без гри неможливо. Крім рольових ігор, у дитячому середовищі побутують вироблені народною педагогікою ігри з готовими правилами – рухливі, розумові або дидактичні, які сприяють фізичному й розумовому розвитку дітей, підвищенню емоційного тону.

Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 57–58.

Характеристика народних ігор

Народні ігри створені народом так само, як казки, приказки, загадки, вони передаються з покоління в покоління. В їхньому змісті відбито національну психологію кожного народу: „У всіх народів існує чималий запас ігор, котрі якоюсь мірою відбивають побут народу” .

Перші записувачі та збирачі українських народних ігор з’явилися в ХІХ ст. Про це свідчать етнографічні праці М. А. Маркевича (1860), П. П. Чубинського (1877), О. В. Богдановича (1877). У наш час у Києві було започатковано Клуб друзів гри, учасники якого впродовж 10 років (1973 – 1983) вирушали в етнографічні експедиції для збирання й записування українських народних ігор. Вони зібрали й опублікували понад 400 українських народних ігор.

Народні ігри як засіб виховання дітей високо оцінювали К. Д. Ушинський, Є. М. Водозова, Є. І. Тихеева, С. Ф. Русова, О. П. Усова, В. О. Сухомлинський та ін.

К. Д. Ушинський підкреслював яскраво виражену педагогічну спрямованість народних ігор. На його думку, кожна народна гра містить у собі доступні форми навчання, спонукає дітей до ігрових дій, спілкування з дорослими. О. П. Усова писала: „У народних іграх немає навіть тіні педагогічної настирливості, й разом з тим усі вони цілком педагогічні”.

Високу оцінку іграм дав В. О. Сухомлинський: „Гра – це величезне світле вікно, крізь яке в духовний світ дитини вливається живильний потік уявлень, понять про навколишній світ. Гра – це іскра, що засвічує вогник допитливості” .

Ігри та забави становлять чималий розділ народної дидактики й охоплюють найрізноманітніші її аспекти: народознавчий, мовленнєвий, математичний, природничий, пізнавальний, розважальний, оздоровчий тощо. Народні ігри супроводжують свята та національні обряди, у їхньому змісті відбиті сезонні явища, звичаї, пов’язані з

хліборобською та землеробською працею. Народні ігри – це історія народу, оскільки вони відображають соціальне життя кожної епохи.

У вступі до збірки ігор „Літала сорока по зеленім гаю” український письменник Василь Довжик називає ігри народним мистецтвом: „Та й хитра ж штука, оця народна гра! Ви думали – такі собі пустощі, коли робити нема чого, то в креймахи грають, аби збавити час, а вона, ота забавка, – мистецтво. А вона має свій погляд на людину, батьківщину, добро, уявлення про тебе і світ. Бо мистецтво – це метод пізнання себе і світу. А гра записала в собі і закодувала в генах дії не лише народні знання, а нас із вами, наш національний характер”.

З допомогою народних ігор діти опановують перші елементи грамотності, вивчаючи напам'ять вірші, скоромовки, лічилки. Окремі ігри розвивають і математичні здібності (класики, деркач, цурка, клітка та ін.).

В. Скуратівський зазначає, що переважна більшість „абеткових істин дитинства” народжувалась у середовищі простого народу й виконувала певні функції людського співжиття. Ігри відкривали дітям живу історію свого народу, вчили любити народних героїв і ненавидіти кривдників.

Вуличні ігри були і своєрідним „дитячим садком”. Батьки багатодітних родин постійно були в полі, і діти об'єднувались для ігор у самостійні осередки. „Для багатьох дітлахів пише В. Скуратівський, – такі забави були не тільки формою дозвілля, але й своєрідною школою, де засвоювалися перші абетки науки. Адже далеко не всім щастило відвідувати парафіяльні чотирикласки”.

Народні ігри можна класифікувати за такими групами: дидактичні, рухливі з обмеженим мовленнєвим текстом, рухливі хороводні, мовленнєвої спрямованості, обрядові та звичаєві, історичної спрямованості; ігри з відображенням трудових процесів та побуту народу.

Дидактичні ігри – це ігри розумової спрямованості, які потребують використання раніше набутих знань, кмітливості, активної розумової діяльності. Народні дидактичні ігри вчать дитину ненав'язливо, легко, захоплюють змістом так, що вона навіть не помічає того навчання. У скарбниці народної дидактики є дидактичні ігри для будь-якого віку. Наприклад, для найменших: „Кую-кую чобіток”, „Гу-ту-ту, варю кашу круту”, „Сорока-ворона”; для старших: „Чорне та біле”, „Фарби”, „Краска”, „Дід Макар”, „Фанти”, „Бірка”, „Кури” та ін.

Ігри історичної та соціальної спрямованості відбивають характер тієї епохи, коли вони склалися. У їхньому змісті; трапляються архаїзми, як для нас, гравцями виступають „пан”, „король”, „цар”, „царівна”. Це ігри: „Король”, „У короля”, „Воротарчик”, „Пускайте нас”, „Нема пана вдома”, „У відьми”, „Дзвін”, „Прослужив я в пана рік”, „Кружок” тощо.

Ігри побутової спрямованості відображають у своєму змісті буденне життя людей („Жили у бабусі...”, „Ой сусіди, сусідоньки”, „Здрастуй, сусіде”, „Куй-куй, ковалі...”, „Як було у баби,..”). Чимало серед них ігор з сюжетами про сімейне життя: „Батько”, „Батько й діти”, „Горщечки”, „Гладушики”, „Сімейка” тощо.

Наприклад, гра „Сімейка”.

Мета: закріплення лічби; узгодження слів та рухів.

Хід гри:

Діти стоять у колі. Обирається Омелько. Йому одягають бриль. Розподіляють ролі між іншими дітьми, які по черзі заходять у коло до Омелька. Усі разом промовляють слова:

У нашого Омелечка

Невеличка сімечка:

Тільки він та вона,

Та старий, та стара,

Та Іван, та Степан,

Та Василь, та Панас,
Та той хлопець, що в нас,
Та дві дівки косатих,
Та два парубки вусатих,
Та дві Христі в намисті,
Та дві ляльки в колиці.

Українські народні ігри описує й В. Скуратівський. Діти грали в гилку, завіяло, квача, квочку. Вибравши стежку, кожен викручував собі п'яткою ямку. Діти ставали пообіруччя вздовж ямок, крайній котив м'яча, і в чийй ямці він зупинявся, той мав вийняти його й поцілити когось із однолітків, які втікали навсібіч. Прوماхнувся – маєш пасти свиню, тобто котити м'яча. Коли спадала роса й прогрівався ґрунт, починали грати в скраклі, аж доки матері не скликали дітей іти обідати. „Й чим більше задумуюсь, тим переконливіше доходжу висновку, – пише В. Скуратівський, – всі ці переважна більшість дитячих ігор були лише формою проведення дозвілля – у них поєднувалися спритність і фізичне загартування, вправність і кмітливість, гнучкість і винахідливість, наполегливість і витривалість, вони розвивали пам'ять, увагу, зосередженість, вміння приймати раптові й найдоцільніше рішення, гартували волю, почуття колективізму та взаємовиручки”.

Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі: Навчальний посібник / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко. – К.: Вища школа, 1994. – С. 169–177.

Українські народні дитячі ігри як засіб виховання

Гра – важливий засіб виховання, який доступний кожному, має тісний зв'язок з життям. Граючись, дитина пізнає світ, навчається спілкування з іншими, виконує побутові дії, фантазує. Для маленької дитини гра – це життя.

За словами К. Д. Ушинського, у змісті народної гри є всі доступні форми навчання. Саме у процесі гри діти пізнають грамоту, вчать ся рахувати, різнити кольори, виконувати повсякденні дії, набувають навичок самообслуговування та спілкування.

Видатний лікар та етнолог Є. Покровський називав дитячі ігри „вільним вираженням душевних та фізичних сил дитини”. У грі дитина відображає те, що бачить в своїй сім'ї, віддзеркалює навколишній світ. Народні ігри несуть у собі джерело пізнання та виховання загальнолюдських цінностей. Вони бувають різними. Г. В. Довженко поділила українські народні дитячі ігри на такі групи: 1) ігри, де організуючим началом є пісня; б) ігри, де таким началом є діалог, що в поєднанні з рухами сприяє створенню розвинутої динамічної дії; 3) ігри, де є невеликий діалог, приспівочка або пісенька, які слабо пов'язані з самою дією.

Серед скарбів народної гри є забавлянки, хороводи, танці, віршовані історії, що не мають кінця, рухливі ігри.

Забавлянки, або утішки, потішки, чукалки – коротесенькі пісеньки чи віршики гумористично-жартівливого змісту, що супроводжуються відповідними рухами, активізують єдність слова та моторики дитини, розвивають її мовлення. Незважаючи на свою простоту, забавлянки сприяють жвавому спілкуванню з довкіллям, формують відчуття прекрасного.

Цим жанром здавна користувались дорослі в процесі спілкування з маленькими дітьми. Забавлянки співали тоді, коли дитина вже починала сидіти самостійно. Вони покликані стимулювати загальний розвиток дитини і мають практично-побутове призначення: активізувати дитину, заспокоїти її, викликати в неї позитивні емоції. Забавлянки – напрочуд вдала й доцільна форма спілкування дорослих з дитиною, що сприяє гармонійному розвитку. Це спілкування викликає в маляти почуття фізичного комфорту, радості, активізує сприйняття різноманітних зовнішніх подразників.

Забавлянка – це і гра, і дія, і пісенька.

Забавлянки умовно можна поділити на ігри: з голівкою, пальчиками, ніжками, підкиданням.

Забавлянки навчають праці. Пригадайте гру „Сорока-білобока”. У забавлянці перед дитиною вимальовується ланцюг різноманітних трудових дій, пов’язаних з домашнім господарством: рубання дров, носіння води, розпалювання печі, приготування каші. Народна система виховання змалечку спрямовувала дитину до працелюбності.

У потішках ми зустрічаємо також і невеличкі казки для найменших. Вони повторюються, мають свій ритм, стосуються звичайних побутових справ.

Забавлянка спонукає дитину до активної дії, будить позитивні емоції, сприяє фізичному розвитку дитини, розвиває мову та інтелект, формує моральні цінності, привчає до охайності й дисципліни.

У народних іграх зустрічаємо хороводи, ігри-танці. Хоро, хорос – коло, що нагадує сонячний диск, є символом гармонії. Хороводи присвячували порам року, святam, важливим подіям у житті народу.

Наведемо декілька прикладів таких ігор.

Подоляночка

Десь тут була Подоляночка,
Десь тут була молодесенька,
Тут вона сіла, тут вона впала, до землі припала,
Сім літ не вмивалась, бо води не мала...
Устань, устань Подоляночко,
Умий личко, як ту скляночку,
Візьмися у боки та поскачи трохи...
Попливи до Дунаю, бери дівку з краю.

А ми просо сіяли

А ми просо сіяли, сіяли,
Ой дід ладо, сіяли, сіяли.
А ми просо витопчем, витопчем,
Ой дід ладо, витопчем, витопчем.
Ой чи же вам витоптать, витоптать?
Ой дід ладо, витоптать, витоптать?
А ми коней випустим, випустим,
Ой дід ладо, випустим, випустим.
А ми коней виловим, виловим,
Ой дід ладо, виловим, виловим.

Зайчику, зайчику,

Ти мій братчику,
Не ходи, не топчи
По городчику.
Бо моя рутка,
Як баламутка,
Моя м’ятка,
Як паніматка.
Зайчичок, зайчичок прибігає,
Рученьку, ніженьку піднімає;
Чим бито, не бито,
Ноженьку пробито.
З калинового лугу,
Вибирай собі другу.

Ой у полі жито: сидить зайчик,
Він ніжками чеберяє,
Коли б такі ніжки мала,
То я б ними чеберяла,
Як той зайчик. (Двічі)
Ой у полі просо: сидить зайчик,
Він ніжками чеберяє;
Коли б такі ніжки мала, то я б ними чеберяла,
Як той зайчик. (Двічі)
Ой у полі гречка: сидить зайчик,
Він ніжками чеберяє.
Городили зайчика
Тинком, льонком,
Та нікуди зайчику
Та не вискочити,
Та нікуди зайчику
Та не виплигнути.
А в нас ворота
Позамикані,
Жовтим піском
Позасипані.

Там на горі мак

Там на горі мак, мак!
Роди, Боже, так, так!
Маки, маки, маківочки,
Посходімось до купочки.
Соловієчку, пташку, пташку!
Та чи був ти в нашім садку?
Та чи бачив ти, як мак сіють?
Ой, так сіють мак! (Двічі)
Соловієчку, пташку, пташку!
Та чи був же ти в нашім садку?
Та чи бачив ти, як мак росте?
Ой так росте мак! (Двічі)
Соловієчку, пташку, пташку!

Та чи був ти в нашім садку?

Та чи бачив ти, як мак полють?
Ой так полють мак! (Двічі)
Соловієчку, пташку, пташку!
Та чи був ти в нашім садку?
Та чи бачив ти, як мак цвіте?
Ой так цвіте мак! (Двічі)
Соловієчку, пташку, пташку!
Та чи був ти в нашім садку?
Та чи бачив ти, як мак ломлять?
Ой так ломлять мак! (Двічі)
Соловієчку, пташку, пташку!
Та чи був ти в нашім садку?
Та чи бачив ти, як мак їдять?

Ой так їдять мак! (Двічі)
Там на горі мак, мак!
Роди, Боже, так, так!
Маки, маки, маківочки,
Золотії голівочки.

Забавлянки

Гойда, гойда, гойдаша,
Де кобила, там лоша,
А кобилка в лісі, а лошатко — в стрісі.

Чуки, чуки, чуки, чук.
Наловив дід шук,
А бабуся плотву — годувати дітвору,
А бабуся карасиків — годувати Тарасиків.
А бабуся окуньків — годувати молодців.

Кую, кую ніжку,
Поїдем в доріжку,
Будем коня напувати,
Будем в баби ночувати.

Куй, куй, чобіток,
Подай, бабо, молоток.
Не подаси молотка,
Не підкую чобітка,
Молоток срібленький,
Чобіток золотенький.

Ладунки, ладусі!
А де були?
У бабусі.
А що їли?
Кашку.
А що пили?
Бражку.
А що на закуску?
Хліб та капустку.

Сорока-ворона
Діткам кашку варила,
На припічку сиділа.
Підіть, дітки, по водицю!
І цьому дам, і цьому дам,
А цьому не дам:
Він дров не рубав,
В хату не носив, печі не топив,
Води не носив, діжі не місив,
Каші не варив, хліба не ліпив,
В піч сажав, кашу доїдав.

Їде, їде пан, пан

На конику сам, сам,
А за паном хлоп, хлоп,
На конику скок, скок.
Гоп-чук, чук-чук-чук,
Кращий хлопчик, дівчур:
І волики напасе,
І водички принесе.

Чуки-рики, півники, гайда,
Була собі дівчина-найда.
І хліб пекла, і часник товкла,
І сорочки латала,
І на хлопців моргала.
Ось така вона була.
Очі дівчинки манісіньки,
Яка ж бо ти гарнісінька:
За косою барвіночок
Ще й рука білісінька.

Кує коваль бричку, заглядає в пічку:
Чи є борщ, чи є каша?
Чи є в борщі кусок м'яса?
Ішла киця по водицю
та й упала у криницю.
Пішов котик рятувати,
став за хвостик витягати.
Ой, цить, кицю, будь весела,
Та поїдемо на села,
Та купимо трана-рана,
А в барана спина драна,
А в корови кругі роги,
А в Наталі чорні брови.

Танцювала риба з раком,
А петрушка – з пастернаком,
А цибулька – з часником,
А дівчина – з козаком.
А цибулька дивується,
Що так гарно танцюється.

Послухайте, люди,
Довга байка буде!
Був собі горобець,
Бабі збив новий горнець.
Прилетіла горобчиха,
Питається баби стиха:
А хто збив Вам горнець?
Баба каже: „Горобець!”
Підіб'ю йому крильця!
Чи казати знов з кінця?
Як казати, то казати:
Був собі горобець...

Перша іграшка дитини – її ручки та пальці. Настає той час, коли мама помічає, що її маленька дитина, якій уже 3 – 4 місяці, розглядає свої пальчики, руки, рухає ними, бавиться протягом тривалого проміжку часу. Малюк пізнає навколишній світ через своє тіло. Чим більше дитина рухає своїми пальчиками, тим більше розвиваються мозкові структури.

Ще в II тисячолітті до н. е. китайські мудреці знали, що існує взаємозв'язок між рухами пальців, кисті та розвитком мислення. Сучасні дослідження фізіологів підтверджують існування такого зв'язку. У роботах В. М. Бехтерева є висновки про те, що маніпуляції рук впливають на функціонування центральної нервової системи, розвиток мовлення. Прості рухи кистей допомагають зняти загальне напруження, а також власне з рук, розслаблюють губи, що сприяє поліпшенню вимови звуків, розвитку мовлення дитини.

Дослідження М. М. Кольцової свідчать, що кожен з пальців руки має своє представництво у корі великих півкуль головного мозку. Розвиток рухів пальців передуює появі артикуляції складів. Таким чином, мовлення перебуває у прямій залежності від розвитку дрібної моторики руки.

Народна мудрість здавна зберігає знання про доцільність використання ігор з пальчиками. У різних культурах зустрічаються народні ігри для малюків, у яких активно задіяні руки та пальці. „Пальчикові” ігри – віршовані рядки, що ілюструються за допомогою ритмічних рухів рук, пальчиків. Ігри з пальцями допомагають батькам не тільки розвивати мовлення та інтелектуальні здібності дитини, а й приносять задоволення від проведеного разом часу, допомагають у хвилини плачу, стають у пригоді для створення ритму впродовж дня. Пропонуючи малюку таку гру, важливо відразу створити її настрій, правильно вимовляти кожен звук, продумати всі рухи заздалегідь і поступово її повторювати. Особливу радість приносить дитині ситуація, коли всі члени сім'ї разом відтворюють гру. Спочатку дитина може тільки спостерігати за тим, як батьки граються в „пальчикову” гру, поступово включається в гру окремими звуками та рухами. Важливо, щоб відповідна гра повторювалась упродовж певного проміжку часу. Наприклад, гру присвячено весні протягом двох перших весняних тижнів. Потім на зміну приходиться нова „пальчикова” гра, пов'язана з певною подією, святом, періодом року. Можна виділити певний час для „пальчикової” гри. Наприклад, перед сніданком. Коли лунають слова з гри, гортань дитини вібрує, коли вона повторює всі звуки, спершу беззвучно, а через деякий час з'являються відтворені склади і слова із запропонованої гри. Настає і той момент, коли малюк разом з вами показує гру з пальчиками. Світ „пальчикових” ігор дарує радість і малятам, і батькам.

„Пальчикові ігри” до скарбнички батьків та малюків

Перший пальчик – наш дідусь,
Другий пальчик – то бабуся,
Третій пальчик – наш татусь,
А четвертий – то матуся,
А мізинчик – наш малюк,
Він сховався тут.

(Показуємо на пальчик та кажемо: „перший пальчик...”, продовжуємо гру, загинаючи кожен пальчик).

Задрімав мізинчик трішки,
Безіменний – стриб у ліжко,
А середній там лежить,
Вказівний давно вже спить.
Вранці всі вони схопились враз –
В дитсадочок бігти час.

(По черзі загинаємо пальчики до долоні. Потім великим пальцем торкаємося всіх інших – „будимо”. Розкриваємо всі пальці „враз”).

На роботу.
Старший встав – не лінувався.
Вказівний за ним піднявся –
Розбудив сусід його.
Той – свого, а той свого.
Встали вчасно всі брати –
На роботу треба йти.

(Стиснути пальчики в кулачок. По черзі розгинати їх, починаючи з великого. А зі словами „встали вчасно всі...” широко розставити пальці).

Доброго ранку.
Доброго ранку, сонце привітне!
Доброго ранку, небо блакитне!
Доброго ранку, у небі пташки!
Доброго ранку тобі і мені!

(Пальцями правої руки по черзі „вітатися” з пальцями лівої руки, торкаючись один одного кінчиками).

Спечем хлібчик.
Спечем, спечем хлібчик
Дітям на обідчик.
Найбільшому – хліб місити,
А тобі – воду носити,
А тобі – в печі палити,
А тобі – дрова рубати,
А малому – замітати.
Тільки хліба напекли – танцювати почали.
Це робота не легка – витинати гопака.

(Розгинаємо пальчики, починаючи з великого. Імітуємо пальчиками танок).

Пташенята в гнізді
Полетіла пташка-мати
Малюкам жуків шукати.
А малята не літають —
Із гніздечка виглядають.

(Усі пальці правої руки обхопити долонею. Утворити „гніздо”. Коли ворушити пальцями правої руки, створюється враження, що у „гнізді” живі пташенята).

Квітка.
Сяє сонечко привітне –
Квітка з пуп’янки розквітне.

(Пучки пальців обох рук зімкнути. Долоньки трішки круглясті, схожі на пуп’янок. Нижні частини долонь притиснути одна до одної, а пальці широко розставити по колу і трохи вигнути. Утворюється велика квітка, що розпустилася).

Хрущ.
Я – малий веселий хрущ.
Мене знає кожен куц.
Маю я красиві вуса

І нічого не боюся.
(Стиснути кулачок. Вказівний палець і мізинець розвести в різні боки – „вуса”.
Ворушити вусами).

Квіточка
Під снігом квіточка росте,
Красу на землю принесе,
Промінчик доторкнеться –
І квітка усміхнеться.

(Показати руками кулю снігу. Потім утворити руками квітку й торкнутися до її пелюсток, показуючи „промінчик”. Далі квітка потроху розкриває пелюстки).

Віяло.
В літню спеку віяло
Вітерцем повіяло.
З нами вітерець погрався –
І у віяло сховався.
(Зображати руками віяло. Потім пальчики ховаються в кулачок).

Братусь І. В. Українські народні дитячі ігри як засіб виховання / І. В. Братусь // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://abetka.ukrlife.org/g_zasib.htm.

Українські народні рухливі ігри

Український народ своїм багатовіковим досвідом інтуїтивної педагогіки відібрав найефективніші засоби гармонійного виховання підростаючого покоління, чільне місце серед яких посідають народні рухливі ігри. Традиційно в навчально-виховному процесі початкової школи вони використовуються як засіб фізичного виховання. Проте розвивально-виховний потенціал українських рухливих народних ігор значно ширший. У культурологічних дослідженнях рухливі ігри визнані суттєвим елементом української національної культури. Аналіз народних рухливих ігор, поширених і сьогодні серед дітей молодшого шкільного віку, засвідчує, що свої корені вони мають у стародавніх фольклорних обрядах, церемоніях і ритуалах. Найчастіше вони спираються на фольклорні образи вовка, ведмедика, зайчика, котика, кози тощо, які є знаковими для української культури, традиційно відтворювались у різноманітних обрядах та ритуалах і нарешті перейшли до дитячих рухливих ігор.

Прикладом може бути фольклорний образ вовка, що відтворюється в багатьох дитячих іграх.

Так, відомою дитячою грою, побудованою на зазначеній ролі, є гра „У сірого вовка”. Її грають на лузі, серед зелені. Порахують, хто вовк:

На камені, на ломені,
Вирвав травку,
Положив на лавку,
Хто видіон,
Той пішов вон.

Решта – „вівці”. Вони розбігаються, рвуть травичку, приказуючи: Щиплю, щиплю травку

Сірому вовку на лопатку!

Кидають пучечки трави на „вовка” й тікають. А він їх ловить. Кого спіймає, той стає вовком.

Образ вовка є поширеним у народних легендах, традиціях та ритуалах.

Фольклористами доведено, що в архаїчному суспільстві визнання хлопчиків чоловіками в багатьох народів вважалося важливою подією онтогенетичного розвитку особистості та соціалізації молоді чоловічої статі. Хлопці в цей період залучалися до особливих обрядів – молодіжних ініціацій. Реконструючи ці обряди щодо слов'янських народів, В. Г. Балущок відзначає, що вони починалися ритуальним відокремленням хлопців від громади і відправленням їх в особливий табір, розташований у лісі. Це місце прирівнювалося до потойбічного світу. Пройшовши в „потойбічні” ініціаційного табору різноманітні випробування, вони в подальшому „відроджувалися” як люди, але вже в новій якості – не як діти, а як дорослі. Випробування символічно пов'язувалося зі смертю. Вмираючи в своїй старій іпостасі, юнак у процесі ініціації „перероджувався” на вовка (рідше пса або ведмедя) і ставав членом „вовчого” або „ведмежого” союзу. За міфологією давніх слов'ян, вовк ушановувався як тотемний предок і родоначальник племені. З прийманням хлопців у члени „вовчого” (чи „ведмежого”) союзу ініціація не закінчувалася, а починався її новий етап. Ставши воїнами – „вовками” („псами”, „ведмедами”), юнаки повинні були деякий час жити вдалині від поселень свого племені „звірним” життям, тобто воюючи і грабуючи та доводячи в грабівницьких та військових наскоках свої силу і мужність .

Нападаючи на противника, воїни – „вовки” чи „ведмеді” справді уподоблювалися цим звірам, наслідуючи їхню хижацьку поведінку. Допомогала перевтіленню одягнена в спеціальній обстановці звірина шкура, яка зумовлювала відповідну поведінку воїнів-ініціантів.

Про людей-вовків (вовкулак) розповідається в багатьох міфологічних легендах. У східнослов'янських, а особливо українських легендах, вони нападають на домашню худобу, причому не лише в полі, а й у селі, часто залазючи в кошари, хліви та повітки. До завершальних ритуальних дій давньослов'янських ініціацій входило обрядове перековування „вовка” чи „ведмедя” на людину.

Без сумніву, образи тварин в легендах, казках, ініціаціях та рухливих дитячих народних іграх споріднені, вони мають одні корені і тому рухливі ігри опосередковано прилучають підрастаюче покоління до стародавньої української культури. На відміну від предметів культури матеріальної, які дійшли до нас завдяки археологічним розвідкам у їх стародавньому вигляді, рухливі ігри не зберігалися в первісному стані. Вони функціонували безперервно, передавалися з покоління в покоління в живій ігровій практиці, ставали улюбленими іграми все нових і нових поколінь. З часом все, що ставало нецікавим, незрозумілим для дітей, забувалося, а найбільш вдале лишалося. Удосконалення народних рухливих ігор відбувалося безперервним ланцюгом, що зв'язує глибоку давнину і наш час. Таким чином, рухливі народні ігри набувають великого значення для національно-культурного виховання підрастаючого покоління.

Крім того, рухливі народні ігри мають значне соціалізуюче значення. Дослідниками народних рухливих ігор доведено, що в давнину дорослі не керували дитячими іграми та розвагами. Малі діти навчалися ігор у старших, граючись разом з ними. Діти змалечку привчалися самі вести гру, набуваючи досвіду поведінки в дитячому товаристві, навичок самоврядування як необхідних умов адаптації до соціального середовища. Тому коли педагог постійно керує дітьми під час рухливих ігор, своєю волею призначає виконавця на роль ведучого, розподіляє гравців на команди або авторитарно визначає, яка команда першою починає гру, позитивний виховний сенс такої гри значно втрачається. У народному ігровому досвіді історично відпрацьовані певні способи налагодження взаємостосунків між дітьми, які доречно використовувати й у шкільному ігровому колективі. Оскільки рухливі народні ігри та способи їх організації зазнають постійної трансформації, у навчально-виховному процесі на рівноправних засадах

використовуються ті, що відомі з давніх часів і ті, що створені на сучасному етапі розвитку ігрових традицій. Лише час визначить, що залишиться на довгі роки, а що зникне без сліду.

У використанні українських народних рухливих ігор з метою розвитку самоорганізації ігрового колективу важливим питанням є призначення ведучого і розподіл учасників гри на команди. Своєчасне навчання дітей різних способів вибору ведучого дає можливість справедливо розв'язувати актуальні для початку гри питання взаємодії в ігровому колективі, запобігати багатьох конфліктних ситуацій між дітьми.

Ведучого гри найкраще обирати за допомогою лічилок. Перш ніж проводити розучування лічилки, педагогу необхідно відібрати найбільш придатну для цієї гри як за змістом, так і за технікою рахунку. Коли рухлива гра заснована на діях певних персонажів – зайця, вовка, лисиці, що є характерним для ігор учнів 1 – 2 класів, бажано для такої гри використовувати лічилку, у змісті якої є назва головного персонажа гри. За виконанням техніки рахунку лічилки можна розподілити на декілька видів. Найчастіше рахунок за допомогою лічилки виконується таким чином. Гравці стають у коло, одна дитина всіх обходить, чітко промовляючи кожне слово тексту обраної лічилки і почергово вказує на кожного з учасників гри. Ведучим стає той, на кого випало останнє слово. Є лічилки, текст яких закінчується займенником „ти”. Така лічилка точно вказує, кому бути ведучим у грі.

Під час використання деяких лічилок діти домовляються про додаткові дії, виконання яких і виявляє ведучого. Так, учні можуть домовитись, що всі учасники гри, в яку вони будуть гратися, стоять по колу, а один з них знаходиться в центрі з м'ячем. Він проголошує:

Раз, два, три!

Водити зараз будеш ти!”

Коли буде сказане останнє слово, діти розбігаються далі від кола, а дитина, що стоїть у його центрі, кидає м'яч, намагаючись влучити в когось з гравців. У кого влучив м'яч – той і ведучий.

Ведучий може бути обраний не тільки за допомогою лічилки, але й іншими способами.

До них належать:

– вибір за згодою тих, хто грає;

– обирання ведучого більшістю голосів з тих дітей, що зібрались для гри;

– обирання за результатами проведеної раніше гри: ведучим стає учень, який виграв попередню гру – був прудкішим, кмітливішим, уважнішим.

Кожен з описаних способів вибору ведучого має свої переваги і недоліки, тому в навчально-виховному процесі їх варто чергувати.

Різними способами, що спираються на ініціативу й самоорганізацію дітей, може проводитися розподіл гравців на команди.

1 спосіб. За допомогою лічби за порядковими номерами, залежно від кількості команд: перший – другий – третій і т.д. Цей спосіб розподілу на команди не застосовується на початку навчального року в першому класі, оскільки учні ще не засвоїли цю форму лічби.

2 спосіб. Згідно з вибором капітанів команд. Спочатку гравці вибирають капітанів команд, а потім капітани створюють свої команди за домовленістю з однолітками. Цей спосіб поділу на команди доцільно застосовувати в третіх-четвертих класах, коли учні добре знають один одного і завдяки досить високому рівню розвитку мовлення й спілкування можуть швидко досягти домовленості.

3 спосіб. Створення постійних команд для проведення рухливих ігор.

4 спосіб. Розподіл на команди шляхом попарної домовленості (ватажки команд таємно від інших учасників гри вибирають кожен собі слово-пароль, наприклад, один –

слово „горіх”, інший – „яблуко”. Діти, які хочуть брати участь у грі, попарно підходять до них, і ті питають: „Яблуко чи горіх?” Назвавши слово, дитина переходить на бік того з керівників команд, хто його уособлює.

У деяких командних спортивних іграх доводиться встановлювати право першого ходу.

Яка команда починає гру, можна встановити такими способами:

- виходячи з результатів попередніх ігор;
- право вибору належить команда, яка організованіше підготувала до гри майданчик та необхідні посібники;
- лічилкою між ватажками;
- за результатами певного виду змагання (фізичного або розумового) між представниками команд. Наприклад, розгадуванням загадок, влученням м'ячем у ціль, бігом наввипередки до зазначеного місця тощо;
- шляхом жеребкування. Для цього можуть бути використані дві різної довжини, проте однакові завтовшки палички. Ставиться умова, що починає гру та команда, чий ватажок витягне коротку паличку. Один з гравців затискає обидві палички в кулаці таким чином, щоб зовнішні кінці були суміщені. Та команда, чий ватажок з двох витягне коротку, здобуває право першого ходу;
- серед маленьких дітей (учні 1–2 класів) того, хто починає гру, можна визначити, пускаючи паперовий літак. Для цього між командами проводиться смуга. Дитина, яка не бере участі в грі, або інша незацікавлена особа, ставить ноги паралельно до смуги з двох її боків і запускає літак. На чий бік він залетить – та команда і починає гру;
- відгадування, в якій руці знаходиться предмет (камінчик, фантик, каштан, дрібна іграшка тощо), парна чи непарна кількість схованих предметів, відгадування сторони монети тощо;
- на основі поваги (наприклад, хлопці, граючи з дівчатами, пропонують їм на знак поваги до них почати гру першими), або переваги сильнішої за підготовленістю команди над слабшою;
- вимірювання руками на палиці: хто зможе утримати палицю після її вимірювання, той виграв для своєї команди право першого ходу.

Послідовне й систематичне навчання учнів різних способів самоорганізації під час проведення народних рухових ігор дає змогу ефективно використовувати час ігор для активного, повноцінного відпочинку дітей і сприяє формуванню рис самоврядування класного колективу, набуття кожним досвіду соціальної взаємодії.

Максимальний вплив українських рухових ігор як засобу гармонійного розвитку особистості в початковій ланці загальноосвітньої школи залежить від оптимально створених педагогічних умов їх організації, серед яких можна визначити такі, як:

- систематичність проведення ігор упродовж дня;
- забезпечення взаємодії навчальної та позанавчальної діяльності з фізичного виховання;
- оптимальне поєднання прийомів і методів педагогічного керівництва грою у її підготовчій, основній і заключній частинах;
- використання педагогічних методів, адекватних значенню кожного з етапів керівництва грою для гармонійного розвитку особистості школяра.

Отже, українські народні рухливі ігри мають значні виховні можливості, які визначаються їх культурно-історичним походженням та соціальними функціями у дитячому середовищі.

*Кудикіна Н. Українські народні рухливі ігри / Н. Кудикіна // [Електронний ресурс]
Режим доступу: http://www.chudo-v-dome.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=181:2009-06-24-21-47-25&catid=68:2009-04-21-21-59-10&Itemid=100*

Завдання для самостійної роботи

Пропонується підготувати реферати на теми:

„Народні ігри в дослідженнях етнографів України”

(На прикладі дослідження творчості одного із етнографів України, а саме: М. Маркевича, П. Чубинського, М. Грушевського, Н. Заглади тощо).

„Оцінка народних ігор як засобу і методу виховання українськими педагогами”

(На прикладі дослідження творчості одного з педагогів України, а саме: К. Ушинського, С. Русової, А. Макаренка, В. Сухомлинського тощо).

Контрольні запитання та завдання:

1. Охарактеризуйте народну гру як жанр українського фольклору.
2. Розкрийте суть гри як одного з методів формування суспільної поведінки дітей.
3. Поясніть, чому дитяча гра є одним з основних видів діяльності, спрямованих на практичне пізнання навколишніх предметів і явищ.
4. Наведіть приклади ігор з свого дитинства.
5. Користуючись методичними додатками, визначте, у чому, на думку К. Д. Ушинського, полягає педагогічна спрямованість народних ігор.
6. Користуючись методичними додатками, визначте чому В. Скуратівський називає гру не тільки формою дозвілля, а і своєю школою.
7. Наведіть приклади і схарактеризуйте народні ігри історичної й соціальної спрямованості.
8. На конкретних прикладах покажіть, яке місце в календарно-обрядових святах займають народні ігри.
9. Доберіть українські народні ігри для різних вікових категорій дітей.
10. Підготуйте різні види українських народних ігор для практичного проведення під час заняття.

Тема 6. Провідні завдання родинного виховання

2 год.

Мета: формування уявлень та понять студентів про сутність і особливості родинного виховання, розвиток творчих умінь і навичок, виховання поваги до представників старших поколінь

План

1. Завдання та зміст родинного виховання. Функції сім'ї.
Шлюб і сім'я як осередок виховання.
2. Мати й батько як першовихователі.
3. Дідусі й бабусі як вихователі своїх онуків.
4. Традиції родинного виховання і сучасна виховна робота школи.

Основна література

- Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: Історико-етнографічний нарис / О. М. Кравець. – К., 1966. – 199 с.
- Оксаненко П. Мати в українському фольклорі // Українська родина: Родинний і громадський побут: [упорядник Лідія Орел] / Петро Оксаненко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 241 с.
- Скуратівський В. Берегиня: Художні оповіді, новели / В. Скуратівський. – К.: Рад. письм., 1987.
- Скуратівський В. Покуть / В. Скуратівський. – К.: Фірма „Довіра”, 1992.– 236 с.
- Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К.: Радянська школа, 1985. – 312 с.
- Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство / М. Г. Стельмахович. – К.: Товариство „Знання”, 1990 – 48 с.
- Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: [Навч. посібник] / М. Г. Стельмахович. – К., 1996 – 288 с.
- Стельмахович М. Г. Українська етнопедагогіка / М. Г. Стельмахович // Радянська школа. – 1989. – № 6. – С.11–17.
- Стельмахович М. Г. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX ст. / М. Г. Стельмахович // Рідна школа. – 1992. – № 3-4. – С. 14–19.
- Стельмахович М. Г. Українська родина / М.Г. Стельмахович // Рідна школа. – 1993. – № 4. – С. 14 – 17.
- Стельмахович М. Г. Програма з українського родинознавства (фамілістики) для IX класу / М. Г. Стельмахович // Рідна школа. – 1993. – № 8. – С. 21–26.
- Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1978. – 263 с.
- Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності / В. О. Сухомлинський. — К., 1966. – 323 с.

- Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Є. І. Сявавко. – К.: Наукова думка, 1974. – 151 с.
- Українська минушина: Ілюстративний етнографічний довідник / А. П. Пономарьов Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна [та ін.]. – К.: Либідь, 1993 – 256 с.

Додаткова література

- Болтарович З. Традиції сімейного виховання / З Болтарович // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С. 16–23.
- Братків А. Я. Роду нема переводу / А. Я. Братків // Радянська школа. – 1990. – № 2.
- Грицак Є. Дитина в народних повір'ях: Народна педагогіка / Є. Грицак // Неопалима купина. – 1995. – № 3 – 4. – С. 75–101.
- Колодійчук Є. Диво зцілення: Розповіді з народознавства / Є. Колодійчук. – К.: Укр. письменник, 1993, – 208 с.
- Кузь В. Г. Материнська школа: Виховання в родині / В. Г. Кузь // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 4. – С. 125–130.
- Кузьменко Л. В. Ніжність маминої колискової / Л. В. Кузьменко, Ю. І. Ніженець // Рідна школа. – 1992. – № 11 – 12. – С. 27–30.
- Лозко Г. Українське народознавство / Г. Лозко. – К.: Зодіак – ЕКО, 1995 – 368 с.
- Маковій Г. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки / Г. Маковій – К.: Укр. письменник, 1993. – 205 с.
- Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / А. П. Пономарев. – К.: Наукова думка, 1989. – 313 с.
- Супруненко В. Народини: Витоки нації; символи, вірування, звичаї та побут українців / В. Супруненко . – Запоріжжя: МП „Берегиня” – СП „ФАСЗ”, 1993. – 136 с.
- Стельмахович М. Г. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до ХІХ ст. / М. Г. Стельмахович // Рідна школа. – 1992. – № 3 – 4. – С. 14–19.
- Повалій Л. „І перед нею молюся...” (Батьківський авторитет у педагогіці українців) / Л. Повалій // Рідна школа. – 1997. – № 9. – С. 12–14.

Методичні рекомендації

У першому питанні дати визначення народної родинної (батьківської) педагогіки як частини української етнопедагогіки; схарактеризувати функції сім'ї; показати стосунки в родині, її уклад, поведінку батьків, їхнє ставлення до праці, до інших людей як засоби виховного впливу на дітей.

У другому питанні довести, що мати і батько – перші „природні вихователі”. Відповідь необхідно проілюструвати прикладами висловів про батьків українських педагогів (А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, К. Д. Ушинського). Відповідь повинна обґрунтувати непорушність авторитету батька і матері в народному житті, моралі, національно-історичній пам'яті народу. Показати роль матері та батька у вихованні дитини.

У третьому питанні розкрити сутність і особливості виховного впливу бабусі й дідуся на дітей та онуків; показати високий статус бабусі й дідуся в передачі естафети життєвої мудрості підростаючим поколінням.

Четверте питання присвятити аналізу впливу на дитину родинно-побутової обрядовості. Показати звичаї і обряди, спрямовані на збереження й плекання здорового генофонду. Розкрити суть духовно-моральної підготовки юнаків і дівчат у сім'ї до майбутнього шлюбу, сімейного життя. Навести приклади співпраці батьків і родини з шкільною виховною системою (використати сценарій свят, уроків, зустрічей, Дня сім'ї у школі).

Тексти джерел та фрагменти наукових праць і навчальних посібників

Мати в українському фольклорі

Українська народна поезія, виявляючи дух народу, його світогляд, моральні й етичні принципи, з надзвичайним пієтизмом, зі справжньою побожністю змальовує образ української жінки-матері, її любов до дітей, її безмірну тугу в час розлуки з дітьми, любов і пошану до неї дітей і, як найтяжчий гріх, розглядає непошану до батька-матері. У різноманітному багатстві жанрів українського фольклору: піснях, думах, голосіннях, прислів'ях, колядках, щедрівках тощо — всюди ми зустрічаємо величний образ матері, всюди знаходимо виявлення до рідної матері надзвичайної любові й пошани, що перетворюється в справжній апофеоз материнства.

У весільному обряді найголовнішу роль відіграє мати. Коли приходять свати, вони, перш за все, звертаються до матері молодої, мати перша їх частує, до неї звернені всі весільні пісні. Вона благословляє свою дочку, кладе останній дівочий вінок на голову доньки, веде молодих до церкви, обсипає молодих зерном перед тим, як вони йдуть до церкви; виконує всі церемонії, приймаючи молодого та його „поїзд”. Ця особлива роль матері яскраво відбивається також у весільних піснях:

*Мати сина вівсом обсипала,
Вівсом обсипала,
щастям дарувала.*

Коли „поїзд” молодих під’їжджає до хати молодого, то свашки й світилки в піснях звертаються до матері:

*Та одчини, мамо, віконце.
Веземо тобі невісточку,
як сонце.*

Любов матері до дітей, гірка доля нещасної матері, що випроводжує свого сина в далеку небезпечну дорогу, її сум і горе описані в численних піснях:

*... Вийшла стара мати
Та взяла коня за поводи,
Та й стала питати:
„Гей, гей, ой сину мій
та соколоньку,
Де ж тебе шукати?”*

А ось удовину дитину забирають на довгу 25-літню військову службу:

*Тільки плаче та ридає
Що рідная мати.
„Не плач, мати, не журися,
На те ж я вродився!”*

Ось виряджає мати сина з України на далеку чужину. Невтішне горе матері порівнюється з тією доріженькою, що ніколи не перестає куритися, як би її не поливали:

*Поливали доріженьку –
Вона все куриться;*

*Розважали рідну неньку –
Вона все журилась.*

Постать скорбної української матері часто виступає в образі зозулі:

*А на тій же та калині
Та зозуля кувала...
Матусенька свого сина
Та у військо виряджала.*

Картина випровадження матір'ю сина-козака в похід яскраво змальовується в дуже багатьох піснях:

*Стоїть місяць над горою,
А сонця немає...
Мати сина в доріженьку
Слізно проводить.
Козак гине на війні.
Велике, найбільше горе матері:
Де мати плаче, –
Там річка тече.*

Хоч яка тяжка розлука матері з сином, проте свідомість національного обов'язку – понад усе. І мати, випроводжаючи сина-козака у військо, підводить йому осідланого коня й каже:

*Ой, на, сину, коника, не гайся,
Щоб ти д'того війська
не зостався.*

Образ патріотки-матері з сильним характером, з високим розумінням національної честі знаходимо в історичній пісні про зустріч матері-невільниці з потурченою донькою. Дочка до матері:

*Мати моя, мила мати!
Скидай з себе тії лати,
Візьми дороги шати,
Будеш з нами панувати.*

На це мати, готова до найтяжчих мук і жертв за свою віру і народність, з гнівом відкидає ганебну раду доньки й гордо заявляє:

*Ліпше мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загинати!*

Так само як для матері найрідніші її син, дочка, так і для сина найрідніша й найдорожча рідна ненька. На запитання матері, хто з трьох миліший для її сина: чи жінка, чи теща, чи матуся рідненька, – син відповідає:

А жона для совіту,

*А теща для привіту,
А матуся рідненька
Та миліш усього світу.
Розлука з матір'ю породжує безмірну тугу й смуток:
Сядь, зозуле, край віконця.
Де мати сідає,
Із якого ненька мене
Щодня виглядає.*

Глибоким, щирим ліризмом пройняті повні зворушливого смутку пісні про смерть матері:

*Ой, щось у лісі гукає...
То дочка матір шукає.
Та найшла вона билину –
То ж матусину могилу.
Ой, до могили припада
І жалібненько розмовля:
„Ой, устань, ненько-вишенько.
Бо без тебе лишенько!
Ой, устань, ненько-роженько,
Бо без тебе горенько!
Ой, візьми ж мене до себе,
Бо нема життя без тебе!”*

Розлука сина чи доньки з рідною матір'ю, життя на чужині серед чужих людей породжують непереможне почуття туги за родиною, за найріднішою серед усіх родичів — за рідною ненькою:

*Ой, чужая сторононька
без вітру шумить.
Чужий батько, чужа мати не б'є, та болить.*

Та такі вже споконвіку були нещасливі обставини життя українського народу, що примушували йти з рідної хати чи на війну, чи в довголітню солдатчину, чи на заслання, чи на чужину. Цей неминучий трагічний кінець родинної спілки, родинного щастя з безпосередньою, щирою журбою висловлює пісня:

*Мати ж наша, мати,
Не журися нами,
Як повиростаєм,
Розійдемося сами!
Ой, буде нас, мати,
По горах, по долинах,
Ой, буде нас, мати,
Та по чужих країнах!
Ой, будеш ти, мамо,
Як зозуля кувати,
Що нікому буде
Тобі й пити дати!*

Серед похоронних голосінь особливо відзначаються своєю щирістю й глибиною почуття голосіння над померлою матір'ю:

*Відкіля я тебе, моя матінко,
буду виглядати
І коли тебе в гості
дожидати? –*

плаче донька за своєю ненькою. Найбільше, найтяжче в світі горе — це втрата рідної матері:

*Ой, ненько ж моя, тонка гілко,
Як без тебе гірко:
Тебе ні купити, ані заслужити,
Що без тебе, ненько моя,
тяжко в світі жити.
Що вже я ходила,
Що вже я служила.
Та не знайшла тії неньки,
Що мене родила!*

Постать матері підноситься в нашій пісні на найвищий щабель, образ матері розглядається як святиня, як утрачена найвища правда:

*Мати моя, мати,
а де ж тебе взяти?
Тебе ні купити,
ані заробити!
Майстрів найняти
та й намалювати!
Намалюю неньку
на жовтому лубку.
Поставлю я неньку
та на віконечко,
Як Богу молюся,
на неньку дивлюся.
Поставлю я матір
на божничок у хаті:
На божничок гляну,
то матір спом'яну,
Назад обернуся,
сльозами заллюся.*

У відомій псалмі про Правду та Кривду так само єдиним щастям, єдиним світлим промінням серед загальної темряви переможеного Неправдою світу є мати:

*Нема в світі Правди,
Правди не зіскати.
Тільки тої Правди,
що рідная мати!*

Найбільший гріх – це непошана до рідної матері. В одній із найдавніших українських дум – „Думі про вдову і трьох синів” – оповідається про сина, що прогнав свою матір. Різні нещастя, як грізна кара Божа, спадають на недоброго сина. Син тоді зрозумів, який тяжкий гріх він вчинив. Кається, забирає матір додому і ставить до неї з найбільшою пошаною. У цій думі яскраво висловлено основну ідею: діти повинні шанувати свою матір, всяка кривда, заподіяна рідній матері, карається Божим судом як найтяжчий гріх.

Силу і святість матиного і батьківського благословення утверджує „Дума про Олексія Поповича”. О. Попович вчинив великий гріх: без благословення батьківського і без дозволу вирушив у морський похід. Він не згадував батьківську молитву, і за це все покарав його Бог, наславши велику бурю. І тільки тоді, коли О. Попович перед козацькою громадою і перед самим Богом почав сповідати свої гріхи і щиро каятися в них, тоді тільки стала втихати буря на Чорному морі і до острова човен прибивати.

*Гей, котрий чоловік
отцівську-материну
молитву чтить,
шанує, поважає,
То отцівська-материна
молитва у купецтві
І в ремесстві,
і на полі,
і на морі
Ой, на поміч спомагає,
То отцівська-материна молитва
зо дна моря винімає,
Од великих гріхів
душу відкупляє,
До царствія небесного приводжає.*

Така сила матиної молитви. Цілий цикл українських народних дум – побутово-моралістичний – з особливою яскравістю й виразністю підносить роль матері на найвищій щабель. У цих думках виступає справжня „релігія матері” (за висловом проф. Л. Білецького).

Українська народна поезія з її «релігією матері», з культом материнства досягла незрівнянної етичної сили й моральної чистоти. В одній колядці Матір Божа просить у Христа райських ключів, щоб одімкнути рай і пекло, випустити грішні душі. Усі душі знаходять прощення. Одній тільки душі немає прощення — це тій, що

*Отця з матір'ю та налаяла,
Не налаяла, а подумала.*

З такою силою й виразністю висловлена в цій колядці ідея пошани до батька-матері.

Народний світогляд і його життєва філософія найвиразніше відбиваються в стислих, дотепних прислів'ях, приказках. Думки про матір, висловлені в піснях, думках та інших жанрах українського фольклору, ще концентрованіше і яскравіше сформульовані в приказках:

*На світі знайдеш усе, крім рідної матері.
У кого ненька, у того й голівонька гладенька.
Нема тих яток, що продають рідних маток.*

Нема цвіту над маківку, нема роду над матінку.

Матінка рідна лучче всього світа.

Такий образ матері створив український фольклор. Висока морально-етична краса світлого священного образу рідної матері свідчить про чистоту и шляхетність народного світогляду, про існування в українського народу міцної й непорушної любові до свого роду, родини, рідної матері, а разом із тим і до своєї Батьківщини. Будьмо ж вірні нашим рідним національним традиціям!

Шануймо й любимо й ніколи не забуваймо нашу матінку рідну, що „лучче всього світа”, і нашу матінку рідну Україну!

Оксаненко П. (Одарченко П.) Обряди посвячення в Україні // Українська родина: Родинний і громадський побут: [упорядник Лідія Орел] / П. Оксаненко (П. Одарченко). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С. 102–106.

Мати й батько як першовихователі

Рідний батько. В українській родинній педагогіці для вираження цього поняття вживається кілька слів: батько, тато, отець, няньо (неньо, нянько), дядько (дедьо). Слова тато, няньо, дядько, так сама як і слово мама, походять від лепету дитяти. Етимологію слова „батько” пояснюють по-різному. Скоріше за все, воно походить від – болгарського бате (старший брат) або чеського *bátá* (дядько по матері) через його переусвідомлення в такому порядку: „старший брат” – „дядько по матері” – „рідний батько”. Воно зумовлено звичаєм перехідного періоду від матріархату до патріархату, коли опікуном дитини ще виступав не рідний батько, а старший брат матері, тобто дядько по матері. З цього випливає, що назва для дядька по батькові і старшого брата була спільною. Це слово первісно вживалося на означення старшого брата, який часто для молодшого виступав замість батька або дядька по матері, відігравав велику роль при родовому суспільстві в сімейній общині, нерідко маючи можливість бути главою великої сім’ї.

Від слова „батько” пішли поняття „батьківщина” – спадщина від батьків і величне, глибоко патріотичне поняття „батьківщина” – країна стосовно людей, які народилися в ній і є її громадянами; синонімічне „вітчизна” – від „отець”. Праслов’янське „отъсь” розвинулось від індоєвропейського „*áticos*” – чоловік, предок. В орбіту вжитку української родинної етнопедагогіки входять також поняття „весільний батько” – чоловік, який виконує на весіллі роль батька нареченого або нареченої; „хрещений батько” – чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі духовного батька; „названий батько” – чоловік, який узяв на виховання, прийняв за свою чужу дитину. За традицією дитина успадковує батькове прізвище та по батькові – складову частину власного імені особи, що вказує на ім’я батька. Слово „батько” може виражати звертання до чоловіка похилого віку. Ним колись в Україні передавали шанобливе ставлення до козацької старшини, отаманів тощо. А нині урочисто називають основоположників якого-небудь учення, галузі науки, мистецтва.

Як бачимо, авторитет батька – як у домашньому колі, так і в громадській сфері духовного життя українців – високий. То й виховний вплив його на дітей вагомий. Втрачене в ньому надолужити важко, а втім, і неможливо („Не навчив батько – не навчить і дідько”). Від нього значною мірою залежить формування особистості („Коли батько рибалка, то й діти у воду дивляться”). Тому й кажуть: „І мій батько такий мався, і я в нього вдався”. Ігнорувати батьківським вихованням – украй небезпечно („Не хочеш слухати тата, то послухаєш колись ката”). Вислів-порада „Не лізь поперед батька в пекло” теж застерігає від необачності в оцінці авторитету батька. Відмічається справедливість батька у ставленні до своїх дітей („Отець по-батьківськи поб’є, по-батьківськи й помилує”).

Функція батька особлива. Відступ від неї принижує природне покликання людини („Живемо не батьками, помremo не людьми”). А звідси й порада: „Умів батькувати, умій і годувати”.

Для дітей батько такий же дорогий, як і мама („Все купиш, лише мами й тата ні”). З цього приводу в українській народній пісні „Ой з гори та в яр, та в тую долинку” співається:

Сьогодні сонечко, а завтра друге буде,

Та вмре батенько, та й до віку не буде .

Тому навіть висловлювання на зіставлення батька й матері типу: „батько вмре, то півсиротина, а мати – то вже ціла сиротина”, „Батько – не мати: не поцілує й не приголубить”, на наш погляд, мають на меті не принизити місце батька в сім’ї, як на перший погляд може здатися, а наголосити на особливому значенні матері, піднести неоднорідність ролі батька й матері.

Кожний порядний батько хоче мати добрих спадкоємців („Добрий батько не хоче лихого сина”). У свою чергу, кожна дитина хоче мати тата, бо „Добре тому, хто має батька, бо в батька найтепліша хатка”, „Своя хата – своя стріха, свій батько – своя втіха”, „Таткова хата усім багата”.

Стельмахович М. Г. Мати й батько як першовихователі // Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник / М. Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – С. 101–114.

Дідусі й бабусі як вихователі своїх онуків

Хто ще так самовіддано любить своїх дітей, як бабусі й дідусі своїх онуків? Очевидно, що ніхто! Та й любов ця якась особлива, велика, задушевна й щира. Кажуть, що діди й бабусі люблять онуків дужче, ніж власних дітей.

Переважно онуки з’являються у людей зрілого віку, тому любов до них має більш усвідомлений характер. Ці спостереження народу знайшли своє вираження у прислів’ях: „Процент дорожчий від капіталу, онук дорожчий від сина”, „Перший внук миліший від рідних дітей”.

У відповідь на це прихильність онуків до бабусь і дідусів надзвичайна. Неможливо уявити собі дитинство без бабусиної казки чи дідусевої бувальщини. То й у душах, думках і серцях своїх онуків на все життя залишають вони глибокий слід. Саме дідусь і бабуся, як старші люди в сім’ї та громаді, наділені природним розумом, добротою, людяністю, чесністю, працьовитістю, життєвим досвідом, є найпершими й найактивнішими носіями родинної педагогіки, народної виховної мудрості. Тому й вплив на онуків надзвичайно сильний, а виховна роль величезна.

Згадаємо хоча б те особливе значення, яке мали в духовно-моральному зростанні, формуванні свідомості та виробленні громадянської позиції, забезпеченні творчого злету й натхнення, розквіту таланту Тараса Шевченка – дід Іван, Івана Нечуя-Левицького – бабуся Мотря, Василя Сухомлинського – бабуся Марія. В. О. Сухомлинський писав: „Найближчою людиною в роки ранньої юності була для мене бабуся Марія – чудова людина, якій я зобов’язаний усім, що ввійшло в мою душу гарного, чесного, мудрого. Вона померла напередодні війни, коли їй було сто сім років. Вона відкрила переді мною світ казки, рідного слова й людської краси”.

Першою вихователькою назвав свою бабуся Олесь Гончар. „Бабуся була неписьменна, – згадував він, – але без неї, певно, я не став би письменником. У її лагідній людинолюбній натурі, в її образі ніби втілювалося для мене все найкраще, що є в нашого народу: працьовитість, чесність, безмежна доброта, обдарованість. Ця вічна тружениця, ця темна, неписьменна, але винятково чуйна до чужого горя жінка своєю широкою людяністю стоїть для мене поряд з тими, чий творіння нас захоплюють і кого ми називаємо за їхню

діяльність справжніми гуманістами. Була вона віруючою і я пригадую, як захоплювали дитячу увагу її пристрасні розповіді – поетичні видіння набожної жінки. Вона була весела, любила жартувати, погуляти на чіємусь весіллі — на таких святах вона була бажаною гостею, її вплив на мій розвиток був величезний” .

Любов дідусів і бабусь до онуків, як уже зазначалось, величезна, виховний вплив – безперечний. Але все це не означає, що вони мають втрачати свої розумні межі. І навряд чи можна схвалити вчинки тих батьків, які без будь-якої потреби віддають своїх дітей під повну опіку дідусів і бабусь, тобто свій кровний батьківський обов'язок виховання власних дітей перекладають на плечі інших осіб. Дитині потрібні першовихователі – батьки й умудрені життєвим досвідом помічники та порадики батьків, наставники онуків – дідусі й бабусі. Лише за цієї умови родинне виховання набирає своєї природної гармонії і дає найвищі результати.

Тому серед українців традиційно прийнято виявляти до дідусів і бабусь особливу повагу, підтримувати їхній авторитет як вихователів, мудрих порадикив. Самі батьки так роблять і дітей своїх змалку привчають шанувати старість. Тож не випадково ціла низка українських народних казок починається словами про діда та бабу: „Був собі дід та загубив рукавичку” („Рукавичка”); „Жив собі дід та баба...” („Колобок”); „Жив собі дід та баба; дід служив на майдані майданником, а баба сиділа вдома, мички пряла”... („Солом'яний бичок”); „Був собі дід та баба. Поїхав дід на ярмарок та й купив собі козу...” („Коза-дереза”); „Жили собі дід та баба. Вже й старі стали...” („Телесик”) та ін. Поважати дідусів і бабусь закликають українські народні прислів'я та приказки: „Поважай старих, бо й сам старим будеш”, „Слухай старих людей, то й чужого розуму наберешся, і свого не загубиш”, „Старого чоловіка для поради держи”, „Шануй старих – молоді тебе пошанують”, „Шукай правди у старих, а сили – у молодих” .

Шанобливе ставлення до дідусів і бабусь активно виробляють на практиці, у поведінці дітей українські родинні звичаї, за якими, наприклад, найпочесніше місце за столом завжди відводиться бабусі та дідусеві. Якщо сім'я обідає чи вечеряє разом, ніхто не має права взяти ложку, поки її не взяли бабуся чи дідусь. Перша скибка хліба – теж їм.

В українському родинознавстві чуйне, уважне ставлення до людей похилого віку розглядається як одна з найхарактерніших ознак людяності. Провідним фактором її формування виступає дух поваги, сердечна дбайливість про дідуся й бабусю в сім'ї. І першорядну роль тут відіграє, звичайно, особистий приклад батьків. Якщо батьки дозволяють собі зневажливе ставлення до людей старшого віку, до своїх батьків, то на старості зазнають у кілька разів більшої зневаги з боку власних дітей. Така педагогічна закономірність. І від неї нікуди не дінешся. Саме цю ідею підносить родинна педагогіка, зокрема через українську народну казку „Син батька на лубку вивозить”:

„Колись-то, кажуть, за давньої давнини, старих людей, нікчемних до роботи, недобрі діти вивозили на лубку у провалля. У одного чоловіка тих часів був старий батько. Обридло йому та жінці коло старого панькатися та годувати, і надумались вони одвезти батька у провалля. Посадив син батька на лубок і потяг його за двір. Не просився старий у сина, бо знав, що нічого не допоможе.

Слідком за ними побіг дідів онук, синів синок.

– Вернись, вражий сину, куди ти йдеш? – крикнув на нього батько.

– Тату, піду й я за вами, а то як трапиться й мені теж, то не знатиму, куди везти, – просився синок.

Батько, мабуть, гаразд не розслухав або не розібрав, що сказав синок, бо нічого на це не сказав. Ідуть вони далі. От притяг син батька до провалля та й укинув його туди вкупі з лубком.

– Тату, навіщо ж ви й лубка з дідусем у провалля вкинули? – пита хлоп'я батька.

– Не питай, бо старий будеш, – одказує батько синові.

– А на чому ж я вас одвозитиму у провалля, як і ви будете такі, як дідусь? – знов пита хлоп'я.

Схаменувся тоді батько, що це він зробив негарно, що й з ним те ж учинять його діти. Жалко йому стало старого. Витяг він його з провалля, привіз додому і з того часу годував його й доглядав аж до самісінької смерті, а в провалля не тільки не думав ніколи відвозити, а навіть і других одводив це робити”.

Онукам дідусі й бабусі потрібні, як квітам сонце. Під впливом їх доброти й уваги діти краще ростуть і розвиваються. А батьки впевненіше себе почувають у своїх педагогічних діях і поведінці завдяки впливу виховного досвіду людей старшого покоління.

Стельмахович М. Г. Дідусі й бабусі як вихователі своїх онуків // Стельмахови М. Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник / М. Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – С. 119–122.

Слово із батькових вуст

...Традиційна роль батька в родині загальновідома. Правда, якщо простежити багатющу скарбницю фольклорного розмаїття, то можна дійти думки, що особа ця стоїть осторонь, начебто призатінена – спробуйте одшукати хоча б кілька народних, чисто „батькових” пісень, як це маємо про неньку. Якщо і згадується в текстах батько, то поетичні мазки надто скупі на похвалу. Чим це викликано? Мені здається, тут значною мірою причетний сам характер батька – стриманість на ласку, певна віддаленість у вихованні дітей тощо. Недарма це відбилося і в прислів'ях: батькова лайка дужча за материну бійку; батько – не мати, не поцілує і не приголубить; з батьком суд коротенький; батько вмере – то півсиротина, а мати – то вже ціла сирота...

Але ми погрішили б істиною, якби дорікали фольклорній історії за „неувагу” до батькової персони. Народна пісенна пам'ять, якщо уважно до неї прислухатися, не з меншим пошанівком відтворила і представника сильної статі. Справа тільки в тому, з якого боку дивитися на особу батька. Образ цей змальовано в героїчних циклах – козацьких та гайдамацьких, чумацьких піснях, рекрутських і солдатських, бурлацьких й строкарських сюжетах. В одній з чумацьких пісень це стверджує хоч би такий діалог:

– *А де ж твої, Нечаєньку,
Дітоньки та жона?
– Ой в містечку Берестечку
Сидять собі дома...*

В особі батька народ оспівав вірного захисника. Довгі й виснажливі війни за свободу та незалежність рідної землі, свого народу вимагали постійної відсутності, а після повернення чоловіки вимушені були обробляти ниви, чумакувати, ходити в найми (згадаймо відому приповідку: „батька в наймах не вжалуєш!”), щоб прогодувати родину.

Отже, в традиційному понятті батько уособлювався насамперед як захисник, годувальник. Цим, очевидно, і пояснюється збідненість у фольклорних джерелах його „поетичної натури”. Однак батьків приклад, батькове слово, наказ були законом, нормою виховання. Не випадково казали: не навчив батько, не навчить і дядько.

Ці давні традиції перейшли і на пізніші часи. Якщо мати за своєю природою є втіленням ласки, ніжності, надмірної доброти, то з батьком асоціюються значно вимогливіші, практичніші означення. Пам'ятаються випадки: доки батько на роботі, я міг відповідно розслабитися, вдатися до наївно-дитячих, не завжди виправданих пестошів, а то й пустошів, розраховуючи на щедру мамину доброту; але варто було їй сказати: „Он батько йде!”, як все ставало на свої місця – тут же ж зосереджувався, „дорослішав”.

Батьків приклад у родині має особливе значення, адже діти, зосібна хлопці, намагаються „робити з нього життя”. Особливо це стосується навичок працелюбності. У нашій родині було правилом: завжди, коли батько повертався на обід з роботи, на нього вже чекала вигріта на сонці вода й рушничок. Це входило в мої обов'язки. Як тільки

подавала голос хвіртка, я вже був наготові — зливав йому чисту воду і залюбки дивився, як стікає вона на дебели пальці, забронзовілі, з товстим ожиллям руки, поцьопані темно-рудими окрапинами живиці, – сьогодні, очевидячки, тато тесали соснові крокви для нового корівника. Бувало, задивлюся на натружені руки й не туди хлюпну водою, і тут же суворий наказ: „Ти гав не лови, бо мені ніколи!”

Батьків приклад неодмінно наслідували діти. Недарма в народі казали: яка гребля, такий млин, який батько, такий син. Або ще: який корінь, такий і одросток, які самі, такі й сини. Хоч і мовиться, що яблуко від яблуні далеко не впаде, тільки, якщо той плід лежатиме наодинці, без догляду мудрого садівника, виросте з нього не яблуня, а звичайнісінька кислиця. Мораль тут проста – людина, як і дерево, потребує батьківського догляду[34 – 36],

Скуратівський В. Слово із батькових вуст // Скуратівський В. Покуть / В. Скуратівський. – К.: Фірма „Довіра”, 1992. – С. 34–36.

Контрольні питання і завдання

1. Як ви вважаєте, хто в сім'ї мав найбільший вплив на формування вас як особистості?
2. Наведіть приклади з досвіду своєї родини про роль бабусі або дідуся у вашому вихованні або в набутті вами знань, умінь та навичок у конкретній справі.
3. Згадайте слова колискової, яку вам співала мама або бабуся.
4. Наведіть приклад казки, яку вам розповідали в дитинстві, і згадайте, хто був вам найкращим оповідачем.
5. Назвіть і охарактеризуйте функції сім'ї.
6. Напишіть невеличке есе на тему: „Найдорожча в світі людина”.
7. Схарактеризуйте риси, які на вашу думку, ви отримали від мами, які – від тата?
8. Наведіть приклади ваших сімейних традицій.

Тема 7. Напрями виховання в народній педагогіці

2 год.

Мета: формування уявлення студентів про народну виховну систему як основу національної системи виховання

План

1. Практика духовно-морального виховання.
2. Шляхи і засоби розумового виховання в народній педагогіці.
3. Провідні ідеї і традиції трудового виховання.
4. Тілесне і фізичне виховання.
5. Погляди на красу та прилучення дітей до прекрасного.

Основна література

- Волков Г. Н. Етнопедагогіка / Г. Н. Волков. – М.: Издательский центр „Академия”, 1999. – 168 с.
- Кузьмінський А. І. Педагогіка родинного виховання: Навч. посіб. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2006. – С. 157–163.
- Мирний В. П. Народна педагогіка в прислів'ях і приказках / В. П. Мирний // Педагогіка. – К., 1968. – Вип. 7. – С. 144–150.
- Мосіяшенко, В. А. Українська етнопедагогіка: Навч. посібник для ВПНЗ / В. А. Мосіяшенко. – Суми : Університетська книга, 2005. – 176 с.
- Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К.: Радянська школа, 1985 – 312 с.
- Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник / М. Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
- Основи національного виховання: Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Д. Руденко, З. О. Сергійчук [та ін.]; [за ред. В. Г. Кузя]. – К.: Ін форм. – вид. центр „Київ”, 1993. – (Ч. 1) – 152 с.

Додаткова література

- Бондарик М. В. Використання надбань народної педагогіки в процесі вирішення проблем трудового виховання дітей дошкільного віку / М. В. Бондарик // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. – Глухів, 2003. – Вип. 2. – С. 93–97.
- Денисенко Н. Рідна етнопедагогіка – виховання здорової нації / Н. Денисенко // Науковий світ. – 2010. – №8. – С. 16–17.
- Іваницька П. Ф. Мудрість тисячоліть про вічні людські цінності / П. Ф. Іваницька // Нові технології навчання. – К., 2001. – Вип. 31. – С. 154–165.
- Йовенко Л. Прислів'я та приказки як джерело вивчення родинновиховного досвіду українців / Л. Йовенко // Рідна школа. – 2003. – №6. – С.36–38.
- Панченко В. В. Виховання учнівської молоді на засадах народної педагогіки / В. В. Панченко // Позакласний час. – 2008. – №6. – С. 23–24.

Українські народні казки, легенди, анекдоти / [упоряд., передм., приміт. В. А. Юзвенко]. – К.: Молодь, 1989. – 432 с.

Українські прислів'я та приказки / [упоряд.: Д. Єсипенко, М. Новиченко]. – К.: Т-во „Знання” України, 1992. – 96 с.

Методичні рекомендації

У першому питанні зверніть увагу на визначення понять „мораль” і „духовність”, „національні моральні цінності” в українській етнопедагогіці. Покажіть пріоритетність моралі перед іншими сферами і факторами життя. Розкрийте риси моральності. Складіть з прислів'їв і приказок “моральний кодекс народної мудрості”. Дайте поняття й аналіз таких категорій, як “етика”, “етикет”. Проаналізуйте засоби, прийоми і методи морального виховання в сім'ї. Подумайте, як відповісти на питання “Що означає гідність людини?”

У другому питанні розкрийте поняття розумового виховання. Наведіть приклади народних висловлювань про роль розуму в людському житті. Педагогічна суть народного афоризму „Не бажай синові багатства, а бажай розуму”. Розкрийте чинники і засоби розумового виховання. Покажіть шляхи формування у дітей народного світогляду.

Третє питання потребує показу загальнолюдської оцінки праці як першооснови людського життя. Розгляньте традиційні для українців види особистої і громадської трудової діяльності; фольклорні засоби, ігри та іграшки як засоби трудового виховання; поетапність прилучення дітей до праці. Схарактеризуйте етапи трудового виховання, прийняті в народній педагогіці.

Розкриваючи четверте питання, покажіть значення фізичного і тілесного виховання в житті людини. Зупиніться на розгляді таких питань: народ про здоров'я людини; ставлення українців до фізичного виховання; національне тілозагартування підлітків та юнаків; здобутки і особливості козацького тіловиховання, фізичного і психічного розвитку дітей; народні засоби і прийоми фізичного загартування дітей; природні і штучні засоби тіловиховання.

У п'ятому питанні розкрийте культ краси в житті українців. Проаналізуйте погляди українців на красу; засоби естетичного виховання; високу естетику народного життя, трудової діяльності, побуту, дозвілля.

Тексти джерел та фрагменти наукових праць і навчальних посібників

Моральне виховання

...З переконливою вірогідністю можна стверджувати, що провідним чинником у структурі всебічного гармонійного розвитку особистості є моральне виховання. Морально-духовні якості, сформовані на засадах загальнолюдських і національних цінностей, становлять найбільше багатство особистості. Слід мати на увазі й те, що у сфері розумового, фізичного, трудового виховання не кожна людина з погляду своїх можливостей (анатоμο-фізіологічних) може досягти бажаних успіхів і досконалості. Але в царині морально-духовних цінностей особистість спроможна досягти очікуваних результатів.

У народній педагогіці різних етносів, у висловлюваннях філософів, учених, письменників стосовно окремих сфер життя найбільший пласт думок стосується морального виховання. Наведемо лише частину роздумів про мораль і моральне виховання.

Мудрість українського народу в прислів'ях:

- Мораль чиста – краще всякого намиста.
- Правдою весь світ зійдеш, а неправдою ані до порога.
- Сумління – найкращий порадник.
- Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає.
- Батьком-матір'ю не хвались, а хвалися честю.
- Все з чоловіком вмирає, одна чеснота віки триває.
- Мудра людина вимагає всього лише від себе; нікчемна людина вимагає від інших.

Мудрість інших народів:

- Скромність – прикраса мудрості (японське прислів'я).
- Совість – це наглядач і суддя добродетельності (античний афоризм).
- Для себе жити – тліти, для сім'ї – горіти, а для народу – світити (російське прислів'я).

Мудрість філософів, учених, письменників, державних діячів:

- Властивість добродетельності полягає щонайперше в тому, щоб робити добро, а не приймати його; у тому, щоб здійснювати якнайбільше добрих учинків і не робити негідних... Природа дала людині в руки потужну зброю – моральну силу, якою можна користуватися як завгодно. Тому людина, позбавлена добродетельності, виявляється істотою нечесливою та дикою, низькою у своїх ставленнях і смакових потребах (Арістотель).

- Багато хто, думаючи що зможе все купити за свої багатства, сам передусім продає себе (Ф. Бекон).

- Любов – найсильніша з усіх пристрастей, тому що вона одночасно оволодіває головою, серцем і тілом (Вольтер).

- Честь – це діамант на руці в добродетельності (Вольтер).

- Людина змушена боротися з необхідністю, яка встановлена природою. Є моральний обов'язок – завоювати самостійність за допомогою своєї діяльності й розуму (Г. В. Ф. Гегель).

- Ніякою наукою не побудуєте суспільства, якщо немає благородного матеріалу, живої і доброї волі, аби жити чесно і з любов'ю. Наука вкаже на вигоди і доведе лише, що вигідніше передусім бути чесним (Ф. М. Достоєвський).

- Моральні якості визначної особистості мають, можливо, більше значення для певного покоління, ніж суто інтелектуальні досягнення (А. Ейнштейн).

- Не обманюйтеся. Бо що тільки людина посіє, то сама й пожне! Бо хто сіє для власного тіла свого, той від тіла тління пожне. А хто сіє для духа – пожне життя вічне (Євангеліє).

- А роблячи добре, не знуджуймося, бо часу свого пожнемо, коли не ослабнемо. Тож тому, поки маємо час, усім робимо добро (Євангеліє).

- Мораль є вчення не про те, як ми повинні зробити себе щасливими, а про те, як ми повинні стати гідними щастя (І. Кант).

- Щоб досягти моральної досконалості, треба передусім турбуватися про душевну чистоту. А душевна чистота досягається тільки в тому разі, коли серце шукає правди й воля прагне до святості (Конфуцій).

- Проти всього можна вистояти, але не проти добра (Ж. -Ж. Руссо).

- Що може бути гірше за людину, яка володіє знаннями найскладніших наук, але не має доброго серця? Вона всі свої знання застосовує для зла (Г. С. Сковорода).

- Любов – це квіти моральності; немає в людини здорового морального кореня – немає і благородної любові (В. О. Сухомлинський).

• Моральне невігластво і дикість у сфері любові приносить нашому суспільству величезну шкоду. Той, хто вважає любов лише задоволенням, породжує горе, нещастя, сльози (В. О. Сухомлинський).

• Моральні сентенції завдають дітям більше шкоди, ніж приносять користі... Мораль не в словах, а в самому житті родини, яке охоплює дитину з усіх боків і звідусіль щохвилини проникає в душу (К. Д. Ушинський).

• Любов до батьків – основа всіх добродійностей (Цицерон)

• Найбільш згубна помилка, яка будь-коли зроблена у світі, – це відокремлення політичної науки від моральної (П. Б. Шеллі)...

Основою морального виховання є етика. *Етика* (від гр. *ethika* – звичка, норів, звичай) – наука, об'єктом якої є мораль. Як філософська наука етика з давньої доби відіграла роль „практичної філософії”. В етиці вирізняють два види проблем: по-перше, питання про те, як має поводитися людина (нормативна етика), й, по-друге, теоретичні питання про походження й сутність моралі.

Мораль (від лат. *moras* – звичай) – це система поглядів і уявлень, норм, оцінок, що регулюють моральну поведінку людей у всіх сферах суспільного життя – у праці, побуті, політиці, науці, у сімейних, особистісних, колективних, міжнаціональних та міжнародних відносинах.

В основі змісту морального виховання лежать загальнолюдські й національні морально-духовні цінності. Загальнолюдські морально-духовні цінності – це набуті попередніми поколіннями незалежно від расової, національної чи релігійної належності морально-духовні надбання, які визначають основу поведінки й життєдіяльності окремої людини або певних спільнот.

Національні моральні цінності – це історично зумовлені, створені конкретним народом погляди, переконання, ідеали, традиції, звичаї, обряди практичні дії, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях. Але вирізняють певні національні прояви, своєрідності в поведінці, які є основою соціальної діяльності людей конкретної етнічної групи.

Наприклад, у християнському світі в Біблії загальнолюдські цінності виокремлено як Заповіді Божі: „Шануй свого батька та матір свою... Не вбивай! Не чини перелюбу! Не кради! Не свідчи неправдою проти ближнього свого! І не бажай жони ближнього свого, і не бажай дому ближнього свого, ані поля, ані раба його, ані невільника його, ані осла його, ані всього, що є в ближнього твого” та ін.

На основі загальнолюдських і національних морально-духовних цінностей можна окреслити коло якостей особистості, які становлять зміст морального виховання. Це гуманність, доброта, чесність, совісність, працелюбність, повага до батьків, людей узагалі, чуйність, милосердя, дисциплінованість, доброзичливість, національна гідність, скромність, справедливість, інтелігентність, почуття материнства, екологічна й правова культура та ін.

Провідні якості моральності формуються передусім у ранньому дитячому віці на основі „соціального успадкування”. Вирішальну роль у цьому процесі мають відігравати батьки, інші люди, які оточують дитину. І справа полягає не в проповіді цих моральних істин, а власних діях, поведінці старших. Насамперед, конкретні дії батьків мають стати ідеалом для дітей, закласти основи моральних чеснот особистості. Кожна морально доцільна дія батьків і близьких, рідних – надійна основа для формування в дитини благородних моральних якостей. Одночасно навіть незначні аморальні порухи вихователів залишають у тендітній, чутливій душі дитини гіркоту, негативно впливають на становлення її морального багатства.

Можна навіть визначити своєрідний *кодекс моральних добродійностей* дитини дошкільного віку, які є аксіоматичними засадами цивілізованості:

1. Не вбивай нічого живого.
2. Не кради.

3. Не зраджуй: ти завжди відповідальний за тих, кого наблизив до себе.
4. Уникай неправди, не свідчи на когось брехливо.
5. Люби й шануй батьків своїх та рідних – бабусю, дідуся, братів і сестер.
6. Прагни сумлінно працювати: праця – головне джерело людського багатства.
7. Будь милосердним, з повагою стався до інших людей, намагайся допомогти їм.
8. Виявляй чуйність до тварин, захищай їх.
9. Бережливо стався до довкілля, бо це наш дім, який забезпечує благополуччя нашого життя.
10. Стався до інших так, як хотів би, аби ставилися до тебе.
11. Говори всім лише правду: вона звеличує людину.
12. Допомагай батькам, членам родини в їхній праці.
13. Будь охайним і дбайливим.

Кузьмінський А. І. Моральне виховання // Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка родинного виховання: Навч. посіб. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2006. – С. 157–163.

Тілесне виховання

Тілесним вихованням у сім'ї називаємо діяльність батьків, спрямовану на зміцнення здоров'я, сили та досягнення правильного фізичного розвитку дітей.

Українська родинна педагогіка насичена низкою крилатих висловів, які підкреслюють роль здоров'я в житті людини: „Здоров'я – всьому голова”, „Найбільше щастя в житті – здоров'я”, „Доки здоров'я служить, то людина не тужить”. А звідси й порада: „Бережи одягу знову, а здоров'я змолоду”. Із здоров'ям пов'язані всі аспекти буття людини: життєвий оптимізм („При здоров'ї все людині миле”, „Як здоров'я зникає, то й радість минає”), щастя („Без здоров'я нема щастя”), успіх („Здоров'я все на здоров'я йде”, „Коли б голова здорова, то будуть воли та й корови”), долання труднощів („Як я здоров, то мені й хрін за цукор”). Тож здоров'я цінуються як найбільше багатство („Здоров'я – найдорожчий скарб”), яке вище від грошей і маєтків („Здоров'я більше варте, як багатство”, „Здоров'я над маєток”), оскільки: „Здоров'я за гроші не купиш”, „Худоба – річ набута, а здоров'я – ні”.

Мета тілесного виховання зумовлена реальними потребами кожної людини: бути здоровою, сильною, загартованою, спритною та витривалою для повноцінного власного життя, праці, переборення різних труднощів, оборони рідної землі.

Кожен знає, що бути здоровим і сильним значно краще, ніж хворим і кволим („Хвороба нікого не красить”, „Хворому нічого не миле”). Перевага віддається тому, хто сильніший („Хто дужий, той ліпший”, „Де сила, там і міць”, „Коли немає сили, то й світ немилый”).

Про здорових і дужих людей, відважних, хоробрих і сильних воїнів-богатирів народ складав легенди. Згадаймо хоча б народжені ще за часів Київської Русі биліни (старини), в яких створені славетні образи Іллі Муромця, Добрині Нікітича та ін. В українських думках і народних казках богатырською силою наділено Івася Коновченка (Удовиченка), Феська Ганжу Андобера, Кирила Кожум'яку, Котигорошка, Вернигору та ін. Богатирі завжди виступають на захист рідної землі.

Цікаво зазначити, що у фольклорі використано разом з чоловічими персонажами також образи жінок-богатырок: це поляниця Настасія Микулична – дружина богатыря Добрині, Настасія-королівна – дружина богатыря Дуная, Маруся – козацька дочка та ін. Цим переконливо засвідчується однаково уважне ставлення народної педагогіки до фізичного виховання як юнаків, так і дівчат.

Словом „богатыр” і нині в живому спілкуванні називають дужу, кремену, працювану, відважну людину. А тілесне виховання дітей у народній педагогіці

справедливо підноситься до рангу піклування про здоров'я нації. У масовій виховній практиці таке піклування розпочинається заздалегідь, далеко до народження дитини. І проявляється воно здебільшого у відповідному доборі шлюбної пари та правильній поведінці вагітної, адже дитина успадковує не лише крові, тіло, кості чи зовнішню схожість, а й моральні достоїнства та здоров'я й хвороби батьків. Скажімо, нерідко буває, що син виявляв особливе захоплення і здібності до того поля чи заводу, де працював його батько чи дід. Це приклад позитивного характеру. Але зустрічаються й сумні випадки. Ось один з них – розповідь, як здавна передається з уст в уста в Україні.

Жила бідна вдова. Був у неї єдиний син, і вона поклала на нього великі надії. Та раптом він повисівся, що завдало великого горя його матері. У розпачі вона сказала: „Боже мій! Може, то я сама до того причинила, бо, будучи вагітною, потрапила через пияцтво мого чоловіка у великі злидні й розпуку. Вирішила втопитися. Та голос совісті відвів мене від лихого наміру. Однак ця грішна думка, яка тоді мною заволоділа, вкоренилася, як видно, в умі моєї нещасної дитини”.

Таким чином, жінка, яка хоче мати здорову дитину, повинна в час вагітності уникати не тільки фізичних перевантажень і нервових стресів, а й лихих думок, плекаючи натомість у душі своїй благородні почуття та світлі надії.

У народі прийнято вважати: якщо немовля відразу рухає ніжками, легко дихає, очі добре відкриває, має на голові коротке волосся, на пальчиках нігтики, обличчя повне, не поморщене, то це дитина здорова і народилася в належну пору.

Після народження немовля купають і сповивають у теплі пелюшки. Годують кожні 3 години, із нічною перервою з 24 до 6 годин. Спати кладуть її то на правий, то на лівий бік, поперемінно, щоб не було деформації черепа, який у немовляти ще дуже м'який. Дехто не стримується від спокуси надання зміненій через пологи голові дитини правильної форми. Такий вчинок нічим не виправданий і навіть шкідливий. Голова з часом відкоригується природним шляхом.

Та сама природа, що призначила жінці стати матір'ю, одарила її водночас чудовим засобом виживання дитини – материнським молоком, про цілющі властивості якого складені легенди. Молоко здорової матері для дитини найкращі харчі! Дитина, вигодувана груддю рідної матері, має у сто разів більше шансів вирости здоровою, ніж та, що була позбавлена материнського молока або вигодувана молоком невласної матері, тобто мамки.

Грудне молоко рідної матері повністю відповідає природі й усім потребам її дитини. Склад того молока подібний до складу крові, якою немовля в лоні матері живилося. Після пологів кров у грудях материних переробляється на молоко, щоб у дитині заново перемінитися на кров. Це молоко в материнських грудях змінюється відповідно до віку та розвитку дитини. Як бачимо, ніжне звертання матері до своєї крихітки ласкавими словами „моя кровинко” небезпідставне.

Твердження, що кожна людина з молоком матері вбирає риси, характер, психологію, теж справедливе. Незаперечним є той факт, що перші хвилини, коли породілля ніжно притулила до своїх грудей народжене нею немовля, запалює в її душі таке глибоке та щире материнське почуття, яке незгасним залишається на все її життя.

Чарівною стає та мати, коли немовля вбирає еліксир життя, припавши до грудей своєї неньки. Її оспівали поети, вона дає натхнення композиторам і художникам для створення мистецьких шедеврів.

З сказаного переконуємось, якої легковажності та шкоди припускається здорова жінка, яка не годує своєї дитини, послаблюючи тим з нею кровний і втрачаючи духовний взаємозв'язок, що вже пізніше нічим надолужити не можна. Мати, яка з якихось (дуже поважних) причин не може годувати груддю свою дитину, заслуговує щирого співчуття. У такому разі вона змушена вдаватися до штучного годування. Коли вже дитина п'є коров'яче молоко, то бажано, щоб воно було від лагідної корови.

Кожна добра мати, годуючи сама свою грудну дитину, зобов'язана неухильно дотримуватися відповідних правил, а саме: харчуватися здоровими стравами, уникаючи

гострих приправ й алкогольних напоїв; бути в постійному русі, на свіжому повітрі; не витрачати забагато розумових і фізичних сил; чергувати працю з відпочинком; не піддаватися журбі й хвилюванням; брати немовля на руки, багато з ним говорити, лагідно пригортаючи, голублячи, носити на руках, колисати та співати колискових пісень, виявляти постійну ласку та увагу.

Колисання корисне, бо воно: 1) заспокоює дитину, сприяє її засинанню; 2) компенсує безпомічність рухів самого немовляти; 3) наче продовжує рух, якого дитина зазнавала в утробі матері; 4) сприяє розвитку вестибулярного апарату, ростові та зміцненню організму дитини.

Наукою та багатовіковою практикою нашого та інших народів світу переконливо доведено, що діти, яких колишуть, у 2 – 3 роки швидше ростуть і розвиваються, а вирісши, як правило, не знають закачування в транспорті (автобусі, літаку, кораблі) під час їзди. Юнаки легко переносять військову службу в річково-морському флоті.

Звичайно, позитивні наслідки дає колисання правильне, нормальне, не швидке й не сильне, тобто помірне, лагідне, спокійне, а не шалене. Швидке, різке, чимось роздратоване колисання, особливо після їди, шкідливо діє на нервову систему, мозок та мислення дитини, викликає запаморочення. А слабшим дітям шкодить навіть протяг повітря, який утворюється при такому нерозсудливому колисанні.

Усе сказане визначає перший аспект тілесного виховання дітей у сім'ї. Другий аспект виявляється у застосуванні відповідних засобів фізичного виховання, які ділимо на дві групи: **1) природні; 2) штучні (спеціальні).**

До природних засобів тілесного виховання належать сонце, повітря, вода, харчування, рух і відпочинок, одяг, чистота й охайність.

Діти, яким не вистачає свіжого й чистого повітря, кволі й бліді, швидко застуджуються і часто хворіють. Вельми небезпечними для малят є холодні протяги.

Іншим необхідним природним засобом підтримання життя та здоров'я людини є харчування. Для дітей воно особливо важливе ще й тим, що допомагає їхньому росту та розвиткові тілесного організму. Звичайно, за умови правильного харчування. Недарма кажуть: „Смачно їсти, добре спати – Бог здоров'я мусить дати”.

Загальноприйнято в Україні відлучати дитину від маминих грудей, коли їй виповниться один рік, але не раніше. Цікаво, що стародавні грекині годували своїх дітей грудним молоком до півтора-двох років. Звичайно, що одночасно поступово привчали їх до звичайного харчування дорослих. Щоправда, їжа дітей має бути різноманітною. Однак їсти вони повинні ні забагато, ні замало, а в міру потреби. Дитина, яка недоїдає, слабо розвивається як фізично, так і духовно. Той, хто захоплюється перегодовуванням дитини, теж робить замах на її здоров'я, калічить духовно й морально, збуджуючи в неї такі негативні риси, як захланність і ненажерство. Кожна розумна людина їсть для того, щоб жити та працювати, а не для того, щоб об'їдатися. Тож привчаймо своїх чад змалку до помірності в харчуванні.

Дітям слід давати найздоровішу їжу (до якої насамперед належать усі види м'ясних страв), не дозволяти їм вередувати, перебирати їжею та привчати їсти те, що дають. Переважно це мають бути хліб, молоко (коров'яче, козяче) овочі та фрукти, усе розмаїття наших національних страв, приготованих за рецептами української народної кулінарії, яка має світове визнання. Українські вареники, борщ, галушки, каша, куліш і кулеша, ряжанка, бануш відомі не тільки в Україні, а й за її межами. „То не свято і не неділя, як немає вареників”, – жартують українці. Гострі спеції (типу перцю, гірчиці, оцту), алкогольні й збуджуючі напої (міцний чай, натуральна кава) дітям протипоказані. Уживання солодоців (цукерок, шоколаду, тістечок) якнайпомірніше; щодо температури страви, то її споживають ні гарячою, ні холодною. Велика кількість морозива, коктейлів, води з льодом, молока та кефіру з холодильника, а також дуже гарячих страв шкодить шлункові та зубам. Ще шкідливішим є раптовий перехід від страв гарячих до холодних і навпаки.

До умов успішного травлення належить добре пережовування їжі. Тому слід привчати дітей того, щоб вони не їли лакомо й поспішно. Чиста кринична вода й молоко належать до найкращих напоїв для дітей.

Стельмахович М. Г. Тілесне виховання // Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: Навч. Посібник / М. Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – С. 174–182.

Розумове виховання

Розумове виховання – цілеспрямований вплив батьків на розвиток розумових сил та мислення дітей, на вироблення культури розумової праці.

Народна виховна практика має чітку систему цілеспрямованого впливу дорослих на розвиток активної розумової діяльності дітей. Вона бере під опіку кожну дитину, по суті, з моменту її народження.

Пізнання навколишнього починається з відчуттів, сприймання. Тому головне завдання розумового виховання на першому році життя дитини зводиться до піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймання дитини – зору, слуху, смаку, нюху й дотику. З перших місяців життя немовляти дорослі прагнуть викликати в нього різні зорові, слухові й дотикові враження, привертаючи увагу до яскравих іграшок, брязкалець, предметів, що рухаються. Батьки дуже радіють, якщо вже до чотирьох місяців їхня дитина вміє розрізняти деякі предмети (пляшечку з молоком, брязкальце) і по-різному на них реагувати, може відрізнити „чужих” від „своїх”, повертає голівку і знаходить поглядом маму, яка стає збоку й кличе дитину. „Розумненьке росте”, – кажуть у такому випадку.

Розумове виховання – процес тривалий і складний. Успіх його забезпечується багатьма чинниками. Провідне місце серед них займає живе спілкування з розумними людьми („З розумним поговори, то й розуму наберешся, а з дурним – то й свій загубиш”). А звідси й порада: „Мудрого шукай, дурного обходь”. Саме такий обмін думками дуже потрібний у спілкуванні з малими дітьми, коли в них формуються уявлення про навколишнє життя. Діти люблять, коли з ними багато говорять. Розмова з дитиною викликає і розвиває голосові реакції, підтримує вимову нею спочатку окремих звуків, а згодом, з п’яти-шести місяців, і складів: ма, ба, па. Дитячий лепет завжди викликає приємні переживання — і в дітей, і в дорослих. З розвитком мовлення батьки справедливо пов’язують свої надії на добрий розвиток розуму дитини, оскільки мовлення і мислення нерозривні: мовлення людини свідчить про її розум і навпаки („Який розум, така й балачка”, „Що з голови, то й з мислі”). З мовою приходять свідоме осягнення дійсності. Народ високо цінує мову як основний засіб вираження самої сутності людини.

Збагнувши силу та значення емоційного та мовного розвитку дитини в розумовому вихованні, народна педагогіка завжди тримає його під постійним контролем. Оволодіння мовою дає можливість дитині здобути знання про дійсність опосередковано, а це лише шляхом безпосереднього сприймання предметів або явищ. По-справжньому піклуються про розумове виховання своїх дітей ті батьки, які з ними багато говорять, чітко й у доступній формі відповідають на численні запитання малят, всіляко підтримують їхню природну допитливість, пробуджують увагу. У дітей змалку пам’ять особливо гостра. Вони охоче запам’ятовують усе те цікаве, що кажуть дорослі, – нові слова, назви, вирази, зв’язні розповіді тощо. Крім живого, безпосереднього ситуаційного спілкування з дітьми, у практиці розумового виховання дітей багато важить використання фольклору. Ніколи не треба забувати й щедро використовувати такі чудові, перевірені багаторічним досвідом поколінь засоби розумового виховання, як пісні, потішки, пестушки, примовки, каламбури, загадки, перекази, легенди, оповідання, думи, байки, коломийки, частівки, прислів’я, приказки, сміховинки.

Залучення дитини до світу мови через пісню (спочатку колискову) має велике педагогічне значення. Українським народним пісням характерні висока художня

досконалість, влучність епітетів і метафор, милозвучність. Вони закладають надійний фундамент для вироблення мовного слуху дитини, тонко розкривають поняття про явища навколишнього світу, усіляко заохочують її до самостійної розумової діяльності.

Чільне місце в розумовому вихованні посідає казка, яка широко відкриває двері в навколишній світ, примушуючи нуртувати мислення дитини. Казка вчить логічно й послідовно викладати думки („Гарна пісня ладом, а казка – складом”, „Казка від початку починається, до кінця читається, у середині не перебивається”). Казки цікаві за змістом, привабливі своєю образною мовою, високим емоційним зарядом. „Казка, гра, фантазія, — пише В. О. Сухомлинський, – животворне джерело дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень... Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками... Під впливом почуттів, що пробуджуються казковими образами, дитина вчиться мислити словами. Без казки – живої, яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, – неможливо уявити дитячого мислення та дитячої мови як певного ступеня людського мислення і мови. Діти знаходять глибоке задоволення в тому, що їхня думка живе в світі казкових образів. П'ять, десять разів дитина може переказувати одну й ту саму казку і щоразу відкриває в ній щось нове. В казкових образах – перший крок від яскравого, живого, конкретного до абстрактного”.

Головне призначення розумового виховання народна педагогіка вбачає в тому, щоб розвивати в дітей цікавість, допитливість розуму й формувати на їх основі пізнавальні інтереси.

Таким чином, у розумовому вихованні дітей велике значення має пробудження в них інтересу до знань. Ігри з літерами, цифрами, книжки з малюнками пробуджують у дитини допитливість, яку треба всіляко підтримувати. Численні дитячі запитання – яскрава ознака поривання дитини до знань. Не можна зупиняти дитину, коли вона про щось запитує. Неправдиві або ухильні відповіді шкідливі.

Стельмахович М. Г. Розумове виховання // Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник ./ М. Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – С. 195–197.

Трудове виховання дитини

Усі матеріальні й духовні цінності на землі створені працею людей. „Людина, – писав К. Д. Ушинський, – народжена для праці; праця становить її земне щастя, праця – кращий охоронець людської моральності, і праця ж повинна бути вихователем людини”. Цієї ж думки дотримувався і Л. М. Толстой: „Ніщо так, як праця, не облагороджує людину. Без праці не може людина дотримуватися своєї людської гідності”.

Невипадково українська народна педагогіка приділяла особливо велику увагу трудовій діяльності людей, трудовому вихованню дітей, зокрема соціально-педагогічній підготовці їх до праці. Уже з раннього віку через колискові пісні, утішки, різні заклички дитина засвоювала зміст слів „праця”, „робота”, „працювати”, „ледар” тощо. Персонажі колискових пісень зазвичай наділені казковими, привабливими для маленьких дітей рисами. Є цикл колискових пісень про котика: „Ой, котику, котику”, „Ой, ти котику сірий”, „Ой був собі коточок”, „Ходить кіт по горі” та ін. У всіх піснях котика закликають працювати – копати грядку, ловити рибу, піч топити, учитися шити, горох молотити та ін. Котика за це пестять, вихваляють. А того, який не хоче працювати, навіть карали: „Бити кицю, бити – не хоче робити”. Котика, який украв у бабусі квітку, піддають осуду й покаранням: „Стала Галя kota бити, щоб не вчився так робити”. У піснях, які дитина чує ще в колісці, наголошується, що найвища нагорода – пошана й вдячність від людей, для яких результати праці стали в пригоді. Наприклад, у колисковій пісні „Ой був собі котик” дитина чує таке:

Не вчись, котику, красти,

А вчись робити –
Черевички шити,
Та й недорогії –
По три золотії.
Будуть люди купувати,
Будуть тебе шанувати.

Дитина, слухаючи колискові пісні, на несвідомому рівні засвоює істину: навколо всі працюють – і котики, і півники, і курочки, і кізоньки; засуджують тих, хто не хоче працювати. Перед малюком постає висновок: коли всі працюють, то й він повинен працювати, щоб виправдати довіру тата й мами:

Люлі, люлі, дитино,
Поїдемо по сіно,
Візьмемо тебе із собою,
Ти там будеш слугою.
Ти там будеш коні пасти,
А ми будемо сіно класти.

Велика кількість прислів'їв і приказок тісно пов'язана з трудовою діяльністю людей:

1. Землю прикрашає сонце, а людину – праця.
2. У праці – краса людини.
3. Якщо хочеш старість спокійну мати, мусиш змолоду гарно працювати.
4. Коріння праці гірке, але плоди – солодкі.
5. Щоб людиною стати, треба працювати.
6. Праця – ключ до щастя.
7. Чоловік свою долю працею кує.
8. Щастя не в хмарах ховається, а працею здобувається.

Навіть у загадках певне місце народ відводить темі праці й знаряддям, які пов'язані з нею: „Чотири грають, два танцюють, один сидить і все чує” (пара коней, віз, візник); „Загадаю загадку, закину на грядку, нехай моя загадка до літа лежить” (озимина, посіяна в полі); „Б'ють мене ціпами, ріжуть мене ножами; за те мене отак голублять, бо всі мене дуже люблять” (хліб) та ін.

Кузьмінський А. І. Моральне виховання // Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка родинного виховання: Навч. посіб. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2006. – С. 240–242.

Погляди на красу і прилучення дітей до прекрасного

У поглядах на красу народна педагогіка глибока й багатогранна. Про це свідчать хоч би ті численні оцінні порівняння, які широко побутують в обігу живого мовного спілкування. У сучасній українській мові слово „краса” виражає властивість, якість гарного, прекрасного; оздобу, прикрасу кого-, чого-небудь; славу; гарну, привабливу зовнішність; вроду. З різноманітними відтінками вживається і слово „гарний”: приємний зовнішнім виглядом, який відзначається гармонією барв, ліній і т. ін.; який має привабливу зовнішність, привабливі риси обличчя; приємний для слуху; милозвучний; блискучий, ефектний; який має позитивні якості або властивості, цілком відповідає вимогам, заслуговує схвалення; який сприяє успіхові, пов'язаний з ним; вдалий; про душевний стан; те, що має позитивні якості, властивості, заслуговує схвалення; з

позитивними моральними якостями (про людину); який має досвід, знає свою справу; зразкової поведінки, значний за кількістю або розміром; сильний, значний, уживається для вираження іронічного ставлення до кого-, чого-небудь, зневажливої оцінки кого-, чого-небудь. Згадане слово має ще такі синонімічні розгалуження: гарний – хороший, (зовні) красивий, красний; чепурний на вроду – ще – вродливий, гожий, пригожий; (з лиця) милолиций, миловидний; (що викликає подив, захоплення) прегарний, прекрасний, чудовий, чарівний, розкішний; (про одяг, взуття тощо) елегантний; обл. файний, лепський; добрий – (з погляду позитивної якості і под.) гарний, хороший; підсил. славний; (доволі добрий) розм. предобрий, добрячий.

Такий розгалужений понятійний апарат народного погляду на красу репрезентує широту цілей і змісту масової практики естетичного виховання, спрямованого на формування в підростаючого покоління естетичного ставлення до життя – природи, праці, громадської діяльності, мистецтва, особистої поведінки. Народ споконвіків прагнув за допомогою художніх засобів одухотворити працю, прикрашати побут й облагороджувати взаємини між людьми. Цим зумовилось й основне кредо народної педагогіки в галузі естетичного виховання – навчити жити за законами краси і благородства.

Народна практика родинного виховання виробила чимало засобів розвитку в дітей емоційних відчуттів, розширення їхнього естетичного світогляду й досвіду з метою вироблення смаку, потягу до прекрасного й негативного ставлення до поганого, пробудження в молоді власних творчих естетичних здібностей у різних видах діяльності.

Народна педагогіка прагне навчити дитину відчувати і розуміти красу, у чому б вона не виявлялася, забезпечити єдність між естетичним розвитком дитини і її моральним, фізичним вихованням і трудовою підготовкою, збудити потяг до художньої творчості, бажання вносити красу в навколишнє життя, працю, поведінку, виробити непримиренне ставлення до потворного, здатність ненавидіти зло і боротися з ним. З цією метою вона мобілізує всі можливі *засоби і методи*, на які має змогу спертися сім'я, щоб прилучити дітей до прекрасного.

У практиці родинного виховання залучення дітей до прекрасного починається дуже рано, з маминої колискової *пісні*, в якій народ опоетизовує природу, любов і ніжність, людяність і добро, а також з ладок-потішок, дитячої іграшки і казки. В українському фольклорі чимало таких дитячих пісеньок, які розвивають у дітей почуття ритму, привчають малят виконувати прості ігрові й танцювальні рухи під мелодію пісні: плескати в долоні, переступати з ноги на ногу, притупувати ніжкою, помахувати ручкою, повертати долоньки, ставити руки на пояс тощо. І чим далі, тим коло пісень і танцювальних рухів поступово розширюється. Та й ситуацій для їх виконання стає більше, вони урізноманітнюються. Такий спосіб прилучення дітей до пісні і танцю виявився досить результативним і передавався з покоління в покоління...

Значний вплив на формування естетичних уподобань дітей у сім'ї мають дитячі *іграшки*, особливо ті, що відзначаються художньою досконалістю. До цього здебільшого й прагнули народні умільці, виготовляючи гарні й привабливі іграшки. Не випадково в розмові, коли хтось хоче підкреслити особливу красу в чомусь, то каже: „Гарна (чи гарний), як лялька”, „одягнулась, як лялька”, „чепурненька, як іграшка”.

Шляхів залучення молодого покоління до прекрасного в народній педагогіці багато, і всі вони мають одне призначення – фомувати щирі й доброзичливі взаємини між дітьми.

Виходячи із засад краси, народна педагогіка привчає дітей бути чемними. Вона з великою наполегливістю виробляє в дітей звичку бути ввічливими під час мовного спілкування. Головним орієнтиром тут є *мовленнєвий етикет* – установлені норми поведінки мовців, правила ввічливості мовного спілкування, вироблені в живій мовній практиці народу. Народна педагогіка дуже багата на цінні поради щодо мовленнєвого етикету. Вони здебільшого виражені в афоризмах: „Що маєш казати, то наперед

обміркуй”, „Дав слово – виконай його”, „Слухай тисячу разів, а говори один раз”, „Говори мало, слухай багато, а думай ще більше”.

Народна педагогіка дуже вимоглива щодо додержання мовного етикету, бо розглядає його як ознаку людської краси. Це яскраво видно хоча б на прикладі української народної пісні „Ой у полі нивка”. Козак, який їхав „з України”, зустрівши дівчину, яка жито жала, „мусив шапку зняти”, привітатися і побажати їй успіху в роботі: „Помагай біг, дівча моє, тобі жито жати!”. Увагу дітей до мовного етикету постійно закріплюють народні казки, де зустрічі, як правило, супроводжуються етикетом вітання.

„От прибігла лисичка до своєї хати, вирубала дерево, зробила санки, запрягла бичка – й їде. Аж біжить вовк:

– Здорова, лисичко-сестричко!

– Здоров, вовчику-братику!”

„Де він (козак Мамарига) дорогою, іде, зустрічає парубка:

– Добридень, парубче! – каже.

– День добрий і вам! – відповідає той...”

Церемонія вітання в одній і тій самій казці може повторюватись по кілька, а то й дуже багато разів, як, наприклад, у казці „Летючий корабель”.

Народна педагогіка має чіткі правила мовленнєвого етикету щодо того, хто з ким, коли і як повинен першим вітатися: молодший першим вітається з людиною старшого віку, чоловік – із жінкою (чи юнак з дівчиною). А в приміщенні першим вітається той, хто заходить („добрий день”, „добрий вечір”, „доброго ранку”) чи виходить („до побачення”, „будьте здорові”). Гарна традиція існує в селі, де вітаються з усіма односельцями і навіть з незнайомими.

Основна вимога мовленнєвого етикету – ввічливість, статечність, пристойність, уважність і чемність співрозмовників. Справді вихована людина поштиво розмовляє завжди, всюди і з усіма. Народна практика живого спілкування дуже багата на слова ввічливості, їх справедливо називають чарівними.

У народній практиці родинного виховання не допускається, щоб діти вживали грубі й лайливі слова. Засуджуються ті батьки, які лаються в присутності дітей, що породжує потворність у взаєминах („Як батько кричить, то син гарчить, а як батько лається, то син кусається”). У мовному спілкуванні красивим є тільки те, що вкладається в межі пристойних людських відносин. А тому негарно мовчати, коли треба говорити, і говорити, коли треба мовчати. Про мовчунів у народі кажуть: „Мовчить, як пень”, „Мовчить, як води в рот набрав”. Схвалюючи людей, які добре володіють мовою („За словом у кишеню не полізе”), народна педагогіка водночас засуджує порожню балаканину, виступає проти й зайвих, фальшивих прикрас у мові („Красно говорить, а слухати нічого”). Та найбільше дістається тут базікам: „Язиком сяк і так, а ділом ніяк”, „Базіка – мовний каліка”, „Бесіди багато, а розуму мало”.

Випробуваними *засобами* прилучення дітей до прекрасного, як і при здійсненні всіх інших напрямів родинного виховання, є *природа і праця*. Правильно роблять ті батьки, які розвивають у дітей любов до краси Батьківщини, її міст і сіл, перетворених й оновлених працею людей. Завжди під час перебування з дітьми на лоні природи трапляється нагода хоча б побіжно привернути їх увагу до краси лісу і саду, до життєдайної сили сонця, живильного впливу дощуку, помилуватися житами, що половіють, чи золотистою пшеницею на полі, невтомною працею бджілки на пасіці. Такі бесіди про прекрасне дуже корисні. Дитина стає спостережливою. Вона бачить, як змінюється вигляд поля і саду кожної пори року, водночас не залишається байдужою і до тих гарних змін, які тут відбулися завдяки праці. Мало того, вона сама теж охоче прилучається до праці й захоплюється її результатами разом з дорослими. Дитина переживає різні настрої, наприклад, навесні, коли оживає природа і перелітні птахи повертаються в рідні краї, і восени, коли в бездонній блакиті курликає ключ журавлиний. Для допитливого ока буде цікавим і миле ластів'ятко, яке виглядає з гнізда, і лелеки, які

оселились недалеко й турботливо годують своїх малят, і котик, і собака, якщо вони є в дворі. Сім'я, особливо якщо вона живе в селі, повинна вирощувати свійських тварин. Відсутність тварин у господарстві вважається крайньою безгосподарністю („То такий двір, що й собака не держиться”). Як бачимо, вражень від природи й естетичних переживань, пов'язаних з її впливом, у дітей багато. Значення їх в естетичному вихованні немале. Особливо, якщо ці дитячі переживання доповнюються співпереживаннями дорослих, мають добру опору в домашній атмосфері й побуті.

Серед основних чинників естетичного виховання дітей у сім'ї, за народною педагогікою, є краса побуту, вироблення в дитини здатності розуміти й відчувати мистецтво, прилучення її до активної художньої творчості.

До краси побуту народна педагогіка відносить манеру поведінки й щоденні звички членів родини, оздоблення житла, родинні свята й обряди, участь у трудовій діяльності. Гарний той, хто працює. Краса створюється людською працею. Цурання праці, байдикування – явище потворне. Доброї народної традиції додержують у сім'ї батьки, коли дбають, щоб їхні діти росли чемними, охайними, зібраними, організованими, дисциплінованими, працьовитими, коли стежать за поставою дітей, манерою ходьби, поведінкою за столом, привчають правильно одягатися, застерігають від сліпого схилення перед модою. У таких сім'ях діти, як правило, завжди стрункі й підтягнені, чисті й акуратні, скромні, ввічливі й уважні. Усі ці та інші естетичні риси виробляються змалку. Батьки стежать за тим, щоб дитина при ходьбі не сутулилась, не опускала голову, а йшла легким кроком, вимагають, щоб вона бережливо ставилась до речей, зокрема тримала в порядку свої іграшки, одяг і взуття, а також робочий куточок школяра. Мати такий куточок удома для дитини, яка вчиться в школі, для сучасної сім'ї вже стало нормою.

Коли дитина сіла їсти, то батько чи мати не забуває нагадати, що за столом треба сидіти прямо, не навалюватися, не вставати з-за столу, коли інші сидять. Негарно, коли хтось тримає ложку чи виделку в кулаці, бере їжу руками або набиває нею повний рот.

Хто, як не батьки, зобов'язані навчити дітей естетично оздоблювати своє помешкання, надаючи йому певної привабливості й затишку. У людській оселі першорядну роль відіграє не багатство, а помірність, гармонія предметів і речей, чистота й охайність, які милують око („Хата, хоч і бідненька, але чиста й чепурненька, а тому й гарна та веселенька”).

Народ-педагог у душі своїй ще й великий художник. Він завжди прагне поставити на службу естетичного виховання все те найкраще, що створюється людським розумом і трудовими руками, у тому числі й здобутки народної архітектури. Тому такою чудовою естетичною привабливістю відзначаються, наприклад, дерев'яні будови карпатського краю з філігранними піддашками на стовпах або арках, різьбленими сволоками, кронштейнами. Своєю мальовничістю виділяється також народна архітектура лісостепової та південної частини України, де будівлі оздоблюють настінними розписами та різними кольоровими прикрасами. Подвір'я традиційно обгороджуються парканом чи живоplotом. Насаджують садки, біля хати – квіти. Квітникарство тут здавна в загальній пошані. З декоративних дерев поширені бузок і жасмин. Розводять і кімнатні квіти, але переважно лікарські (наприклад, алое) або такі, що використовуються під час виконання різних родинних обрядів. Так, мирту здебільшого вирощують для того, щоб нею прикрашати молодих під час весілля. Окрасою багатьох садиб улітку є соняшники, чорнобривці, мальва.

Участь дітей у вирощуванні квітів, садівництві має велике педагогічне значення, бо будить у них різні емоційні переживання, а отже, сприяє естетичному вихованню.

Досить інтенсивно прилучає молодь до прекрасного народне декоративно-прикладне мистецтво з його різноманітними формами, які органічно влітаються в повсякденне життя родини – розмальовані декоративні тарілки, різьблені з дерева речі, художні вироби з глини (гличики, миски, макітри, малі форми скульптури, кахлі), прикраси для одягу, різні види тканини. Правильно роблять ті батьки, які у спадок своїм дітям передають знання, уміння і навички з художнього килимарства і ткацтва, кераміки,

настінного розпису, художньої обробки дерева, скла і металу, вишивки. На Україні є чудова традиція: дівчина змалку вчиться вишивати. Мистецтво вишивання вона переймає від матері чи старшої сестри. Бувають випадки, коли вишивання вчать навіть хлопці. Вишиваними узорами прикрашають одяг, подушки, ліжники, серветки, килими та інші побутові речі. Дівчина вишиває милому сорочку, хусточку, весільні рушники. Своїми руками пошитий і оздоблений вишивкою одяг завжди викликав загальне схвалення як свідчення працьовитості й художнього смаку.

Усі діти дуже люблять малювати. Потяг до малювання в них виявляється дуже рано, і його слід підтримати.

Перші малюнки дітей здебільшого бувають одноманітні, смішні й неоковирні. Це зрозуміло. Однак головне тут – не результат, а велика естетична насолода, трудове натхнення та „муки творчості”, які переживають маленькі художники. Та й, по правді кажучи, малюнок з олівчиком у руках не стільки вправляється в малюванні, скільки вчиться бачити й сприймати красу навколишнього світу. Тому навіть найнезграбніший дитячий малюнок — це цілком дитяча художня творчість, дуже часто оригінальна й хвилююча, що викликає радісні переживання не тільки в дітей, а й у дорослих.

З глибокою зацікавленістю сприймають діти й твори образотворчого мистецтва – художні картини, які висять у них вдома на стіні й змалку міцно вкарбовуються в пам'ять на все життя. Художню картину народна педагогіка зараховує до найактивніших засобів прилучення молоді до прекрасного.

Значний вплив на формування естетичних уподобань у сім'ї за традиціями народної педагогіки мають народний театр і народні танці. Український народний театр, як і братній російський та білоруський, бере свій початок від давньоруських мандрівних акторів – скоморохів. Найбільшого поширення на Україні в XVII – XVIII ст. набув народний театр у вигляді пересувного лялькового театру – вертепу, інтермедії, які користувалися серед народу великою популярністю, бо в гумористичному плані відтворювали життя, звичаї і побут трудящих, гостро висміювали експлуататорів. До театральних дійств належить також колядування під час святкування Нового року.

Там, де естетичні почуття і переживання не підвладні слову, на службу духовних поривів людини стає *музика*. Переоцінити значення музики в прилученні дітей до прекрасного важко. „Музика – це мова почуттів. Мелодія передає найтонші відтінки почуттів, недоступні слову... І якщо словом обмежується проникнення вихователя в потаємні куточки юного серця, якщо після слова не починається тонше й глибше проникнення – музика, виховання не може бути повноцінним... Без музики важко переконати людину, яка вступає в світ, у тому, що людина прекрасна, а це переконання, по суті, є основою емоційної, естетичної, моральної культури” – писав В. О. Сухомлинський. Народна педагогіка має в цьому відношенні могутнє виховне джерело – багатющу народну музику і різні види народних музичних інструментів. Дітей у сім'ї прилучають до музики через слухання музичних творів та навчання гри на музичному інструменті – скрипці, дрімбі, гармоніці, сопілці, бандурі, цимбалах, трембіті. Дуже добре, якщо батьки теж люблять музику, грають на музичному інструменті, передають у спадок своїм дітям як цей інструмент, так і вміння володіти ним. Народна педагогіка завжди покладає на музику, як і на мистецтво взагалі, великі надії саме з виховного погляду. Недаремно у народі кажуть, що людина, яка тримає в руках скрипку, не здатна заподіяти зла. „Здоров'я, розум і сопілка – мудра спілка”, „Як музика іскриста, то й душа чиста”, – твердять народні афоризми.

Зростання добробуту й духовного багатства української родини дають змогу значно розширити рамки естетичного виховання дітей у сім'ї, підключивши сюди як традиційні виховні народні засоби, так і ті, які стали новими здобутками народної педагогіки нашого часу – книжка, радіо, кіно, телепередачі, слухання художніх творів у записах на платівці й магнітофонній плівці. Багато батьків систематично купують дітям книжки, дають їм можливість ходити в театр, кіно, передплачують дитячу пресу, водять у

художні музеї, ознайомлюють з репродукціями картин у журналах, організують колективне слухання музики і виконання пісень у сімейному колі під музичний акомпанемент.

Як бачимо, засобів, методів і прийомів естетичного виховання, що їх батьки можуть використати в сім'ї, дуже багато. Уміле їх застосування дає змогу дитині змалку засвоювати начала естетичного виховання, навчитися бачити прекрасне, розуміти й цінити твори мистецтва, прилучитися до художньої творчості, жити й творити за законами краси.

Стельмахович М. Г. Погляди на красу і прилучення дітей до прекрасного // Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К.: Радянська школа, 1985. – С. 211–221.

Контрольні питання і завдання

1. Дайте визначення понять „мораль”, „етика”, „етикет” в етнопедагогіці.
2. Охарактеризуйте національні моральні цінності.
3. Розкажіть про засоби, прийоми і методи морального виховання в українській сім'ї.
4. Розкрийте сутність *кодексу моральних добродійностей дитини*.
5. Проілюструйте конкретними прикладами з народної творчості „моральний кодекс народної мудрості”.
6. Дайте відповідь на запитання “Що означає гідність людини?”
7. Розкрийте сутність поняття „розумове виховання” в етнопедагогіці.
8. Охарактеризуйте чинники й засоби розумового виховання.
9. Поясніть, як етнопедагогіка трактує сутність поняття „трудова виховання”.
10. Охарактеризуйте етапи трудового виховання, прийняті в народній педагогіці.
11. Дайте характеристику засобів, прийомів і методів трудового виховання в етнопедагогіці.
12. Проілюструйте конкретними прикладами з народної творчості традиції трудового виховання в народній педагогіці.
13. Проаналізуйте сутність тілесного і фізичного виховання в етнопедагогіці.
14. Охарактеризуйте природні і штучні засоби тіловиховання.
15. Поясніть поняття „здоровий спосіб життя”.
16. Охарактеризуйте погляди українців на красу.
17. Розкрийте суть поняття „естетичне виховання” в етнопедагогіці.
18. Охарактеризуйте чинники і засоби естетичного виховання в етнопедагогіці.

Тема 8. Традиційні ініціації українців

2 год.

Мета: формування у студентів уявлень про народну вікову періодизацію дитинства і життя людини

План

1. Ініціації давніх слов'ян.
2. Молодіжні громади. Ініціації цехових ремісників.
3. Традиційні ініціації української молоді.

Основна література:

- Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / В. Балушок. – К.: Наукова думка, 1993. – 120 с.
- Балушок В. Традиційні ініціації українців / В. Балушок // Неопалима Купина. – 1993. – № 3 – 4.
- Балушок В. Традиційні ініціації в українському традиційному селі / В. Балушок // Родовід. – 1994. – № 7. – С. 29–37.
- Балушок В. Роль жінки в юнацьких ініціаціях давніх слов'ян / В. Балушок // Родовід. – 1994. – № 9. – С. 18–25.
- Балушок В. Ініціації давніх слов'ян / В. Балушок // Неопалима Купина. – 1995. – № 5 – 6. – С. 243–249.
- Балушок В. Обряди посвячення в Україні / В. Балушок // Українська родина: Родинний і громадський побут / [упорядник Лідія Орел]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С. 224–241.
- Баран В. Походження слов'ян / В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський. – К.: Видавництво: Київ, – 1991. 144 с.
- Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: [Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В. Борисенко. – К.: Унісерв, 2000. – 191 с.
- Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. – К., 1991. – Т. 1. – С. 31, 55, 447.
- Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / [А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюр, Т. В. Космічна та ін.]. – К.: Либідь, 1993 – 256 с.

Додаткова література:

- Кириченко О. Про бабку повитуху, сонце-ярило та глиняне намисто / О. Кириченко // Україна. – 1991. – № 8. – С.42–44.
- Назаренко Л. Одягання вінка (сценарій) / Л. Назаренко // Українська культура. – 1996. – № 9 – 10. – С. 34–35.
- Таланчук О. М. Українознавство. Усна народна творчість: навчально-методичний посібник / О. М. Таланчук. – К.: Либідь, 1998. – 248 с.

Методичні рекомендації

У першому питанні необхідно дати визначення поняття „ініціація”, охарактеризувати вікову періодизацію, прийняту в народній педагогіці; проаналізувати ініціації давніх слов’ян; навести приклади вікових ініціацій від народження до 7-8 років дитини. Користуючись текстами додатків пояснити і проілюструвати, як вікові ініціації впливали на формування соціальної та фізичної зрілості у дітей давніх слов’ян.

Відповідь на друге питання потребує розкриття поняття „молодіжні громади”, висвітлення історії питання, аналізу прикладів ініціацій цехових ремісників.

У третьому питанні доцільним буде представити традиційні ініціації української молоді, які найчастіше зустрічаються в наш час. Під час підготовки питання бажано спробувати відродити елементи традиційних ініціацій, показати елемент молодіжного свята ритуального прийому молодого чоловіка в парубочу громаду, обряд одягнення вінка на дівчину, залучити студентів групи до змагань та народних ігор.

Тексти джерел та фрагменти наукових праць і навчальних посібників

Ініціація

Ініціація (від лат. *initiatio* „посвячення”) – звичай, що був широко поширений у первісних і традиційних суспільствах народів світу, суть якого полягає у переведенні юнаків і юнок у дорослі вікові класи. Ініціація мала на меті підготовку підростаючого покоління до виробничого, суспільного, шлюбного і духовного життя в межах своєї групи. Зазвичай, ініціації полягали в різноманітних випробовуваннях на фізичну силу, спритність, а іноді й витривалість. Нерідко ініціації супроводжувалися фізичним болем, тортурями, різного роду операціями над статевими органами.

[Електронний ресурс] Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Ініціація_\(обряд\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Ініціація_(обряд))

Юнацькі вікові ініціації як засіб формування соціальної та фізичної зрілості в дітей східних слов’ян

У статі автором розкриваються суть і форми вікових ініціацій та їх вплив на формування соціальної та фізичної зрілості в дітей східних слов’ян.

Загальновідомо, що на процес виховання впливають зміни, що відбуваються в економіці й суспільстві. Різним періодам розвитку суспільства відповідають специфічні умови його матеріального й духовного життя, які змінюються з плином часу. Але людство нагромаджувало й неперехідні цінності, такі, як народне мистецтво, народні звичаї, традиції, ритуали, що передаються із покоління в покоління. Ці цінності відіграють визначальну роль в розвитку особистості: пізнання їх дитиною допомагає з ранніх літ оволодівати життєвими й моральними заповідями, зберігати й передавати їх у майбутньому своїм дітям.

Щоб жити, треба виробляти й відтворювати матеріальні та духовні цінності. Для цього потрібно, щоб прийдешні покоління могли перейняти естафету життєдіяльності від старших. Адже людина в дитячому та юнацькому віці не має досвіду, знань, умінь й навичок поведінки, які потрібні їй для трудової й суспільної діяльності. Усе це приходить

тільки через виховання, єдність, наступність і спадкоємність поколінь. Засвоюючи і використовуючи попередній досвід, нове покоління збагачує й удосконалює його, робить свій внесок у розвиток матеріальної і духовної культури. Такою є закономірність суспільного прогресу.

Процес виховання в східних слов'ян був наслідком тривалого історичного етногенезу, відзначався відносною сталістю, залежністю від культурних традицій та особливостей соціально-економічного розвитку.

Особливістю досліджуваного періоду, на наш погляд, є те, що спеціально організоване виховання не домінує. У ті далекі часи існувало своє розуміння виховання. Головна увага педагогіки була спрямована в інший бік, на життєві правила, а не на наукові знання. Дитина повинна була виховуватися тією моральною атмосферою, якою вона дихала. В основу процесу виховання було покладено засвоєння молоддю набутих попередніми поколіннями обрядів, ритуалів, звичаїв. Їм належала дуже важлива роль. Адже все життя тогочасної людини було наскрізь ритуалізоване. Кожен її крок, її дія, кожен відрізок життя і переломні його моменти визначались чіткою і детально розробленою ритуальною програмою.

У суспільстві ритуал – це найбільш дієвий і по суті єдиний можливий спосіб переживання людиною і колективом критичних життєвих ситуацій. А тому значною була роль ініціації для соціалізації молоді. Ритуали ініціації належать до великої групи обрядів переходу, метою яких було дати можливість індивіду перейти від однієї соціальної позиції до іншої. Початок таких обрядів можна простежити ще в первісних людей. Саме тому хронологічні рамки дослідження не можуть обмежуватися тільки VI-XIII століттям. Метою екскурсу в більш пізні епохи є показ світоглядних переконань, що повною мірою впливали на розвиток поглядів про процес виховання.

У виховному процесі визначалася взаємодія різних елементів, у яких головна роль належала народним засобам. Виховання дітей зводилося відповідно до необхідності наслідування підростаючим поколінням суспільно-історичного досвіду, нагромадженого попереднім поколінням з метою підготовки до життя і праці. Наслідування здійснювалося на основі народних традицій общинного та сімейного виховання.

Одним із вирішальних факторів розвитку виховного процесу були зміни в економіці та господарстві племінних об'єднань східних слов'ян, а саме: первісні поділи праці, перехід від привласнюючого типу господарства до виробництва, землеробська спеціалізація східних слов'ян. Поява й розвиток перших ремесел, початок обробки металів, зміна системи землеробства призвели до значно більшої технологізації господарського життя, а отже, створюються потреби в ускладненні змісту та засобів виховання.

У VI – XIII століттях домінує індивідуально-сімейне виховання, хоча поряд ще існують різні форми суспільного виховання, наприклад такі, як ініціація.

Зародження ініціації відбувається у первісних суспільствах мисливців та рибалок. Саме цими спеціальними ритуалами підлітки повинні були довести свою фізичну й соціальну зрілість.

Ініціаціями за віковою ознакою в науковій літературі прийнято називати обряди, які здійснюються в певному віці та закріплюють за індивідом новий соціальний статус (немовля – дитина – підліток – юнак). Проблему ініціацій розглядали такі вчені, як Арнольд ван Геннеп, М. В. Тендрякова, К. В. Чистов, Г. В. Любимова, А. К. Байбурін та ін. Однак єдиного узагальненого погляду на цю проблему ще не вироблено.

Згідно з міркуваннями дослідника Арнольда ван Геннепа, який вбачав в ініціаційних обрядах один з випадків обрядів переходу, вони мають три стадії: 1) прелімінарна – відділення індивіда від попереднього стану, 2) лімінарна – проміжний стан, 3) постлімінарна – включення до нового стану. Мета обрядів переходу – дати можливість індивіду перейти від однієї соціальної позиції до іншої.

М. В. Тендрякова дотримується дещо іншої точки зору, згідно з якою „ініціації наділені своїми специфічними ознаками, що роблять їх якісно відмінними від інших обрядів переходу”. На думку дослідниці, ці ознаки не прив’язані до природної лінії розвитку індивіда і дають можливість побачити те, що зближує вікові ініціації з іншими посвячувальними церемоніями:

1) прилучення посвячуваного до таїнств, відомих лише тим, хто пройшов ініціацію, та включення його в певну замкнуту корпорацію;

2) штучна заданість ситуації переходу, якщо, наприклад, родильні, весільні, поховальні обряди пов’язані з реальною подією в життєвому циклі людини, то в обрядах ініціації ситуація зламу старої соціальної позиції та пошук нової створюються штучно.

Науковець також зазначає, що вікові ініціації орієнтовані на біологічний вік людини досить умовно, і виділяє так звані пубертатні обряди, які, за переконанням М. В. Тендрякової, помилково прирівнюються до вікових ініціацій. Тут, на нашу думку, можна простежити певну закономірність: чим менш розвинутою є спільнота, чим більш наближеною до первісного стану вона є, тим більшою є міра посвячення в певні таїнства під час ініціації, і навпаки, чим розвинутіший соціум, тим менший ступінь сакралізації обряду, тим більше елементу гри в ньому.

У східних слов’ян ініціаційна обрядовість часто певною мірою секуляризується, прив’язується до циклів природи та залежить лише від віку посвячуваного, а не від його здібностей.

К. В. Чистов виділяє такі типи обрядів:

1) календарні – пов’язані з циклічністю функціонування природного середовища;
2) сімейні – пов’язані з циклічністю функціонування людини від народження до смерті;

3) okazіональні – здійснюються не регулярно, а лише завдяки виникненню особливих, часто критичних обставин;

4) спеціалізовані – як правило, пов’язані з неземлеробськими заняттями в землеробському середовищі (обряди ковалів, пастухів, пасічників, знахарів тощо). Саме до сімейних обрядів дослідник відносить і ініціації за віковою ознакою.

А. К. Байбурін, розглянувши способи виготовлення таких ритуальних символів, як опудала Масляни, Костроми, Ярила тощо, доходить висновку, що виконання ролі головних персонажів, обраних з учасників підлітками, передбачалось саме в ігрових варіантах обрядів, котрі в певних випадках брали на себе функції ініціації та можуть іноді інтерпретуватись як такі, що мають ініціаційний характер. Отже, А. К. Байбурін, припускає можливість перехрещення та збіг ініціаційних обрядів з обрядами, присвяченими природним циклам.

На думку Д. В. Громова, ініціації відіграють не лише соціальну функцію, а й психологічну: „Ми схильні розглядати ініціації не лише як засіб соціалізації, а і як метод стимулювання психологічної перебудови індивіда, що підлягав ініціації”. Власне кажучи, психологічна та соціальна складові взаємопов’язані: здобування нового соціального статусу передбачає певну ступінь психологічної зрілості і, навпаки, присвоєння соціального статусу є фактором, що стимулює психологічну перебудову.

Згідно з думкою Є. М. Мелетинського, „первісний колектив примусово придушує, але не якісну своєрідність особистості, що ще не встигла розвинути, а природний егоїзм, біологічні інстинкти, що можуть виявитися руйнівними для роду”.

Як зазначає Арнольд ван Геннеп, від народження до вступу в доросле життя дитину супроводжує низка обрядів, при цьому в різних народів період ініціації, що включає народження, отрочтво, розпадається на більш або менш тривалі та численні етапи. У спільноту підлітків дитина входить лише після ініціації, а в спільноту дорослих – після весілля (власне, це вже не дитина, але шлюб також можна розглядати як певну ініціацію). Під кутом зору ініціаційної обрядовості можна розглядати й обряд хрещення, наприклад, у слов’ян, який характеризується, насамперед, своїм суспільним і урочистим характером:

„Існує звичай запрошувати на хрестинний обід усіх жителів селища, хоча приходять, звичайно, не всі”. Напевне, у звичаї запрошувати на хрестинний обід усіх жителів селища виявляється факт, що община приймає новонародженого і його матір до свого складу або, на думку Зеленіна, „бере їх під свій захист”. Тобто цілком правомірно розглядати слов'янські звичаї хрещення як акт прийому, включення в общину.

На думку Арнольда ван Геннепа, „фізіологічна зрілість та зрілість соціальна суть речі принципово відмінні, котрі збігаються лише зрідка”. Він зазначає, що для обох статей надзвичайно важко визначити рубіж фізичної зрілості, і тому слід відрізнити поняття статева зрілість від поняття соціальна зрілість, також як розрізняють поняття фізична спорідненість (кровна) та спорідненість соціальна”. цьому віці повною свободою”.

Є. М. Мелетинський вважає, що обряд першого підстригання у слов'ян можна вважати певним аналогом ініціації. У першу роковину народження дитину саджали на стіл, причому хлопчика на сокиру, щоб він був майстерним в ремеслі, а дівчинку – на коноплю, щоб виросла гарною пряхою. Повитуха спочатку хрестоподібно вистригала волосся на голові дитини, потім повністю їх вистригала і отримувала за це коноплю.

Отже, вікові ініціаційні обряди є різними за формою, проте схожими за своєю сутністю.

Ініціація в давніх слов'ян сприймалася як смерть і друге народження. Про ініціаційні випробування, яких зазнавали хлопці в давніх слов'ян у прадавню епоху, ми дізнаємося передусім з фольклору. Так, матеріали казок, які виникли на основі ініціаційних міфів, указують на те, що ініціантів не просто вважали мертвими, а й піддавали символічному „розчленуванню”, завдаючи при цьому болісних ран. Обряд, безперечно, пов'язувався з болісними випробуваннями, можливо, навіть з втратою свідомості. Смерть і воскресіння викликались діями, які зображали пожирання, поглинання хлопчика жакливою твариною, перебування його в шлунку тварини й повернення. Для здійснення цього обряду інколи будувались спеціальні будинки чи намети, які мали форму тварини, при цьому двері являли собою пащу. Відлуння цього знайшло своє відображення в казках у вигляді „хатинки на курячих ніжках”.

Інша форма тимчасової смерті виявлялася в тому, що хлопчика символічно спалювали, варили, смажили, рубали на шматки й знову оживляли. Відроджений отримував нове ім'я, на тіло наносились клейма та інші знаки проведеного обряду.

Імовірно, з обрядом ініціації пов'язані поняття „живої” і „мертвої” води, що так часто фігурують у казках. „Мертва” вода повертає людині життєві функції, казковий герой зростається, дихає, проте мертвий, як упир. „Жива” вода повертає людині людське обличчя. Очевидно, у результаті „повернення до життя” в процесі ініціації здобуття людського обличчя асоціювалося з отриманням імені.

Мешкали юнаки – „звірі” – в особливому будинку холостяків. Існування таких будинків засвідчене етнографами в багатьох народів, які перебувають на стадії докласового суспільства. Стояв будинок у глибині лісу. Таке знаходження молодіжного чоловічого союзу в лісі було не випадковим, адже юнаки – „ведмеді”, будучи „звірами”, тобто несоціальними істотами, й повинні були перебувати за межею соціального світу. Етнографічні матеріали свідчать, що чоловічі союзи в багатьох народів поділялися на кілька рангів за віковим принципом, кожен з яких мав своє відділення в чоловічому будинку. Це ж було, очевидно, характерним і для давньослов'янських союзів молодих воїнів.

Аналіз фольклорного, а також етнографічного матеріалу дає змогу реконструювати побут і заняття членів „звіриних” ініціаційних союзів наших предків. Зокрема, можна зробити висновок, що членів цих об'єднань теж піддавали реальним фізичним випробуванням. Про це свідчать міфологічні легенди, які є далекою ремінісценцією прадавніх ініціаційних ритуалів та міфів.

До завершальних ритуальних дій давньослов'янської ініціації входило обрядове перековування „ведмедя” на людину. Про це можна зробити висновок, аналізуючи

фольклорний матеріал. Так, легенди оповідають, що ініційованих при їхньому „перетворенні” на людей, як правило, били (ломакою, бичем, вилами, перевеслом та ін.), щоб розбити звірину шкуру. В ініціації інших індоєвропейських народів входив обряд перековування та загартування ініційованих. З ним можна зіставити вельми поширений серед східних слов'ян казковий і легендарний сюжет про перековування ковалем старих людей на молодих, який, за В. Проппом, пов'язаний з ініціаціями. У цьому плані викликає інтерес різдвяна гра в „ковалю”, у ході якої хлопці зображають жартівливе „перековування” дідів на підлітків, яка, очевидно, є виродженим ритуалом. Тут також можливі паралелі з ритуальними „виковуваннями”, „виточуваннями”, „шліфуваннями” майстра в ході ремісничих ініціацій. Усе це дає підставу вважати, що в давніх слов'ян на завершальному етапі здійснювалось ритуальне перековування ініційованих ковалем, котрий у міфології, як відомо, є персонажем, наділеним надприродною творчою силою.

Після обряду ініціації хлопчик ставав повноправним членом общини, отримував статус дорослої людини. Його спеціально навчали прийомів полювання, повідомляли історичні відомості, правила і вимоги поведінки, побуту, повіряли релігійні таємниці, які раніше перебували за суворим табу. Таким чином, ініціації забезпечували засвоєння підлітками найважливіших трудових знань, умінь, навичок, системи цінностей, правил поведінки та світоглядних уявлень, прийнятих в общині. Носіями знань були старійшини. Вважалось, що вони були наділені особливим даром, який дозволяв їм виконувати функції вихователів. Від них потребували знання не лише змісту наставлянь, а й зовнішніх форм, яких дотримувались в обрядах ініціацій як виховного дійства. Виникла необхідність у знаннях не тільки змістової сторони виховних впливів, але й спеціальних засобів їх донесення до вихованців. Виховна практика переходила на більш високий рівень спеціально продуманої, цільової діяльності.

Отже, зміни в господарському житті зумовили подальшу генезу соціальної структури, а саме перехід від родової общини до сусідської, а потім до малої сім'ї в складі общини. Створювалися умови для традиційного родинного виховання. Умови життя у великій родині та певні соціальні й релігійні звичаї, традиції визначили комплекс загальних умінь, навичок і моральних норм, які мали опанувати всі члени великої родини. Це зумовило існування такого соціального інституту виховання, як обряд ініціації, що був засобом формування соціальної та фізичної зрілості.

Окольнича Т. Юнацькі вікові ініціації як засіб формування соціальної та фізичної зрілості у дітей східних слов'ян / Т. Окольнича // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz_p/88/Zmist.htm.

Магія як найдавніший пласт народної творчості та її форми

Важливим магічним обрядом був обряд посвячення, або ініціації (initiation – від лат. *initium* – початок, посвячення). У найдавніший період він означав смерть і відродження, що давало змогу входження юнаків у рід, щоб стати повноправними його членами і отримати право вступати в шлюб. Ритуал відбувався у формі проковтування хлопця страшним чудовиськом: „Для здійснення цього обряду часом вибудовувалися спеціальні доми у формі тварини, де двері відігравали роль пащі... Обряд завжди здійснювався в глибині лісу чи чагарника, у суворій таємниці. Обряд супроводжувався тілесними знущаннями. Інша форма тимчасової смерті виражалась в тому, що хлопця символічно спалювали, варили, жарили, рубали на куски і знову воскрешали... Хлопець проходив більш-менш довгу та строгу школу. Його вчили прийомів полювання, йому сповіщали таємниці релігійного характеру, історичні дані, правила і вимоги побуту тощо. Юнак проходив школу мисливця і члена суспільства, школу танців, пісень і всього, що здавалось необхідним у житті”. Якщо після цього обряду юнак не хотів повертатись у своє поселення, він залишався жити у лісі у так званому „чоловічому домі”, який часом

вміщував навіть кілька десятків жителів і мав вигляд палацу. Воїни, які жили в ньому, не підкорялися законам племені, тому їх часто називали розбійниками. З часом вони могли залишати ці доми і приєднуватись до своїх родин.

Як підтверджують дослідження прихильників ритуально-міфологічної школи, обряди ініціації лягли в основу багатьох жанрів народного мистецтва (у тому числі й словесного). Сучасний дослідник В. Балушок виділяє кілька основних видів ініціації:

1. Юнацькі вікові ініціації і взагалі посвячувальні ритуали, що пов'язані з соціалізацією молоді.

2. Обряди, які ритуально оформлюють вступ до різних таємних товариств, які вже не пов'язуються з юнацьким віком і набуттям соціальної зрілості і доступні, як правило, для представників однієї статі.

3. Жрецькі, шаманські та чаклунські посвячення.

4. Ініціативні ритуали введення на посаду.

5. Посвячення у вищий ритуальний статус або так звані «календарні» ініціації.

6. Жіночі ініціації.

Обряди відбувались у кілька етапів, які трансформувались від прадавніх часів до новітньої епохи. Найдавнішими з відомих вважаються ініціації вступу до жерців і в так звані „звірині союзи”. Останні оформлялись на основі тотемічних вірувань і становили громаду „посвячених”, які за допомогою магічних ритуалів мали особливий зв'язок та спілкування з тотемними предками (вовками, собаками, рідше – ведмедями тощо), і навіть могли набувати їх вигляду (звідси – культ вовкулаків та песиголовців). Дещо пізніше виникла форма ініціації до військових громад (на зразок княжих дружин, що згодом розвинулась в обряд посвячення в запорозькі козаки). Іншими були ініціації ремісничі (посвячення в майстри) та селянські (прийняття в гурт косарів, конюхів, жниць тощо); а також кобзарські та старцівсько-жебрацькі.

Вони ґрунтувались на спільній основі: в усіх випадках обряд ініціації складається з трьох фаз: 1) передлімінальна (відділення ініційованого з колективу); 2) лімінальна (порубіжний період; перебування за межею соціального світу, коли ініціант вважався мертвим); 3) постлімінальна (реінкорпорація до колективу в новому соціальному статусі). Скрізь залучалися елементи магії: гомеопатичної – постриження, маніпуляції з частинами тіла; контагіозної – ритуальне побиття; а також – переходом межі між світами – ритуальне входження у світ мертвих з метою набуття „потойбічних” предметів, певних умінь, розкриття таємниць чи секретів. Тому цей ритуал завжди асоціювався з довгою дорогою, яку мав пройти ініціант, що в багатьох випадках виконувалось буквально (зокрема військові походи воїнів; походи ремісників за розгадками секретів майстерності тощо).

Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: Навчальний посібник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2006. – С. 76–93.

Молодіжні громади

Молодіжні громади – традиційні об'єднання молоді, що організовувались за статево-віковою ознакою і діяли на засадах етико-правових звичаїв та норм громадського життя. Склалися з неодруженої молоді – парубків та дівчат, котрі дійшли повноліття (або ж скоро мали його досягнути) й утворювали самостійні товариства – парубочі чи дівочі громади, кожна з яких умовно поділялась на старшу і молодшу. М. г. виступали в ролі посередників між сім'єю та сільською громадою. Водночас мали власні права й інтереси, які визнавалися громадськістю. Внутрішній устрій парубочих і дівочих громад був суворо регламентований.

Віковий ценз при вступі до молодіжної громади не був точно визначеним. У парубків він коливався в межах 16-18 років. Як правило, прийняття до парубоцтва розтягувалось на тривалий час, протягом якого відбувались зміни і в зовнішньому вигляді

хлопця (підпарубка), і в його поведінці на святкових розвагах, у ході спільної праці. Вирішальними моментами виявлялися фізична зрілість (борода чи вуса, міцна статура), внутрішнє змужніння, наявність певних рис особистої вдачі – аби не мав лихої слави, був жвавим, товариським. У пошані були хлопці, які вміли грати на музичних інструментах, співати, цікаво розповідати. Певне визнання підпарубок повинен був отримати й від дівочої громади.

Приймання до парубочої громади звичайно приурочувалося до одного з великих свят – Різдва, Нового року, Великодня чи Трійці. На Поділлі такий обряд називали коронуванням. Прийшовши, хлопець вклонявся на чотири боки. Після цього його піднімали на руках, співаючи величальну пісню „Посіяли дівки льон”. Тоді всі сідали до кола і новий член громади пригощав товаришів горілкою. Залучення до парубоцтва могло відбуватися під час проведення якихось спільних робіт, наприклад косовиці. У Карпатах цей обряд мав назви „визволки на доброго косаря” або „фрицування” і нагадував „визволки на доброго майстра”, що відбувалися в цехових братствах. Аби випробувати здібності й витримку нового косаря (фрица), йому не дозволяли відпочивати, а косити змушували між кращими косарями. Нерідко фрица навіть шмагали кропивою, терли мантачкою по голому животі, зв’язували тощо. Обряд завершувався лише тоді, коли новачок влаштував для косарів могорич у корчмі. З тих пір він діставав право палити люльку, пити горілку й ходити до дівчат. За звичаєм, про це оголошували привселюдно з якогось високого місця.

Парубочі громади мали певні елементи самоврядування. На чолі стояв виборний отаман (береза, вайда). Йому звичайно були притаманні такі риси, як енергійність, кмітливість, уміння організувати інших. Зі своїми підручними отаман ніс певну відповідальність перед сільською громадою, організовував розваги, вів фінансові справи, розбирав суперечки між товаришами тощо.

Соціально організованими були й дівочі громади, хоча й не мали виборної „старшини”. Шлях до них для всіх дівчат пролягав спочатку через співочий гурт свого кутка. Повноправними членами громади дівчата ставали в 15–16 років, коли починали ходити на вечорниці (досвітки). Приймання відбувалося навесні на місці звичних сходок сільської молоді. Дівча, яке вступало до громади, прохало когось зі старших членів бути її приятелькою. На знак згоди вони обмінювалися дарунками (хустками, стрічками тощо). Отож, старша дівчина ставала покровителькою і наставницею молодшої на все життя. Аналогічні стосунки склалися і в хлопців, але тільки на один сезон.

Зі вступом до парубоцтва чи дівоцтва змінювалося становище і самопочуття молоді як у сім’ї, так і в громаді. Якщо раніше парубок, будучи підлітком, займався дрібними хатніми справами, слухав накази братів, ходив у найми, то відтепер він виконував традиційно чоловічі роботи і в сім’ї вже більше зважували на його пропозиції. Привілеї нового статусу проявлялися і в праві демонструвати його за допомогою певних атрибутів оздоблення одягу. Найбільшим же привілеєм було право на одруження і ведення самостійного господарства.

Молодіжні громади регулювали стосунки між сільською молоддю, захищали інтереси та честь своїх членів, виступали організаторами як власного дозвілля, так і загальносільських урочистостей. Парубки та дівчата проводили колядування, а на отримані гроші оздоблювали церкву; з цією ж метою наймали для обробітку поле. Молодіжні громади мали власні центри спілкування і самостійні свята: Катерини (24 листопада за ст. ст.) вважалося парубоцьким, а на Андрія (30 листопада) було дівоче дійство.

Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник / [А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін.]. – К.: Либідь, 1993 – С. 151–152.

Дівування й парубкування

На Україні діти з семи-дев'яти років привчалися до посиленої трудової діяльності. Хлопчики, як правило, ставали пастушками. Меншенькі пасли гусей, качок. Більші йшли в підпасичі (помічниками пастухів), потім – у пастухи. Хлопця вже так і звали – пастушок, пастух, що означало певну градацію віку. При виповненні хлопчику семи років у давнину відбувався обряд „садити на коня”, або „княжити”. На свято Семена (1 вересня) семилітка підстригали по дорослому, одягали нові штани й пояс, садовили на коня і тричі обвозили по колу за сходом сонця. Ймовірно, що такий звичай „княжіння” хлопця відбувався весною. Можливо, давня веснянка якраз фіксує фрагмент цього обряду:

- Ой чиє ж то дитя на конику сидить? Що воно держить?
- Червонеє яблучко.
- Чим воно має?
- Золотим конем грає.

Хлопчики змалку допомагали також біля коней, волів, при оранці ставали погоничами. А „погонич” уже звучало як справжній робітник.

Дівчаток привчали переважно до хатньої жіночої роботи. Семирічна дівчинка вже няньчила менших братиків чи сестричок і величалася в сім'ї „нянькою”. У жнива дівчатка допомагали носити обід косарям у поле. З малих літ дівчинку навчали прясти. Майже по всій Україні існував звичай, за яким дівчинка, напрувши перше повісмо, мала кинути його в палаючу піч, а сама оббігти тричі навколо хати. Вважалося, що тоді хутко прясти навчиться. Мотивують звичай так: „Щоб так швидко пряла, як у печі вогонь спалив повісмо”. Тут маємо сліди давнього вірування у священну силу вогню. Звідси, очевидно, походить і вислів „робота горить у руках”. Та й у лемківській коломийці співається:

Я нікого так не люблю,
Як молоду Анцю,
Ручки – огонь до роботи,
А ножки до танцю.

Молодь дорослою ставала рано. Дівчата переважно у 15 – 16 років, хлопці – у 16 – 17. Здавна в Україні існували своєрідні громадські організації молоді, так звані дівочі й парубочі громади. Повноліття для дівчини чи хлопця наступало тоді, коли вони могли вступити до цієї громади. Бувало, що хлопчики й меншого віку (14 – 15 років) бажали пристати до парубочого товариства. Та ні ж бо, старші цього не допускали й привселюдно кепкували з таких скороспілих: „Ще молоко на губах не обсохло, а він до дівчат біжить”. Або ж спіймають і переріжуть очкур (мотузку) в штанях. Тоді хлопець штани в руки і гайда додому, осоромлений.

Прийняття до громади регламентувалося певними звичаями і виконанням обрядових дій. Характер цих дій мав у різних регіонах України свою локальну специфіку.

Здебільшого новачків до гурту приймали на перших осінніх вечорницях. Відомо, що ці своєрідні клуби дозвілля сільської молоді з настанням жнивної пори переставали функціонувати, а з приходом осені відновлювалися. В одних селах вони розпочиналися на другу Пречисту (21 вересня), в інших – на Покрову (14 жовтня) чи на Кузьми й Дем'яна (14 листопада).

Давні звичаї перших вечорниць досить довго зберігалися на Поліссі та Волині. На Коростенщині, зокрема, на перші осінні вечорниці дівчата в складчину готують святкову вечерю. Приносять сало, яйця, обов'язково роблять вареники. У тій хаті, де будуть вечорниці, запікають у печі цілого півня – „горгуна”. Начиняють його печінкою, прикрашають квітами. Хлопці пускаються на різноманітні хитрощі, щоб викрасти того півня, занести на свій куток та з'їсти зі своїми дівчатами. Та господарки вечорниць дуже пильнують „горгуна”, а потім урочисто ділять його між усіма учасниками: „Тобі, Юхтимко, крильця, щоб легко в танці літала” і т.д. Тут маємо сліди пережитків давніх вірувань у солярні культу. Півень уважався символом зорі, провісником сходу сонця. Давнім слов'янам добре відомі жертвоприношення півня.

Дівчина, яка вступала до дівочої громади, мала на перші вечорниці зварити кашу. Горщик з кашею вона приносила в хустині і так ставила на столі. Сходилися хлопці й починали торгувати кашу. Хто давав більше грошей, той бив кашу, а гроші віддавали дівчині. Вона частувала всіх кашею і ставала членом гурту, могла вже ходити на вечірки.

Каша в цьому обряді посвячення в повноліття теж не випадкова: вона фігурує в багатьох сімейно-родинних обрядах. На думку відомого вченого-славіста О. Потебні, „богиня, для якої варилася каша, мала відношення до дощу й води, одруження і смерті”. Каша, як обрядова страва, займала особливе місце в календарних молодіжних обрядах. З приходом весни дівчата варили горщик каші й закопували на вулиці, приспівуючи навколо неї:

На вулицю, на нашу, на нашу,
Несіть пшона на кашу, на кашу,
Будем кашу варити, варити,
Будем хлопців манити.
Ой на нашій та вулиці
Дівки чарівниці,
Закопали горщик каші
Насеред вулиці.
Закопали, закопали,
Ще й забили шворня,
Щоб на нашій та вулиці
Збиралася зборня.

* * *

Закопали горщик каші,
Ще й кілком прибили,
Щоб на нашу вулицю
Парубки ходили.

У багатьох районах Наддніпрянщини та Слобожанщини дівчина-наречена після того, як покличе на весілля гостей, іде з друзками в ту хату, де гуляла на вечорницях, і в знак прощання з дівуванням варять там кашу. Потім молода бере горщик з кашею і розбиває; друзки в цей час співають:

Ой каша, каша,
Розлуко наша...

Очевидно, давні народні уявлення про магичне значення каші було перенесено і на звичай готувати її в церемонії прийняття козака до коша.

У давніші часи хлопця приймали до парубочої громади тоді, як він опанує косарську техніку. Косар – це вже парубок. Щоб вступити до парубочого товариства, хлопець мав поставити товаришам могорич, а дівчатам – найняти музики. Пізніше звичай випробування набули жартівливих елементів. Хлопця заставляли залазити на високий стовп і там кукурікати. Після жартів і змагань він частував товариство.

У поліських, центральних та східних районах України до 30-х років ХХ століття зберігалися форми вечорниць, на яких дівчата й хлопці залишалися ночувати разом, дотримуючись доброї поведінки. Хлопець, який був щойно прийнятий до громади і перший раз ночував на вечірках, зазнавав і жартівливого „посвячення”. Коли новачок засинав, брали тоді його чоботи, насипали туди попелу, наливали води і „золили” там онучі. Уранці парубок, як почне такі чоботи взувати, то сміються над ним. Траплялося, що любителю поспати вимазували обличчя сажею, і вдосвіта люди на вулиці бачили, що хлопець з перших вечорниць ішов.

На Чорнобильщині хлопцеві, який перший раз спав на вечірках, пришивали до одягу картоплю, а вранці потішалися з нього.

Цікавий звичай вступу в повноліття побутував на Поділлі. Тут відбувався обряд „коронування” юнака на парубка („коронування” – місцева назва на Вінниччині). Його садовили на стілець, застелений кожухом (або на подушку), давали в руки хлібину й пляшку та тричі піднімали високо вгору, співаючи при цьому величальних пісень на його честь. За „коронування” хлопець ставив могорич і частував усю громаду.

Молодіжні організації вибирали з-поміж себе старших, які відповідали за культуру дозвілля, свій неписаний устав. Старшого парубочої громади звали Отаманом, у деяких районах – Березою. Дівочі громади були менше зорганізовані, але в центральних районах і дівчата вибирали Березу, що можна, очевидно, віднести до пізнішого часу.

Березу вибирали щороку нового. Зрідка найбільш вправні були кілька років поспіль. Робили такі вибори найчастіше перед Різдом. Вибирали за старших тих, хто знав найбільше колядок, щедрівок, вітань та вмів повести ватагу колядників і щедрівників по всьому селі.

Дівчата й хлопці мали ватаги окремо. З наколядованих гостинців дівчата збирали складчину окремо, а хлопці – окремо. А вже на завершення зимових свят робили спільну складчину, великі вечорниці.

Парубоча громада мала свій устав, і Береза зачитував його на вечорницях. Ось приблизний текст: „Будемо ж, браття, гуляти чесно, тихо та смирно, як і слід чесному й поважному парубоцтву, так, як гуляли наші діди й батьки. Господиню на вечорницях поважать і шанувать як матір, з дівчатами обходитися з повагою; не забувать, братця, що чесна дівчина – то є краса і честь усього села”.

Береза мав і знак влади – кийок чи палицю. Коли хлопець був добрим отаманом, то громада на закінчення його повноважень у складчину дарувала йому чоботи, шапку або пояс. І це була велика пошанівка: за Березу „заробив”.

Приймаючи дари за колядку, Береза з гідністю промовляв: „Станьте, товариство, подякуйте за цей хліб чесний, червоне золото, щоб наш господар важний, поважний був перед панами, перед князями, перед усім миром хрещеним”. „Дай, Боже”, – казали всі разом [с. 118 – 122].

Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Валентина Борисенко. – К.: Унісерв, 2000. – С. 118–122.

Контрольні запитання та завдання:

1. Розкрийте сутність поняття „ініціація”.
2. Як у давніх слов'ян вікові ініціації впливали на формування соціальної та фізичної зрілості в дітей?
3. Охарактеризуйте суть процесу виховання в давніх слов'ян.
4. Назвіть типи освячу вальних обрядів, які виділяє К.В. Чистов.
5. Поясніть, чому ініціація в давніх слов'ян сприймалась як смерть і друге народження.
6. Користуючись додатками, поясніть, чому ініціацію вважали магічним обрядом?
7. Проаналізуйте класифікацію основних видів ініціацій за В. Балущком.
8. Розкрийте особливості діяльності парубочих і дівочих громад і поясніть, яке значення вони мають в процесі переходу хлопців і дівчат в інші вікові групи.
9. Охарактеризуйте сутність понять „парубкування” і „дівування”.
10. Поясніть, у чому полягає соціальна сутність вікових ініціацій українців.

ДОДАТКИ

Програма навчального курсу „Етнопедагогіка”

Розділ I. Предмет, зміст і завдання курсу „Етнопедагогіка”

Поняття „народна педагогіка”, „етнопедагогіка”, їх поява в педагогічній науці. К. Д. Ушинський і О. В. Духнович про народність у вихованні. Упровадження терміна „народна педагогіка” в науковий обіг.

Поняття „народна педагогіка”, „етнопедагогіка” в трактуванні К. Д. Ушинського, О.В. Духновича, В. О. Сухомлинського, Г.Н. Волкова, С. І. Сявавко, М. Г. Стельмаховича, їх порівняльна характеристика.

Народна педагогіка як частина народної культури, яка об’єднує в собі народний досвід, народні традиції виховання. Етнопедагогіка як наука про виховну мудрість певної етнічної спільності людей (нації, народності, етнічної групи).

Народна педагогіка як першооснова становлення професійної педагогіки. Взаємозв’язок народної педагогіки з педагогічною наукою. Категоріальний апарат народної педагогіки.

Основні компоненти української народної педагогіки: народне родинознавство (фамілістика, фамілологія), народне дитинознавство, народна родинна (батьківська) педагогіка, народне навчання (народна дидактика), народна педагогічна деонтологія.

Предмет і завдання вищівського курсу „Етнопедагогіка”. Його зміст, структура та зв’язок з галузями народних знань – етнософією, народною медициною тощо, з науковими дисциплінами – історією, антропологією, українською лінгвістикою, етнологією, соціологією, етнопсихологією, педологією, релігієзнавством.

Розділ II. З історії розвитку української етнопедагогіки

Джерела етнопедагогіки. Процес становлення розвитку народу й формування системи неписаних законів і правил. Успадкування підростаючими поколіннями суспільно-історичного досвіду, накопиченого попередніми поколіннями. Традиції та звичаї як дві взаємопов’язані форми виховного впливу на підростаюче покоління. Першовитоки народного виховання в житті роду, родини. Сім’я як провідний осередок української народної педагогіки і втілення в практику ідей та засобів виховної мудрості українців. Мати – перша вихователька. Виховання дітей у сім’ї. Домашні вихователі дідусь та бабуся.

Педагогічне значення східнослов’янської обрядності. Піклування східних слов’ян про дітей. Гігієнічне виховання. Послідовні етапи раннього виховання дітей (періоди): баяння, пестування (виховання), набуття трудових навичок та оволодіння нормами моральної поведінки. Казки, легенди, повір’я, уявлення й вірування, іграшки, витвори декоративно-ужиткового мистецтва як засоби виховання в східнослов’янському суспільстві.

Педагогічне значення східнослов’янської обрядності. Культ землі й хліба в східних слов’ян. Моральні обов’язки батьків. Виховання чесності й пристойності, працьовитості. Виховне значення аграрного календаря.

Народна педагогіка й розвиток школи, освіти і педагогічної думки Київської Русі. Процес уніфікації української педагогічної культури на ґрунті економічного й політичного об'єднання земель Київської Русі. Методичні принципи і прийоми народної педагогіки, пристосовані до умов школи, – основа давньоруської дидактики.

Першовитоки народного виховання в житті роду, родини. Сім'я як провідний осередок вироблення і втілення в практику ідей та засобів виховної мудрості українців.

Джерела для наукового дослідження української народної педагогіки: міфологія, фольклор, писані й друковані пам'ятки з історії України, етнографії, філософії, твори українських освітніх діячів, педагогів, письменників та ін.

Елементи народної педагогіки в давньому українському фольклорі, „Слові о полку Ігоревім”, „Руській правді”, „Повчанні дітям Володимира Мономаха”. Творчий взаємовплив народних уявлень про сім'ю, виховання, мораль, людинолюбство та джерел християнської релігії, перших українських писемних пам'яток – Остромирова Євангелія, Пересопницького Євангелія тощо в реальному житті.

Розвиток народнопедагогічної думки в Україні в XIV – XVIII ст. Моральне виховання в братських школах України і традиції народної педагогіки. Усна народна творчість: прислів'я, приказки, пісні, казки як дидактичні правила народної педагогіки.

Розвиток народних виховних традицій у творах І. Федорова, Г. Смотрицького, І. Вленського, С. Зизанія, Л. Зизанія, К. Ставровецького, І. Борецького, П. Беринди.

Козацька педагогіка – провідний компонент української народної педагогіки. Виховний ідеал козацької педагогіки. Ретроспективний аналіз історії козацької педагогіки. Лицарські чесноти, побратимство.

Народні традиції військово-фізичної підготовки опришків.

Утвердження народно-педагогічних традицій виховання в діяльності українських просвітителів II пол. XVII – XVIII ст. Ідеал людини в творах І. Галятовського, принципи навчання і виховання Ф. Прокоповича, народні категорії етики В.Капніста, моральний кодекс народної мудрості А. Прокоповича-Антоненка. Теорія природного права людської особистості, народний ідеал виховання, першорядне значення родинного виховання в творчості Г. Сковороди.

Розвиток народно-педагогічних ідей у період культурно-національного відродження (XIX – поч. XX ст.). Риси українського національного відродження: розвиток ідеї народності, поняття про націю, боротьба за відновлення прав козацтва, інтерес до своєї народності, мови й поезії, до національної минувшини.

Виховний досвід народу в творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Орлая.

Народознавча педагогіка О. Духновича. „Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельских” (1857 р.). Основні принципи навчання, „начала” або „правила” в „Народній педагогії”: єдність навчання й виховання, доступність, наочність, усвідомленість, міцність засвоєння матеріалу, активність, самостійність, природовідповідність. О. Духнович про народність у вихованні.

К. Д. Ушинський „Про народність у громадському вихованні”. Рідна мова – головний засіб виховання в народній педагогії.

Освітньо-виховний ідеал Т. Г. Шевченка.

Буквар Южноруський 1861 року. Ставлення Т. Г. Шевченка до народної педагогіки. Виховне значення усної народної творчості.

Розвиток етнопедагогічних традицій у II пол. XIX – на поч. XX ст.

Х. Д. Алчевська, Б. Д. Грінченко, С. Ф. Русова, Л. Українка про роль народно-педагогічних ідей у формуванні національної системи виховання українців.

Розвиток народної педагогіки 20 – 90-х рр. ХХ ст. Народно-педагогічні традиції в становленні радянської навчально-виховної системи. Перша дослідна станція з народної освіти С. Т. Шацького (1919). Науковий розвиток народної педагогіки Г. Виноградовим. Н. Заглада про засоби виховання в народній педагогіці. А. С. Макаренко про народну педагогіку як золотий фонд педагогіки наукової.

В. О. Сухомлинський – основоположник української етнопедагогіки. Батьківська педагогіка. Напрями й засоби виховання в народній педагогіці.

Є. І. Сявко й дослідження української педагогіки в її історичному розвитку. Внесок П. В. Довженок, З. П. Васильцової, В. Т. Скуратівського, М. Г. Стельмаховича в розвиток і утвердження народної педагогіки як науки.

Розділ III. Тракткування в українській етнопедагогіці суті й мети виховання

Народні уявлення про основні чинники *формування особистості*: рідну мову, спадковість, родинні, сусідські та громадські взаємини між людьми, ритм праці та відпочинку, духовний вплив, житлові умови, види господарської діяльності, навколишнє середовище.

Українці про виховання. Синонімічне розгалуження поняття „виховання”: „плекати”, „леліяти”, „доглядати”, „навчати”, „ростити”, „пестити”, „кохати” та ін. – яскраве свідчення глибокого розуміння народом його суті, багатогранного змісту.

Цілі й завдання української народної педагогіки. Головна мета – формувати в дітей та молоді духовність рідного народу, виховувати високосвідомих представників української нації, носіїв і творців національної культури.

Етнософські й етнопсихологічні основи української народної педагогіки. Філософське осмислення українцями цілей і суті виховання, формування в дітей національної психології, свідомості, характеру, світогляду тощо.

Самобутність та автохтонність педагогічної культури українців.

Аналіз української народної педагогіки, її суті і мети виховання в творчості О. В. Духновича, К. Д. Ушинського, С. Ф. Русової, В. О. Сухомлинського.

Розділ IV. Народно-педагогічна навчально-виховна система Українців

Поняття народно-педагогічної системи як цілісного вияву педагогічних знань, ідей, ідеалів, поглядів і переконань, принципів, форм і методів виховного впливу на підростаюче покоління.

Евдемонізм української народної педагогіки („Людина створена для щастя, як птах для польоту”).

Виховні ідеали українців в їх історичному розвитку: богатир, витязь, власник землі, господар, хлібороб, козак, повстанець, січовий стрілець, шанувальник і творець краси, турботливий сім'янин, громадянин незалежної України, а в цілому – довершена особистість з досконалістю розуму, душі й тіла, типовий українець. Висока оцінка народом таких якостей національного характеру, як доброта, щедрість, щирість, лагідність, справедливість, чесність, працьовитість, ощадність, відвага, гідність – прикмети ідеальної людини, типового представника рідного народу.

Вершинні здобутки козацької педагогіки, їх високий статус в українській виховній мудрості. Культ особи, волі, високого розвитку особистості як найвищі ідеали козаків.

Засоби виховання в народній педагогіці: рідна мова, історія, міфологія, фольклор, народні мистецтва, ремесла й промисли, спосіб життя родини, праці, поселення та житло, забави та іграшки, дитячий гурт, національні традиції, звичаї, обряди, символи.

Основні принципи народного виховання: природовідповідність, етнізація, культуровідповідність, гуманізм, демократизм, урахування вікових, статевих та індивідуальних особливостей вихованців, постійне залучення дітей до посиленої трудової діяльності, систематичність педагогічного впливу, творче ставлення до дійсності, утвердження життєвого оптимізму. Народознавчий, людинознавчий і особистісний підходи у вихованні. Специфіка виховного впливу на селі, в місті.

Типові форми народного виховання: індивідуальна – догляд за дитиною; групова – виховання дітей в сім'ї, залучення дітей і молоді до об'єднань (гуртів) ровесників; фронтальна – участь багатьох дітей у грі, праці, дотриманні традицій, звичаїв, обрядів, норм поведінки, моральних чеснот.

Узвичаєні методи виховання, їх орієнтовне, можливе групування (класифікація): 1) практично-дійові – режим праці та відпочинку, гра, вправлення (тренування) – товаришування, дружба, мовленнєвий етикет; 2) навіювальні (сугестійні) – казка, легенда, молитва, символ, заповіт (заповідь), вірування, приклад, авторитет, сповідь тощо; 3) переконувальні – бесіда, розповідь, прислів'я і приказка, притча, оповідання, пісні та ін.; 4) попереджувальні (профілактичні) – застереження, догляд (нагляд), контроль, клятва, погроза; 5) спонукальні – почуття честі і гідності, віра, надія, любов, кохання, змагання, подарунок, підношення (презент), вимога, нагадування, доброта, милосердя, обов'язок, гасло (девіз, заклик), порада, настанова, наказ; 6) методи оцінювання, схвалення й покарання, похвала, подяка, недовіра, докір, осуд, догана, прокляття. Приналежність методів виховання до тієї чи іншої групи залежно від мети їх застосування.

Ставлення народу до рукоприкладства, залякування дітей, фальшивого авторитету.

Місце та роль релігії, церкви у вихованні дітей і молоді.

Психолого-педагогічна суть українських звичаїв і традицій. Родинно-побутові звичаї, свята, обряди, ритуали та символи як фактори міжпоколінної етнічної трансмісії, механізми реалізації наступності поколінь.

Форми громадського виховання дітей та молоді. Обов'язки дорослих людей, громади у справі виховання дітей. Роль інституту кумівства, хрещених батьків у вихованні дітей різного віку. Сусідська взаємодопомога у вихованні немовлят, дітей дошкільного і шкільного віку. Народне звичаєве право, мораль про різні види опікунства, його роль у вихованні дітей.

Роль старших, зокрема літніх, старих людей у вихованні поведінки, моралі, духовності молоді. Громадська думка, схвалення чи осуд поведінки, діяльності дітей, підлітків, юнаків і дівчат.

Виховний потенціал гуртового, громадського життя дітей та молоді. Підліткові та юнацькі гурти за місцем проживання, видами трудової діяльності. Вплив на молодь парубочих і дівочих громад, посестринства й побратимства, вечорниць, досвітків, гулянь, вулиці.

Народні ідеї та практика самовиховання, самонавчання й перевиховання.

Розділ V. Структура української народної педагогіки

Українське родинознавство (фамілологія). Поняття родинознавства як зосередження народної мудрості й досвіду щодо створення, збереження й розвитку міцної, здорової й щасливої сім'ї. Кредо народного родинознавства – дбати про лад у сім'ї.

Народ про затишок і тепло отчого дому. Українці про рід і родину та їх значення у долі людини („Сім'я – ключ до щастя”), народу, держави („Україна – велика родина”, „Тому роду не буде переводу, у якому браття милують згоду”).

Найповніше втілення в родинному житті найглибших людських почуттів – кохання чоловіка й дружини, материнського й батьківського благородства, плекання родоводу й пошани до своїх предків, любові до дітей, материнської мови, пісні й рідної землі.

Народне трактування родини як головного природно-історичного осередку духовних, моральних, економічних, трудових та інших відносин, у якому зосереджуються всі грані життя народу, нації, держави. Родина – джерело, творець і носій, берегиня національних традицій, звичаїв і обрядів. Вона втілення народної духовності і душевності, національного духу. Національний, загальнолюдський зміст і характер родинних духовних цінностей і святинь.

Органічна єдність еволюції української родини та історичної долі Батьківщини-України.

Типи й форми української сім'ї в їхньому історичному розвитку. Сутність і особливості стосунків у селянській, ремісничій і робітничій сім'ях.

Козацька сім'я, її висока духовність, родинно-побутова культура.

Склад, чисельність та структура української сім'ї, її основні соціально-педагогічні функції.

Традиційний уклад української родини, його самобутній характер, роль в утвердженні та розвитку національного способу життя.

Родинна ієрархія. Назви спорідненості та свояцтва в українському родоводі. Прадіди, діди, батьки, діти, онуки. Тесть, теща, свекор, свекруха, зять, невістка, пасербиця, пасинок. Прийомні діти в сім'ї. Проблема взаємин і впливу на особистість.

Шлюб і сім'я як виховна організація. Чоловік і жінка як творці сім'ї („Чоловік і жінка – одна спілка”). Погляди українців на шлюб, вінчання, сприятливий вік для одруження юнака й дівчини.

Народний ідеал сім'ї. Головні критерії визначення її якості. Гуманне ставлення до овдовілих людей.

Українське родинне звичаєве право. Умови вибору шлюбної пари. Вимоги до нареченої й нареченого. Статус чоловіка, дружини, зятя, невістки, старших членів сім'ї – бабусь і дідусів. Інститут родинного главенства в давнину і тепер. Типові етнографічні особливості й тенденції родинного життя та побуту рідного краю, села чи міста. Освітування у фольклорі молодості й вірності в коханні. Моральні чесноти української дівчини та українського парубка.

Піклування українців про незмінно високий авторитет сім'ї, батьків. Турбота про психологічний комфорт у сім'ї, підвищення її виховного потенціалу.

Засудження ганебних антисімейних явищ – статевої розпусти, подружньої зради, ревнощів, джигунства, неробства, пияцтва, занедбання обов'язків у вихованні дітей, родинних чвар, безгосподарності, жорстокості й безвідповідальності.

Найпоширеніші вади і біди сучасної сім'ї. Нестабільність шлюбу, велика кількість розлучень, неповних родин, залишених напризволяще дітей, самотня старість тощо. Негативний вплив нестабільної, неповної сім'ї на розвиток і виховання дітей.

Необхідність відродження традиційно високого статусу української родини шляхом неухильного дотримання мудрих заповідей народної фамілології. Нагальна потреба максимальної активізації її дослідження, вивчення в школах України і реалізації в життєвій практиці.

Українське народне дитинознавство. Народне дитинознавство як чітка система психолого-педагогічних знань про дітей, нагромаджених протягом віків у процесі навчально-виховної практики батьків, громадян. Стан висвітлення цієї системи в етнографії дитинства (стислий огляд публікацій). Народне трактування тризуба як символу плідності.

Погляди українців на дітей. Діти – майбутнє народу, нації, утвердження їхньої вічності.

Дітність української родини в давнину і тепер. Вираження прихильного ставлення до багатодітності („У доброго тата дітей повна хата”). Соціально-педагогічна мотивація

багатодітності. Причини сучасного спаду дітності сімей в Україні, його негативні наслідки.

Традиційні родильні звичаї та обряди українців. Родильна обрядовість, обереги породілля й дитини. Ставлення до вагітної жінки. Післяродові обряди. Хрещення, ім'янаречення, святкування дня народження. Ритуали, обряди перших років життя.

Народна характеристика дитини (у переліку визначень її вікових ознак і навичок поведінки).

Вікова періодизація життя, навчання й виховання дитини за аналогією з етапами розвитку природи, порами року. Органічний зв'язок природи, її біоритмів з організмом дитини, її пізнавальними процесами. урахування природи дитини в її навчанні і вихованні. Реалізація народом фундаментальної ідеї природовідповідності виховання дітей. Ранній дитячий вік – найсприятливіший для розвитку й виховання людини. Вікові, психологічні, статеві, індивідуальні й національні особливості дітей та відповідність їм змісту, методів і прийомів виховання.

Значення колисання дітей. Цілюща властивість материнського молока. Пізнавальна й виховна роль коліскової пісні, яка формує „корінь духовності” дитини.

Особливі виховні функції дитячого фольклору в його повній жанрово-видовій характеристиці.

Народна охорона дитинства. Давня традиція піклування про сиріт і напівсиріт в Україні.

Місце і статус дітей в українській сім'ї, родинному житті, трудовій діяльності, хатньому приміщенні.

Традиційні взаємовідносини дітей у сім'ї. Особливості поведінки, обов'язки старших дітей (брата, сестри) по відношенню до молодших.

Обов'язок дорослих дітей піклуватися про своїх старших братів і сестер, немічних батьків. Моральне осудження синівської, дочірньої невдячності.

Народна родинна (батьківська) педагогіка. Народна родинна педагогіка як частина української виховної мудрості. Глибока людяність, висока моральність, багатогранна духовність як головні засади сімейного життя й виховання дітей.

Мати й батько – перші „природні” вихователі (К. Д. Ушинський), головні педагоги. Непорушність авторитету батька і матері в народному житті, моралі, національно-історичній пам'яті народу. Вирішальна роль та святий обов'язок батька й матері виховувати своїх дітей („Не ті батьки, що народили, а ті, що виховали”).

Сутність й особливості виховного впливу батька і матері, бабусі й дідуся на дітей, онуків.

Специфічна виховна роль батьків, рідних (залежно від статі) в козацькій родині. Вплив батька на фізичний, морально-вольовий розвиток сина, його національно-патріотичну, військово-спортивну підготовку, формування в нього лицарських чеснот. Роль матерів-козачок у вихованні в дітей, зокрема в синів, чуйності, глибокої задушевності, милосердя, уміння сприймати й розуміти страждання, біль інших людей.

Високий статус бабусі й дідуся в передачі естафети життєвої мудрості підростаючим поколінням. Вимоги народної педагогіки до батька і матері, бабусі й дідуся, дітей і онуків.

Шляхи пробудження і виховання в дітей відчуття родини, роду й народу, почуття шаноби до своїх пращурів, їхніх справ і заповітів, обов'язку перед майбутнім свого народу, нації.

Традиції і звичаї виховання в сім'ї гуманного й дбайливого ставлення до рідних, інших людей, представників різних національностей, навколишнього середовища, природи рідного краю, України.

Духовно-моральна підготовка юнаків і дівчат у сім'ї до майбутнього шлюбу, сімейного життя. Звичаї та обряди, спрямовані на збереження й плекання здорового генофонду, потомства нації.

Преваги родинного, батьківського виховання над шкільним та іншими видами і формами громадського, державного виховання.

Осуд народом батьків, які залишають дітей, не дбають про їхнє виховання. Значні втрати в розвитку і вихованні дітей, які виростають без батьків. Глибокий гуманізм народної педагогіки в ставленні до тяжкої сирітської долі, неповної сім'ї.

Українське народне навчання. Народна педагогіка про необхідність навчання кожної людини („Вік живи – вік учись”). Народ про користь і привабливість знань, їх роль у житті людини. Традиційні народні знання з різних галузей життя і діяльності (народна астрономія, агрономія, математика, метеорологія, медицина, кулінарія та ін.), необхідність оволодіння цими знаннями кожною дитиною.

Народ про шляхи й джерела здобуття знань – природу, навколишнє середовище, спілкування між людьми, книгу, школу. Необхідність використання різноманітних джерел знань у різні вікові періоди з метою всебічного й гармонійного розвитку особистості.

Принципи народного навчання. Урахування унікальності, неповторності кожної дитини, її різноманітних задатків, нахилів; послідовність і поступовість у навчанні, доступність знань. Найтісніший зв'язок навчання з життям людини, рідного народу, держави, з практичною діяльністю. Єдність навчання і виховання.

Народні традиційні форми навчання в історичному плані. Батьківське й материнське, бабусине і дідусеве навчання. Родинне домашнє навчання. Взаємне навчання дітей. Навчання старшими дітьми молодших. Сутність і особливості навчання в осередках народного мистецтва й ремесел, у школах різних типів (братських, дяківських тощо). Специфіка навчального процесу в січових і козацьких школах, школах джур та на Запорозькій Січі. Особливості народного козацького навчання.

Стимулювання пізнавальних інтересів, умінь і можливостей дітей. Роль колискових пісень, міфів, казок, байок, загадок, притч та інших засобів фольклору в розвитку пізнавальних здібностей дітей.

Українці про книгу, учителя, школу. Усенародна шана до вчителя, вимоги до нього.

Знати, щоб уміти, поліпшувати життя, удосконалювати себе, мати багатогранну й глибоку духовність. Формування в дітей знань як основи і складової частини національної духовності, загальнолюдських цінностей. Народ про умови трансформування знань у якості особистості.

Українська педагогічна деонтологія. Педагогічна деонтологія (від гр. деонтос – потрібне, необхідне) – частина народної педагогіки про обов'язкове у вихованні дітей.

Елементи обов'язкового (вічного) у вихованні: родинне „гніздо”, пам'ять родоводу, рідна мова, наступність і спадкоємність поколінь, творча й натхненна праця, гуманізм взаємин, вираження національного духу й характер, антитеза добра і зла, культивування моральних чеснот народу.

Родинне „гніздо” – провідна умова формування в дітей сенситивності: чутливості, нормального розвитку органів чуття.

Виховання відчуття родоводу, історичної пам'яті, національної свідомості. Роль у цьому процесі народних дум, легенд, пісень тощо. Психолого-педагогічний феномен українського кобзарства.

Неперевершений, універсальний „педагог нації” – рідна мова. Краса, велич, багатство, соціально-педагогічні й духовнотворчі функції української мови.

Наукова гіпотеза про українську мову як ровесницю санскриту (I тисячоліття до н.е.). Видатні діячі світової культури, учені, письменники про українську мову.

Відступництво від рідної мови (зречення) – явище неприродне, потворне, асоціальне, антипедагогічне.

Традиційний мовленнєвий етикет українців та його педагогічна суть. Народ про толерантність, благородство в людських взаєминах.

Національні традиції вітань, слова ввічливості, звертання („добродій”, „пан”, „панна”, „пані”, „панове”, „панове-браття”, „брати”, „сестри” тощо). Українське пошанне „Ви” у зверненні до батька, неньки, дідуся, бабусі, старших людей.

Олюдження знань („Освічений дикун у сто разів страшніший від неосвіченого”). Плекання почуття національної й людської гідності. Добре ім'я людини, типові українські імена та прізвища в їх пізнавальному і виховному значенні. Святий обов'язок кожного – пізнавати самого себе, свій рідний та інші народи („Хто знає лише власний народ, той його не знає”).

Українська душа: педагогічне вираження української ментальності, українська емоційність і доброзичливість („інстинкт несення допомоги”), світовідчуття українця. Українська душа і пісня.

Українська сміхова культура. Гумор – типова національна риса українців, дійовий засіб виховання, педагогічної профілактики.

Одухотвореність педагогічних дій українців. Лада – давньослов'янська богиня шлюбу, кохання, щастя, весни й краси, родинної злагоди, успіхів у вихованні дітей. Берегиня (Оберега) – найстародавніша богиня добра й захисту людини від усякого зла.

Народне осмислення протистояння в житті як вічна проблема виховання: добра – злу, Бога – дияволу, правди – брехні, честі – ганьбі, працьовитості – неробству, любові – ненависті, милосердя – жорстокості, відваги – боягузтву, вірності – зраді, волі – рабству, життя – смерті.

Розділ VI. Виховні орієнтири української народної педагогіки

Народний досвід духовно-морального виховання. Народне розуміння „душі” й „духовності” (за Тлумачним словником української мови). Багатозначність поняття душі в українській народній педагогіці. Психолого-педагогічна суть народних афоризмів типу „відвести душу”, „брати за душу”, „душа в душу” тощо. Поняття „духовність” як вираження внутрішнього життя людини, її сформованого морального світу з верховенством оцінних суджень стійких переконань, ідеалів, моральних, національних і загальнолюдських цінностей, їхньої єдності.

Народ про мораль та етику, їх основоположну роль у житті суспільства, народу, держави, особи. Глибока людяність народної моралі. Ідеї, принципи, правила й норми народної християнської моралі. Виховна місія христів (на могилах, роздоріжжях, церквах, історичних пам'ятках).

Пріоритетність моралі перед іншими сферами і факторами життя. Виховання совісті, правдивості, справедливості, гідності, чесності та інших моральних якостей у безпосередній діяльності дітей. Верховенство в народному житті моральних знань, норм, правил і принципів, підпорядкованість їм інших галузей, видів знань (політичних, ідеологічних та ін.).

Виховання в дітей моральних цінностей – людяності, доброти, милосердя, співпереживання як найвищих духовних надбань рідного та інших народів.

Народна етика й етикет як втілення гуманного ставлення до людини, живої і неживої природи. Виховання поваги до людей різних станів, рас, національностей.

Народ про єдність моралі й правил. Формування в дітей народної правосвідомості. Утвердження у свідомості кожного вихованця традиційного для українців права на вільне, щасливе життя в незалежній державі.

Плекання в дітей української гостинності, щирості.

Засоби морального виховання (приклад, вправлення, заохочення, заборона тощо). Застосування їх залежно від віку, конкретних обставин. Застереження від повчань, сентенцій у духовно-моральному вихованні. Педагогічне значення поглядів народної творчості про осудження моральних вад у людини – брехні, лицемірства, злодійства, лихослів'я, підлабузництва, наклепництва, марнотратства, бундючності, зради та інших підлот.

Головний критерій оцінювання моральної вихованості – поведінка людини (на прикладах з життя, художніх творів, фольклору, зокрема казок „Сім дочок”, „Три сини” та ін.).

Народ про єдність духовно-морального виховання з іншими видами виховної роботи.

Піклування народу про здоров'я та фізичний розвиток дітей. Відображення в народній педагогіці національної ідеології, філософії (етнософії), правосвідомості, світогляду та інших складників духовності народу. Відповідність народної педагогіки завданням виховання національної свідомості й самосвідомості українців, національної психології й характеру традиціям українського тіловиховання. Найтісніший взаємозв'язок фізичного й духовного виховання.

Народ про здоров'я людини („Здоров'я – всьому голова”). Традиційні народні побажання дужості в етикеті вітання й прощання („Доброго здоров'я!”, „Будьте здорові!”), у колядках, щедрівках, віншуваннях.

Народні настанови берегти життя й здоров'я як найвищий дар природи. Фольклор про живу, омолоджувальну воду, про силачів-богатирів Кирила Кожум'яку, Івася Коновченка, Котигорошка та богатирок Настасію-королівну, козацьку дочку Марусю та ін. Засудження народом байдужості до здоров'я, самогубства.

Ставлення українців до фізичного виховання. Національне тілозагартування підлітків, юнаків. Народні шляхи й засоби зміцнення здоров'я, розвитку тіла, підготовки до трудової діяльності, захисту рідного краю від ворогів.

Здобутки й особливості козацького тіловиховання, фізичного й психофізичного розвитку дітей. Сонце, повітря й вода – провідні природні оздоровчі фактори.

Народні засоби й прийоми фізичного загартування дітей від народження до зрілості. Шляхи забезпечення здорового національного життя. Роль дитячих ігор, забав, змагань, оволодіння національними видами спорту, зокрема козацькими єдиноборствами.

Особливості тілесного виховання дівчат (граціозності, плавності і витонченості рухів, гнучкості тіла тощо), фізичної підготовки їх до майбутнього материнства.

Здобутки народної гігієни й медицини, які забезпечують нормальний розвиток дитини.

Осуд народом негідної поведінки, яка підриває здоров'я людини (алкоголізм, куріння, наркоманія, паразитизм, неохайність тощо).

Викриття загарбницьких війн і збройних конфліктів, що знищують життя й здоров'я людей, калічать їхні долі.

Проблеми екології України та значення їх позитивного розв'язання для зміцнення організму дітей, здоров'я нації, збереження її генофонду.

Досвід народної педагогіки в трудовому вихованні. Загальнонародна оцінка праці як першооснови людського життя, провідного засобу виховання („Праця людину годує, а лінь марнує”). Пізнавальні, розвивальні та формувальні функції трудової діяльності. Психолого-педагогічний аналіз творів українського фольклору на тему праці. Виховний смисл народного прославлення трудівника й осудження ледаря, дармоїда.

Праця, особиста трудова діяльність із найбільш раннього віку як основа народного виховання. Традиційні для українців види особистої і громадської трудової діяльності.

Фольклорні засоби, ігри та іграшки як засоби трудового виховання. Систематична участь дитини в трудових операціях, процесах, продуктивній праці.

Поетапність прилучення дітей до праці. Стисла характеристика етапів: 1) вступного (ігрового) – від 2 до 6-7 років; 2) помічного (визначального) – від 6-7 до 15 років; 3) основного (завершального) – від 15 років до громадянської зрілості.

Виховання у дітей бережливості й ощадності у ставленні до природи, продуктів праці. Культ землі й хліба в українській народній педагогіці. Вироблення українцями однієї з найвищих у світі хліборобських культур.

Народні ремесла й промисли України. Роль старших членів родини майстрів у підготовці молоді. Висока оцінка народом професійної майстерності. Плекання професійних династій. Широта й розмаїття різних професій в Україні. Різноманітність народної практики, професійної орієнтації молоді. Статевий підхід при виборі трудових занять, професій. Місцеві, регіональні традиції трудової підготовки дітей та молоді.

Честь і шана праці, народні звичаї вшанування трудівника. Свята першої борозни, перших сходів, проводи на полонину, обжинки тощо. Трудові пам'ятки, пам'ятні місця України типу „Іванів сад”, „Козача левада”, „Петрове поле”, „Грицева криниця”).

Соціально-педагогічна суть і виховне значення української толоки.

Трудовий потенціал педагогіки народного календаря. Участь у праці й вияв трудової майстерності як провідний критерій оцінювання гідності людини.

Особиста чи громадська (групова) власність на землю, засоби виробництва, вільна праця, трудова ініціатива й наполегливість, творча й натхненна трудова діяльність – давні традиційні засади господарювання українців, їх виховний вплив на молодь.

Розумовий розвиток дітей і формування в них народного світогляду. Українська любов мудрість. Народні висловлювання про роль розуму в людському житті („Розум – скарб людини”). Антитеза „розумний” і „дурень” у фольклорі. Педагогічна суть народного афоризму „Не бажай синові багатства, а бажай розуму”. Народні інтелектуали, мудрець – золотий фонд нації.

Нерозривний зв'язок мовлення й мислення. Значення спілкування з розумними людьми для інтелектуального розвитку дитини („З розумним будеш умним, а з дурним і сам таким”). Народні засоби розвитку мислення в дітей, його провідних якостей – кмітливості, дотепності, гнучкості й гостроти розуму, умінь помічати нове, відкривати невідоме, творити в національному дусі.

Шляхи формування в дітей народного (національного) світогляду. Осмислення вихованнями витоків, першоджерел традиційної для українців системи самобутнього й оригінального світосприйняття й світорозуміння. Формування в молоді системи ідей, поглядів на природу, суспільство, всесвіт та душевний і духовний світ людини; на проблеми долі, покликання й ролі людини в історії народу, на можливу участь у людському житті ще не пізнаних, надприродних сил. Виховання в дітей народних поглядів, переконань, ідеалів як основи сучасного світогляду (національного й наукового) українців.

Внесок церкви, релігії у формування в дітей народного світогляду. Відображення в релігійних традиціях, звичаях і обрядах ознак національного життя народу. Формування в дітей віри у вищу справедливість. Виховна сила добрих справ, чесних вчинків, надання допомоги (матеріальної й моральної) усім знедоленим, нещасним.

Роль культурно-історичних традицій у формуванні в підростаючих поколіннях народного й наукового світогляду.

Естетичне виховання засобами народної педагогіки. Культ краси в житті українців. Чужинці про високий статус краси в духовності нашого народу, у реаліях життя, побуту.

Багатогранність понятійного апарату українців у поглядах на красу (на прикладах смислового розгалуження слова „красивий” та розмаїття його синонімів – гарний, красивий, хороший, красний (поет), файний, вродливий, гожий, чепурний тощо).

Гармонійний взаємозв'язок народної естетики й моралі.

Природа, материнська мова, рідна земля, вільна праця, людина й міжлюдські стосунки, мистецтво, національні традиції, звичаї, свята й обряди як джерела прекрасного в житті народу. Жити за вимогами краси – заповідь народної педагогіки. Утвердження народом міри в усьому, скромність („Скромність – краса людини”).

Висока естетика народного життя, трудової діяльності, побуту, дозвілля. Виховання в дітей народних естетичних смаків, уподобань, поглядів та ідеалів. Роль дитячого малюнка, вишивки, музика й пісні в родинному колі.

Народ про виховання гарної поведінки, традиційного привабливого стилю життя, умінь красиво одягатися, власноручно виготовляти вишуканий національний одяг, готувати смачні національні страви за народним рецептами тощо.

Традиційні шляхи прилучення до прекрасного, зокрема різноманітних видів мистецтв: образотворчого, декоративно-ужиткового, танцювального, музичного, пісенного та ін. Чари української народної пісні, її поліфонізм, широкий діапазон виховних впливів. Світова слава українських пісень в індивідуальному й хоровому виконанні.

Специфіка формування творчих здібностей, умінь хлопців і дівчат.

Педагогічна суть антитези „красиве” й „потворне”. Запобігання лихих проявів у помислах та вчинках дітей – упертості, непослуху, зухвальства, нахабства, лихослів'я. Осуд народом грубості, вульгарності, цинізму, жорстокості як перешкод на шляху утвердження краси в житті.

Виховна роль творів мистецтва в побуті – народної картини „Козак Мамай”, хатніх ікон, портретів Т. Шевченка та інших національних діячів, героїв родинних реліквій та світлин, вишитих рушників, килимів, настінних візерунків, національного одягу, художньої оздобы церков тощо.

Роль церкви в культивуванні духовної пісні, хорового співу в Україні.

Розділ VII. Етнопедагогіка й сучасна українська

національна система виховання

Етнопедагогіка як основа українського шкільництва. Історичні корені впливу етнопедагогіки на становлення й розвиток українського шкільництва, його теорії й практики (стислий ретроспективний огляд), елементи народної виховної мудрості в школах „книжного вчення” Київської Русі, у навчальній діяльності „майстрів грамоти”. Використання народної педагогіки в різних типах шкіл України в епоху великого національного Відродження (XVI – перша половина XVIII ст.) – братських, січових, козацьких, дяківських та ін.

Сусідство церкви, школи, шпиталю, народного дому й читальні в центрах населених пунктів України – втілення єдності плекання цілісної духовності, розуму й милосердя в підростаючих поколіннях. Широке використання народно-педагогічних засобів у навчально-виховній діяльності мандрівних дяків (XVI – XVIII ст.), дошкільних дитячих установах, „захоронках”. Поширення ідей і засобів народної педагогіки в інших типах навчальних закладів України – семінаріях, гімназіях, колегіумах, університетах.

Обмеження й заборона застосування народної педагогіки в школах при втраті Україною державною незалежності (з другої половини XVIII ст.).

Заслуги української народної педагогіки у відстоюванні національного виховання дітей в умовах колонізації Австрійською й Російською імперією.

Боротьба національно свідомої української інтелігенції за національне шкільництво й упровадження народної педагогіки в навчально-виховний процес.

Єдність народної й наукової педагогіки, їхнє взаємопроникнення й взаємодоповнення на сучасному етапі національного, культурного й державного відродження України. Відображення ідей народної педагогіки в наукових концепціях національної школи, виховання й освіти України.

Народна педагогіка як засіб гуманізації й демократизації шкільного життя, збереження навколишнього середовища, природи, усього живого на землі.

Народознавча, людинознавча та вітчизнознавча робота в сім'ї, дитсадку й школі. Необхідність дослідження філософських, психологічних проблем, пов'язаних з навчально-виховною роботою такого характеру.

Єдність здобутків, гармонійне застосування ідей і засобів, методів і прийомів народної та наукової педагогіки на уроках рідної мови й літератури, історії, географії, біології, фізкультури й інших предметів гуманітарного, художньо-естетичного та природничо-математичних циклів, а також у позакласній і позашкільній роботі, у процесі педагогізації батьків.

Шляхи застосування в сім'ї, дитсадку, школі та інших виховних закладах ідей і засобів нових концепцій педагогіки народознавства, педагогіки народного календаря, козацької педагогіки й української національної системи виховання.

Народна педагогіка як один із найефективніших шляхів прилучення дітей до народної творчості, формування в них якостей творця рідного мистецтва, культури, незалежної держави.

Народні традиції виховання в діяльності національних і молодіжних організацій і об'єднань. Сторінки історії Українського Пласту. Ідейні основи виховання й мета Пласту, побудовані на християнському світогляді, та ідеї вірності українській нації її ідеалові державності. Головні обов'язки пластуна:

1. Бути вірним Богові й Україні.
2. Допомогати іншим.
3. Жити за пластовим законом і слухатись пластового проводу.

Засоби виховання в пластовій виховній системі: українознавство, природознавство, техніка, мистецькі вміння, спів, театр, пластові табори.

Українська етнопедагогіка й релігійна культура. Релігія й церква як фактори утвердження духовності, етики й християнської моралі.

Вірвальні традиції України (язичництво, християнська релігійність, духоборство, вільнодумство та ін.). Відродження традицій у формі РУНВіри – рідної української національної віри (Лев Силенко). Психолого-педагогічна суть релігійних культур та особливості її впливу на формування духовного світу людини.

„Гріх” як релігійна та народно-педагогічна категорія. Вплив народної християнської моралі на виховання дітей у сім'ї.

Об'єктивний підхід у ставленні до релігій у сучасній національній школі. Необхідність усунення з дитячого та молодіжного середовища невігластва стосовно знань релігійної культури.

Освітньо-виховне значення вивчення релігієзнавства в загальноосвітній школі. Взаємозв'язок народної педагогіки й релігійної культури.

Десять Заповідей Божих – серцевина цінностей народної християнської моралі. Споконвічні чесноти свободи, честі, гідності, сумління. Проповідування любові до ближнього. Психолого-педагогічний смисл культу Богоматері.

Пізнавальне й виховне значення Біблії – „Книги книг” – у християнській родині. Психолого-педагогічний аналіз ілюстрованої Біблії для дітей.

Народна виховна практика як основа педагогіки народознавства, української наукової педагогіки. Народна духовність і школа. Народознавчі навчальні дисципліни в сучасній українській школі та їх освітньо-виховне значення.

Наукова концепція педагогіки народознавства. Народна педагогіка як її визначальний компонент. Сучасні фактори впливу на формування особистості, її етнізацію. Форми й методи народознавчої роботи в сім'ї, школі та поза нею.

Програми з українознавства, народознавства. Система уроків з українського народознавства (українознавства) в 1 – 4, 5 – 9, 10 – 11 класах.

Народно-педагогічні, науково-педагогічні основи багатогранної фольклорно-етнографічної, народознавчої роботи з дітьми в сім'ї, дитсадку, школі тощо.

Передовий досвід. Нові форми національного виховання учнів – Малі Академії народних мистецтв (МАНМ), університети народознавства, школи козацького виховання, козацькі братства і товариства, фольклорно-етнографічні експедиції, групи тощо як реалізація ідей і засобів народної педагогіки.

Досвід українознавчої і народознавчої роботи в школах України.

Широке застосування етнопедагогіки – запорука відродження й зміцнення української національної системи виховання, надійний заслін бездуховності й національному нігілізму.

Народна педагогіка – фундамент наукової педагогіки, її вічне джерело розвитку. Наукова педагогіка – продукт української національної психології, характеру, світогляду, свідомості й самосвідомості народу. Як етнопедагогіка та інші гуманітарні науки й мистецтво, наукова педагогіка глибоко національна за своїми сутністю, змістом, характером, покликанням і за приналежністю до конкретного народу. Відродження й упровадження в родинно-шкільне виховання підростаючих поколінь української народної педагогіки – це відродження й розвиток української національної системи виховання, освіти, педагогічних кадрів й української національної системи виховання, української наукової педагогіки, яка є складовою частиною світової, зокрема європейської педагогіки.

Література до курсу

- Антонович Д. Українська культура / [упорядн. С. В. Ульяновська] / Д. Антонович – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
- Алчевская Х. Д. Передуманое и пережитое: Дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевська. – М., 1912. – 466 с.
- Антология педагогической мысли Украинской ССР / [сост. Н. П. Калиниченко]. – М.: Педагогика, 1988. – 635 с.
- Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX ст. – М.: Педагогика, 1990. – 603 с.
- Апанович О. Школи в Запорізькій Січі / О. Апанович // Українське слово. – 1996. – 14 листопада. – С. 12.
- Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX – перша пол. XIII ст.) / С. Д. Бабишин. – К.: Вища школа, 1973. – 88 с.
- Биков В. Національній освіті – нові орієнтири / В. Биков // Освіта. – 1993. – 29 жовтня.
- Бондарик М. В. Використання надбань народної педагогіки в процесі вирішення проблем трудового виховання дітей дошкільного віку / М. В. Бондарик // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. – Глухів, 2003. – Вип. 2. – С. 93–97.
- Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: [Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл] / В. Борисенко. – К.: Унісерв, 2000. – 191 с.
- Братків А. Я. Роду нема переводу / А. Я. Братків // Радянська школа. – 1990. – № 2. – С. 21–23.
- Ващенко Г. Виховний ідеал: Записки виховника / Г. Ващенко.– Полтава: Ред. г-ти „Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.
- Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / М. М. Веркалець. – К.: Товариство „Знання”, 1990. – 48 с.
- Волков Г. Н. Энопедагогика: [Учебник для студентов средних и высших педагогических учебных заведений] / Г. Н. Волков. – М.: Издательский центр „Академия”, 1999. – 168 с.
- Головченко В. І. Україні – національну систему освіти / В. І. Головченко // Рідна школа. – 1993. – № 8. – С. 63–65.
- Грінченко Б. Якої нам треба школи / Б. Грінченко. – К.: Криниця, 1917. – 45 с.
- Грушевський М. С. Про українську мову та українську школу / М. С. Грушевський. – К.: Веселка, 1991. – 45 с.
- Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
- Губко О. Г. Формування національної свідомості юнацтва у світі ідей Софії Русової / О. Г. Губко // Рідна школа. – 1992. – № 1. – С. 13–15.
- Давня українська література: Хрестоматія. – К.: Освіта, 1992. – 576 с.
- Дем’янюк Т. Д. Народознавство в школі: досвід, проблеми, пошуки / Т. Д. Дем’янюк. – К.: , 1993. – 80 с.

- Денисенко Н. Рідна етнопедагогіка – виховання здорової нації / Н. Денисенко // Науковий світ. – 2010. – №8. – С. 16–17.
- Державна національна програма “Освіта” (Україна – XXI ст.). – К.: Райдуга, 1994 – 62 с.
- Дерево роду // Українська культура. – 1993. – № 1. – С. 30–32.
- Довженок Г. В. Український дитячий фольклор / Г. В. Довженок. – К.: Наукова думка, 1981. – 172 с.
- Дорошенко О. А. Из джерел народної педагогіки // Радянська школа. – № 11.– С. 29–37.
- Духнович О. В. Твори: в 4 – х т. / О. В. Духнович – Пряшев: Відділ укр. літ., 1989. – Т. 3.– 605 с.
- Жарова Л. В. Школа Київської Русі: стратегія навчання / Л. В. Жарова // Рідна школа. – 1993. – № 4. – С. 60–61.
- Жупанін С. І. Народознавча педагогіка Олександра Духновича / С. І. Жупанін // Рідна школа. – 1992. № 9 – 10. – С. 89–90.
- Заглада Н. Побут селянської дитини / Н. Заглада. – К., 1929. – 186 с.
- Іваницька П. Ф. Мудрість тисячоліть про вічні людські цінності / П. Ф. Іваницька // Нові технології навчання. – К., 2001. – Вип. 31. – С. 154 – 165.
- Ігнатенко П. Р. Національна система виховання / П. Р. Ігнатенко, Ю. Д. Руденко // Радянська школа. – 1991.– № 7. – С. 47–52.
- Йовенко Л. Прислів'я та приказки як джерело вивчення родинновиховного досвіду українців / Л. Йовенко // Рідна школа. – 2003. – №6. – С. 36–38.
- Калкіна Л. Люби дитя як душу: Факультативне заняття з народознавства / Л. Калкіна // Народознавство. – 1992. – № 5.
- Каюков В. І. Цілющий еліксир козацької педагогіки / В. І. Каюков // Рідна школа. – 1993. – № 1. – С.10–12.
- Каюков В. І. Козацькі забави / В. І. Каюков // Рідна школа. – 1993. – № 1. – С. 13–14.
- Кириченко О. В. Козацька педагогіка: [розробки занять, сценарії виховних заходів, методичні рекомендації] / О. В. Кириченко. – Х.: Вид. група „Основа”: „Триада +”, 2008. – 192 с.
- Козубовська І. В. Як учить народна мудрість / І. В. Козубовська // Рідна школа. – 1993. – № 2. – С. 22–24.
- Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: [Історико-етнографічний нарис] / О. М. Кравець. – К.: Наукова думка, 1968. – 198 с.
- Кузьмінський А. І. Педагогіка родинного виховання: [Навчальний посібник] / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2006. – С. 284–316.
- Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – 3-е вид. – Х.: Видавництво „Див”, 2005. – 472 с.
- Любар О. О. Історія української школи і педагогіки: Навчальний посібник / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко / [за ред. О. О. Любара]. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003. – 450 с.
- Мазуркевич О. Р. Рідне слово в концепції національної освіти / О. Р. Мазуркевич // Рідна школа. – 1993. – № 9. – С. 2–11.
- Майборода В. К. Національні школи України / В. К. Майборода, В. С. Майборода // Рідна школа. – 1992. – № 11 – 12. – С. 6–16.
- Маслай Г. С. До джерел народної педагогіки / Г. С. Маслай // Радянська школа. – 1991.– № 5. – С. 6–11.
- Маштанер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича / О. В. Маштанер. – К.: Радянська школа, 1966. – 148 с.
- Мирний В. П. Народна педагогіка в прислів'ях та приказках / В. П. Мирний // Педагогіка: науково-методичний зб. – Вип. 7. – К., 1968. – С. 144–150.

- Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка: [Навчальний посібник] / В. А. Мосіяшенко. – [3-те вид., стер]. – Суми: Університетська книга, 2010. – 175 с.
- Олійник М. Родовід / Микола Олійник // Радянська школа. – 1989. – № 7. – С. 84–88.
- Основи національного виховання: Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук та ін. / [за заг. ред. В. Г. Кузя та ін.]. – К.: Інформ.- вид. Центр “Київ”, 1993. – Ч.1. – 152 с.
- Панченко В. В. Виховання учнівської молоді на засадах народної педагогіки / В. В. Панченко // Позакласний час. – 2008. – №6. – С. 23–24.
- Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди: [Збірник статей] / [ред. колегія: О. Г. Дзевєрін]. – К.: Вища школа, 1972. – 246 с.
- Погрібний А. Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості / А. Г. Погрібний. – К.: Дніпро, 1988. – 268 с.
- Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / А. П. Пономарев. – К., 1989.
- Проскура О. С. Русова і концепція українського дитячого садка / О. Проскура // Дошкільне виховання. – 1991. – № 10. – С. 16–18.
- Пуха І. В. Про школи запорозьких козаків / І. В. Пуха // Педагогіка: Респ. наук.-метод. зб. – Вип. 9. – К., 1970. – С. 95–109.
- Рильський Т. До вивчення українського народного світогляду (Родинні стосунки) / Тадей Рильський // Хроніка 2000. Наш край. – 1993. – № 5(7). – С. 102–120.
- Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 131–141.
- Руденко Ю. Д. Українська педагогіка / Ю. Д. Руденко // Освіта. – 1992. – 27 березня. – С. 4.
- Руденко Ю. Козацька педагогіка / Ю. Руденко // Гарт (Українська патріотична газета). – 1992. – 16 травня. – С. 6.
- Руденко Ю. З ім'ям Дажбога: Виховання у Запорозькій Січі / Ю. Руденко // Освіта. – 1993. – 1 жовтня. – С. 6.
- Руденко В. Нам потрібні лицарі духу (Про застосування в школах засобів козацької педагогіки) / В. Руденко // Освіта. – 1997. – 17–24 грудня. – С. 7.
- Русова С. Ф. Мої спомини / С. Ф. Русова. – Львів, 1937. – 280 с.
- Русова С. Ф. Нова школа / С. Ф. Русова. – К., 1914. – 24 с.
- Сковорода Г. С. Повне зібрання творів. У 2-х т. / Г. С. Сковорода – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.; – Т. 2. – 576 с.
- Скуратівський В. Посвіт: Художні оповіді, новели / В. Скуратівський. – К.: Молодь, 1988. – 176 с.
- Скуратівський В. Т. Берегія: Художні оповіді, новели. – К.: Рад. письменник, 1988. – 278 с.
- Скуратівський В. Покуть / Василь Скуратівський. – К.: Фірма „Довіра”, 1992. – 235 с.
- Стельмахович М. Г. Мудрість народної педагогіки / М. Г. Стельмахович. – К., 1980. – 48 с.
- Стельмахович М. Г. Народна дидактика / М. Г. Стельмахович. – К.: Т-во Знання, 1985. – 48 с.
- Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К.: Радянська школа, 1985. – 312 с.
- Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: [Навчальний посібник] / М. Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
- Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка: [Навчально-методичний посібник] / М. Г. Стельмахович. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.

- Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство. – К.: Т-во „Знання” України, 1991. – 48 с.
- Стельмахович М. Г. Українська етнопедагогіка / М. Г. Стельмахович // Радянська школа. – 1989. – № 6. – С. 11–17.
- Стельмахович М. Г. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX ст. / М. Г. Стельмахович // Рідна школа. – 1992. – № 3–4. – С. 14–19.
- Стельмахович М. Г. Українська родина / М. Г. Стельмахович // Рідна школа. – 1993. – № 4. – С. 14–17.
- Стельмахович М. Г. Програма з українського родинознавства (фамілістики) для IX класу / М. Г. Стельмахович // Рідна школа. – 1993. – № 8. – С. 21–26.
- Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: [Навч. посібник]. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
- Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. – К., 1978. – 263 с.
- Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Є. І. Сявавко. – К.: Наукова думка, 1974. – 151 с.
- Сявавко Є. І. Школа, яка завжди з нами: (Народна педагогіка про виховання дітей) / Є. І. Сявавко // Наука і суспільство. – 1980. – № 1. – С. 24–25.
- Ткач М. Дерево роду / Микола Ткач. – К.: МПП “Анфас”, 1995. – 107 с.
- Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна [та ін]. – К.: Либідь, 1993. – 256 с.
- Українська родина: Родинний і громадський побут / [упорядник Лідія Орел]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 424 с.
- Уроки з народознавства: Посібник / [Упорядн. М. Дмитренко, К. Дмитренко]. – К.: Ред. часопису “Народознавство”, 1995. – 224 с.
- Ушинський К. Д. Про народність в громадському вихованні / К. Д. Ушинський // Вибрані пед. твори. В 2-х томах. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 1. – С. 43–104.
- Федоренко Д. Т. Т. Г. Шевченко і народна педагогіка / Д. Т. Федоренко // Рідна школа. – 1993. – № 3. – С. 58–59.
- Черепанова С. О. Філософія родознавства: Навч. посіб. / [передмова проф. В. Г. Скотного] / С. О. Черепанова. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2008. – 460 с.

Електронні ресурси

- Братусь І. В. Українські народні дитячі ігри як засіб виховання. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://abetka.ukrlife.org/g_zasib.htm
- Кісь О. Українська сільська молодь у дзеркалі гендерних відмінностей – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n24texts/kis-oksana.htm>
- Концепція безперервної системи національного виховання. – К., 1994. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/2238/97/>.
- Концепція виховання у національній системі освіти // Освіта України. – 1996. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-12402-8.html>.
- Концепція національного виховання // Освіта. – 1996. – 7 серпня. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=56167&pg=4>.
- Кудикіна Н. Українські народні рухливі ігри / Н. Кудикіна. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.chudo-v-ome.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=181:2009-06-24-21-47-25&catid=68:2009-04-21-21-59-10&Itemid=100
- Українські дитячі народні ігри. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.sdbua.net/materiale/doc.php?id=156>
- Народні ігри – народні знання. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://about-ukraine.com/index.php?text=109>
- Українські народні дитячі ігри як засіб виховання. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://hata.profi.co.ua/2007/09/17/ukransk_narodn_ditjach_gri_jak_zasb_vikhovannja.html
- Українські народні рухливі ігри як засіб досягнення фізичної досконалості студентства. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://hata.profi.co.ua/2007/09/17/ukransk_narodn_ditjach_gri_jak_zasb_vikhovannja.html

Питання для самоконтролю

Завдання 1 – 10 мають по чотири варіанти відповідей. У кожному завданні – лише **ОДНА ПРАВИЛЬНА** відповідь. Оберіть правильну відповідь і запишіть її на листі-вкладиші.

1. Укажіть, про який принцип української етнопедагогіки йдеться: *„Зичливе ставлення до особистості, застосування найдоцільніших засобів впливу у процесі виховання”*
А принцип природовідповідності
Б принцип гуманізму
В принцип виховання на основі зв'язку з життям
Г принцип врахування у вихованні вікових та індивідуальних особливостей дитини
2. Укажіть, про який принцип української етнопедагогіки йдеться: *„Цей принцип потребує врахування у вихованні вікові та індивідуальні особливості дитини”*
А принцип гуманізму
Б принцип виховання на основі зв'язку з життям
В принцип врахування у вихованні вікових та індивідуальних особливостей дитини
Г принцип природовідповідності
3. Укажіть, про який принцип української етнопедагогіки йдеться: *„Цей принцип потребує будови процесу виховання з врахуванням особливостей природи”*
А принцип гуманізму
Б принцип виховання на основі зв'язку з життям
В принцип врахування у вихованні вікових та індивідуальних особливостей дитини
Г принцип природовідповідності
4. Укажіть, про який принцип української етнопедагогіки йдеться: *„Залучення до соціального досвіду людей кожного нового покоління”*
А принцип гуманізму
Б принцип виховання на основі зв'язку з життям
В принцип врахування у вихованні вікових та індивідуальних особливостей дитини
Г принцип природовідповідності
5. Укажіть, про який метод етновиховання йдеться: *„Метод відтворення взаємин і дій, які сприяють пізнанню багатьох процесів і реально відбуваються в людському житті, оскільки вони породжені трудовою діяльністю людини”*
А метод вправлення
Б метод привчання
В метод народної гри
Г метод дотримання режиму праці та відпочинку

6. Укажіть, про який метод етновиховання йдеться: *”Метод, що реалізується через тренування, показ, спрямування на здійснення самоконтролю”*

- А метод вправлення
- Б метод привчання
- В метод виконання доручень та дотримання обов’язків
- Г метод дотримання режиму праці та відпочинку

7. Укажіть, про який метод етновиховання йдеться: *„Метод, який впливає на свідомість, життєві погляди, ідеали, розуміння суті життя”*

- А метод переконання
- Б метод привчання
- В метод виконання доручень та дотримання обов’язків
- Г метод дотримання режиму праці та відпочинку

8. Укажіть, про який метод етновиховання йдеться: *„Метод стимулювання позитивної поведінки”*

- А метод вправлення
- Б метод навіювання
- В метод виконання доручень та дотримання обов’язків
- Г метод дотримання режиму праці та відпочинку

9. Про який метод етновиховання йдеться: *”Метод, який дисциплінує, впливає на розвиток ініціативності, уміння долати труднощі”*

- А метод вправлення
- Б метод привчання
- В метод виконання доручень та дотримання обов’язків
- Г метод дотримання режиму праці та відпочинку

10. Про який метод етновиховання йдеться: *„Метод, що дає змогу привчити економити час і впливає на вироблення якісних звичок”*

- А метод вправлення
- Б метод привчання
- В метод виконання доручень та дотримання обов’язків
- Г метод дотримання режиму праці та відпочинку

Завдання 11 – 25 на встановлення відповідності (логічні пари); для кожного з чотирьох завдань, позначених буквами, виберіть один правильний, на вашу думку, варіант відповіді, позначений цифрою. Запишіть у таблицю на листі-вкладиші цифри відповідей.

11. Встановіть відповідність (хто, ким і кому доводиться):

1	тітка	А жінка, яка годує груддю чуже немовля
2	братова	Б духовне споріднення, звичай обрання народженій дитині других батьків
3	кумівство	В чоловік батькової сестри
4	годувальниця	Г дружина брата
5	стрий	Д сестра батька або матері

12. Встановіть відповідність (хто, ким і кому доводиться):

1	синова	А племінник, син сестри
2	дівер	Б дружина батька щодо його дитини від іншого шлюбу, нерідна мати
3	удівець	В дружина сина

- 4 сестриниць Г брат чоловіка
5 мачуха Д чоловік, що після смерті дружини вдруге не одружився

13. Встановіть відповідність (хто, ким і кому доводиться):

- 1 братаниця А син брата або сестри
2 онук Б племінниця за братом
3 зовиця В нерідний син одного з батьків
4 небіж Г син сина або дочки
5 пасинок Д чоловікова сестра

14. Встановіть відповідність (хто, ким і кому доводиться):

- 1 прабаба А чоловік сестри жінки
2 дядько Б хрещена мати щодо батьків хрещеника і хрещеного батька
3 шурин В брат батька або матері
4 свояк Г брат жінки
5 кума Д мати батькової або матеріної мами

15. Встановіть відповідність (хто, ким і кому доводиться):

- 1 дівер А дитина, що втратила батьків
2 невістка Б дочка племінника щодо братів і сестер батьків
3 стрийна В дружина сина для його батьків
4 сирота Г брат чоловіка
5 внучата племінниця Д дружина батькового брата

16. Встановіть відповідність „автор – праця”:

- 1 І. Федоров А „Трубы словес проповедных”
2 І. Гізель Б „Лексикон”
3 Л. Баранович В „Буквар”
4 П. Беринда Г „Мир с богом человеку”

17. Встановіть відповідність „автор – праця”:

- 1 І. Галятовський А „Тренос”
2 Ф. Прокопович Б „Алькоран”
3 Л. Зизаній В „Наука, или способ изложения казания”
4 М. Смотрицький Г „Граматыка”

18. Встановіть відповідність „автор – праця”:

- 1 С. Зизаній А „Меч духовний”
2 К. Транквіліон-Ставровецький Б „Казання”
3 Л. Баранович В „Синопис”
4 І. Гізель Г „Мир с богом человеку”

19. Встановіть відповідність „автор – праця”:

- 1 Ф. Прокопович А „Перло многоценное”
2 К. Транквіліон-Ставровецький Б „Духовный регламент”
3 І. Вишенський В „Паренесіс”
4 М. Смотрицький Г „Спор мудрого латынника с глупым русином”

20. Встановіть відповідність „автор – праця”:

- 1 М. Смотрицький А „Буквар”

2	К.Транквіліон-Ставровецький	Б	„Палінодія”
3	Л. Зизаній	В	„Оправдання невинності”
4	З. Копистенський	Г	„Учительне Євангеліє”
21. Встановіть відповідність „автор – праця”:
1	К. Ушинський	А	„Народна дидактика”
2	Т. Шевченко	Б	„Моральні заповіді дитинства і юності”
3	М. Стельмахович	В	„Про народність у громадському вихованні”
4	М. Грушевський	Г	„Буквар Південноруський 1861 року”
5	В. Сухомлинський	Д	„Про українську мову та українську школу”
22. Встановіть відповідність „автор – праця”:
1	В. Скуратівський	А	„Народне дитинознавство”
2	А. Макаренко	Б	„Благодарный Еродій”
3	М. Стельмахович	В	„Сто порад вчителів”
4	Г. Сковорода	Г	„Педагогічна поема”
5	В. Сухомлинський	Д	„Покуть”
23. Встановіть відповідність „автор – праця”:
1	Х. Алчевська	А	„Якої нам треба школи”
2	Б. Грінченко	Б	„Посвіт”
3	М. Стельмахович	В	„Полгода из жизни воскресной школы ”
4	О. Духнович	Г	„Народна педагогіка”
5	В. Скуратівський	Д	„Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельских”
24. Встановіть відповідність „автор – праця”:
1	В. Скуратівський	А	„Нова школа”
2	С. Русова	Б	„Мудрість народної педагогіки”
3	М. Стельмахович	В	„Берегиня”
4	Х. Алчевська	Г	„Серце віддаю дітям”
5	В. Сухомлинський	Д	„Передуманное и пережитое”
25. Встановіть відповідність „автор – праця”:
1	Є. Сявавко	А	„Мої спомини”
2	В. Сухомлинський .	Б	„Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку”
3	Леся Українка	В	„Українська родинна педагогіка”
4	М. Стельмахович	Г	„Школа”
5	С. Русова	Д	„Батьківська педагогіка”

Завдання 26 – 62. Коротку відповідь запишіть на окремому аркуші.

26. Дайте визначення поняття „народна педагогіка”.
27. Дайте визначення поняття „народне родинознавство”.
28. Дайте визначення поняття „народна батьківська педагогіка”.
29. Дайте визначення поняття „етнопедагогіка”.
30. Сформулюйте предмет вивчення етнопедагогіки.
31. Визначте джерела етнопедагогіки.
32. Що ми розуміємо під засобами етнопедагогіки?
33. З якими науковими дисциплінами пов’язана етнопедагогіка?
34. Визначте головні завдання курсу „Етнопедагогіка”.
35. Дайте визначення поняття „народна дидактика”.

36. Козацька педагогіка це – ...
37. Схарактеризуйте типи шкіл у Запорозькій Січі.
38. Схарактеризуйте напрями виховання в козацькій педагогіці.
39. Дайте визначення поняття „виховний ідеал”. Відповідь проілюструйте.
40. Визначте основні виховні ідеали українців.
41. Дерево роду це – ...
42. Схарактеризуйте знаки та символи роду.
43. Що ми називаємо обрядом?
44. Що ми називаємо звичаєм?
45. Що таке „принцип виховання”?
46. Що таке „метод виховання”?
47. Обґрунтуйте значення домашнього побуту як засобу етнопедагогічного впливу.
48. Схарактеризуйте основні положення „морального кодексу народної мудрості”.
49. Наведіть приклади прислів'їв і приказок, які можна віднести до засобів духовно-морального виховання.
50. Схарактеризуйте духовні цінності, які наші предки вважали найважливішими.
51. Схарактеризуйте народні засоби й прийоми розумового виховання дітей.
52. Схарактеризуйте значення різнорідних символів як засобів етновиховного впливу.
53. Обґрунтуйте значення природи як засобу етновиховного впливу.
54. Наведіть приклади прислів'їв і приказок, які можна віднести до засобів трудового виховання в народній педагогіці.
55. Схарактеризуйте народну вікову періодизацію трудового виховання.
56. Схарактеризуйте народні засоби й прийоми трудового виховання дітей.
57. Схарактеризуйте народні засоби й прийоми естетичного виховання дітей.
58. Наведіть приклади прислів'їв і приказок, які можна віднести до засобів естетичного виховання в народній педагогіці.
59. Наведіть приклади прислів'їв і приказок, які можна віднести до засобів розумового виховання в народній педагогіці.
60. Схарактеризуйте народні засоби й прийоми тілесного виховання дітей.
61. Схарактеризуйте природні й штучні засоби тілесного виховання в народній педагогіці.
62. Наведіть приклади прислів'їв і приказок, які можна віднести до засобів тілесного і фізичного виховання в народній педагогіці.

Завдання і вправи для самостійної роботи

Розділ. З історії розвитку української етнопедагогіки

Тема. Джерела етнопедагогіки

1. Підготуйте доповідь на тему „ Традиції виховання в первісному суспільстві та етнопедагогічне значення східнослов'янської обрядності”.

Методичні рекомендації щодо підготовки:

Опорні питання:

- навчання й виховання дітей на землях сучасної України в епоху палеоліту;
- народно-педагогічні уявлення в епоху трипільської культури;
- перший український літопис Велесова книга – етнопедагогічне джерело;
- народна вікова періодизація дитинства в східних слов'ян;
- виховне значення народного календаря;
- напрями виховання в східних слов'ян;
- прийоми й методи навчання в східних слов'ян.

2. Опрацюйте зазначену літературу й визначте елементи етнопедагогіки, народно-педагогічні традиції, прийоми й методи виховання, зробіть реферування за текстами:

1. „ Слово о полку Ігоревім”.
2. „Повчання дітям” Володимира Мономаха.
3. „Повість врем'яних літ”.
4. „Слово про закон і благодать” Іларіона.

Методичні рекомендації щодо підготовки

Прочитайте зазначені твори, проаналізуйте зміст і визначте народні прийоми й методи виховання, які стали основою педагогічної думки Київської Русі. Зверніть увагу на такі питання, як моральний кодекс народної мудрості в „Повчанні дітям” Володимира Мономаха, ідеї патріотичного виховання в творах „ Слово о полку Ігоревім” та „Повість врем'яних літ”, основи дошкільної педагогіки в творі „Слово про закон і благодать” Іларіона.

Тема. Розвиток народнопедагогічної думки в Україні в XIV – XVIII ст.

1. Складіть логіко-структурну таблицю “Запорозька Січ – колыска народної педагогіки”; визначте характерні виховні ідеї доби козацтва.

2. Напишіть реферат на тему „Досвід морального виховання в братських школах України”.

3. Ознайомтеся з творами Г. Сковороди: „Вбогий жайворонок”, „Жайворонки”, „Ворона і чиж”. З'ясуйте, у чому полягає педагогічна цінність цих байок.

Методичні рекомендації щодо підготовки:

Таблицю доцільно скласти за такою схемою:

Напрямок виховання	Мета виховання	Засоби, методи, прийоми виховання	Приклади, ілюстрації
--------------------	----------------	-----------------------------------	----------------------

Тема. Розвиток народно-педагогічних ідей у період культурно-національного відродження (XIX – поч. XX ст.)

1. Розкрийте сутність поглядів О. Духновича на освіту й виховання підростаючого покоління з позиції народної педагогіки.

2. Дослідіть народне підгрунтя педагогічної, етнографічної та фольклорної діяльності Б. Грінченка.

3. Проаналізуйте концепцію розвитку української національної школи авторства С. Русової. Які педагогічні думки Вас вразили і чому?

4. Опрацюйте зазначену літературу й визначте етнопедагогічні традиції виховання в українській художній літературі XIX століття:

- напрями виховання в народній педагогіці, проблема батьки-діти, образи батька й матері, вимоги до особистості в творах І. Котляревського „Наталка Полтавка” та „Москаль-чарівник”;
- українська мова й усна народна творчість як засоби виховання та моральні категорії добра і зла, прекрасного і потворного; моральний кодекс народної мудрості за працею Т. Шевченка „Буквар Южноруський”.

Тема. Розвиток народної педагогіки у 20 – 90-х рр. XX ст.

1. Охарактеризуйте народно-педагогічні засоби, прийоми й методи виховання в українській селянській родині за працею Н. Заглади „Побут селянської дитини”.

2. Ознайомтеся з моральними заповідями В. Сухомлинського. Проаналізуйте його погляди на народну педагогіку як скарбницю духовного життя народу.

Тема. Народно-педагогічна навчально-виховна система українців

1. Розкрийте сутність принципу природовідповідності виховання в етнопедагогіці й наведіть приклади реалізації його положень у виховній діяльності сучасної школи, сім'ї, оточення. Наведіть українські прислів'я, які відображають його зміст.

2. Розкрийте сутність принципу врахування вікових, статевих та індивідуальних особливостей вихованців в етнопедагогіці й наведіть приклади реалізації його положень у виховній діяльності сучасної школи, сім'ї, оточення. Наведіть українські прислів'я, які відображають його зміст.

3. Охарактеризуйте результативність використання методів народного виховання у практичній виховній роботі з дітьми (на Ваш вибір).

4. Проаналізуйте дієвість методів переконання, які має у своєму арсеналі народна педагогіка.

Розділ. Структура української народної педагогіки

Тема. Українське родинознавство (фамілологія)

1. Складіть дерево свого роду.
2. Підготуйте повідомлення: „Історія мого роду”, „Історія мого прізвища”.
3. Підготуйте мультимедійну презентацію на тему „Символи мого роду”.
4. Підготуйте мультимедійну презентацію на тему „Традиції моєї сім’ї”.

Тема. Українське народне дитинознавство

1. Прочитайте працю М. Грушевського „Дитина в звичаях і віруваннях українського народу”. Зробіть на неї рецензію. Зазначте погляди, які Вас найбільше вразили.
2. Проведіть етнографічні дослідження в своїй родині, сім’ї, запишіть традиційні обряди народного дитинознавства.
3. Проаналізуйте сутність вікових ініціацій українців.

Розділ. Виховні орієнтири української народної педагогіки

Тема. Народний досвід духовно-морального виховання

1. Проаналізуйте підходи до трактування понять „мораль”, „духовність” у філософській, психолого-педагогічній літературі. Визначте місце моралі й духовності в українській етнопедагогіці.
2. Розкрийте сутність основних принципів морального кодексу українського народу. Проаналізуйте реалізацію його положень у виховній діяльності сучасної школи, сім’ї, оточення (на конкретних прикладах). Наведіть українські прислів’я, які відображають зміст основних принципів морального кодексу.
3. Відтворіть еталон людської моралі української етнопедагогіки.
4. Розробіть структурно-логічну схему, у якій відображається сутність морального виховання, його принципи, методи, засоби і прийоми.

Тема. Піклування народу про здоров’я та фізичний розвиток дітей

1. Розкрийте сутність фізичного виховання, його завдання в українській народній педагогіці.
2. Наведіть народні прислів’я, приказки, казки, у яких оспівується ідеал фізично загартованого, сміливого й сильного героя, людини-богатиря.
3. Проаналізуйте аспекти фізичного виховання у народній педагогіці.
4. Розкрийте сутність козацької системи тілесного виховання.
5. Розробіть структурно-логічну схему, у якій відображено сутність фізичного виховання, його принципи, методи, засоби і прийоми.
6. Проаналізуйте виховне значення українських народних потішок і пестушек.
7. Проаналізуйте виховне значення українських народних ігор для дітей від 2 до 6-7 років.
8. Проаналізуйте виховне значення українських народних ігор для підлітків.

Тема. Досвід народної педагогіки в трудовому вихованні

1. Розкрийте психолого-педагогічний механізм підготовки дитини до праці в українській народній педагогіці.
2. Розробіть структурно-логічну схему, у якій відображається сутність трудового виховання, його завдання, основні етапи і засоби.

Тема. Розумовий розвиток дітей і формування в них народного світогляду

1. Розумове виховання як невід'ємний компонент української народної педагогіки. Доберіть афоризми, прислів'я, мудрі сентенції українського народу, у яких засвідчено цінність знання, розуму, мудрості людини.
2. Загадка як один із засобів розумового виховання в народній педагогіці. Наведіть приклади загадок, у яких відображено засоби отримання знань, атрибути навчання.
3. Використання казок у розумовому вихованні. Проаналізуйте механізм психолого-педагогічної дії казки на розумовий розвиток дитини.
4. Проаналізуйте дієвість використання в розумовому вихованні сучасних учнів народних прислів'їв, приказок, афоризмів.
5. Розробіть структурно-логічну схему, у якій відображено сутність розумового виховання, його завдання, принципи, шляхи і засоби.

Тема. Естетичне виховання засобами народної педагогіки

1. Розкрийте суть і завдання естетичного виховання в українській етнопедагогіці.
2. Проаналізуйте підходи до трактування понять „естетичне почуття”, „естетичний смак”, „естетична потреба” у філософській, психолого-педагогічній літературі. Визначте місце естетичного виховання в українській етнопедагогіці.
3. Розкрийте сутність мовленнєвого етикету як засобу естетичного народного виховання.
4. Наведіть українські прислів'я чи уривки з українського епосу, у яких в центрі уваги краса природи як засіб прилучення до прекрасного.
5. Розкрийте значення маминої колискової пісні як засобу початкового естетичного впливу на дитину.
6. Дитячі іграшки як засіб формування естетичних уподобань дітей: минуле, сучасність, майбутнє.
7. Дослідіть здобутки народної архітектури з позиції засобу естетичного народного виховання.
8. Визначте місце музики в системі естетичного виховання народної педагогіки.
9. Розробіть структурно-логічну схему, у якій буде відображено систему естетичного виховання народної педагогіки.

Розділ. Етнопедагогіка й сучасна українська національна система виховання

Тема. Етнопедагогіка як основа українського шкільництва

1. Підготуйте розгорнутий сценарій виховного заходу для 5 класу загальноосвітньої школи на тему „Ніжність маминої колискової”, використавши матеріали з етнопедагогіки.
2. Підготуйте розгорнутий сценарій виховного заходу для учнів 10 класу загальноосвітньої школи на тему „Бабусина скриня”, використавши матеріали з етнопедагогіки та українознавства.
3. Підготуйте розгорнутий сценарій виховного заходу для учнів 7 класу загальноосвітньої школи на тему „Мовленнєвий етикет”, використавши матеріали з етнопедагогіки та українознавства.

Тема. Народні традиції виховання в діяльності національних і молодіжних організацій і об'єднань

1. Розробіть сценарій проведення виховного заходу „Козацькі забави” для учнів 7 класу загальноосвітньої школи.
2. Розробіть сценарій гри-подорожі для учнів 8 класу загальноосвітньої школи на тему „Шляхами козацької слави”.
3. Розробіть сценарій спортивного свята „Козацькому роду нема переводу” (для учнів 5 – 7 класів загальноосвітньої школи).
4. Наведіть можливі шляхи, форми та методи реалізації козацької педагогіки в сучасному виховному процесі.

Тема. Народна виховна практика як основа педагогіки народознавства, української наукової педагогіки

1. Розкрийте сутність народознавчого підходу до виховання учнівської молоді в педагогіці народознавства.
2. Розкрийте сутність людинознавчого підходу до виховання учнівської молоді в педагогіці народознавства.
3. Розкрийте сутність особистісного підходу до виховання учнівської молоді в педагогіці українознавства.

Методичні рекомендації щодо виконання завдань і вправ самостійної роботи

Виконання завдань і вправ, що виносяться на самостійну роботу, є одним із важливих елементів навчально-пізнавальної діяльності студентів. Суть самостійної роботи полягає в індивідуальному виконанні розроблених викладачем завдань до тем лекційного курсу з метою повторення й глибшого засвоєння навчального матеріалу, його застосування на практиці.

Плануючи й організовуючи власну самостійну роботу над навчальним проектом, враховуйте такі моменти щодо його виконання:

- опрацюйте спочатку теоретичний матеріал з тем за курсом лекцій, літературними джерелами тощо;
- прочитайте практичні завдання, запропоновані для виконання навчального проекту;
- виберіть із запропонованих завдань ті, проблематика яких Вас зацікавила;
- продумайте загальну побудову тексту, серцевиною якого має бути Ваше власне бачення досліджуваної проблеми;
- зверніть увагу на зміст ідей, які ви прагнете розкрити, підбір слів, логічну плавність аргументів, уявну аудиторію, яку ви бажаєте проінформувати та вразити;
- напишіть творчу роботу;
- обов'язковою умовою виконання творчої роботи є складання списку використаної літератури з теми (можна використовувати матеріали, не вказані в списку).

Завдання за темами: “Запорозька Січ – колыска народної педагогіки”, Українське родинознавство (фамілологія), – є **обов'язковими** для виконання всіма студентами (оформлюються в робочому зошиті для семінарських занять).

Упродовж семестру студенти виконують **три індивідуальні роботи** відповідно до тем змістових модулів. Роботи повинні бути оформлені на стандартних аркушах формату А-4. Обов'язково вказати назву питання, прізвище виконавця, номер групи (студенти

виконують по три завдання, попередньо зареєструвавшись у списку, питання завдань в академічній групі не повинні повторюватись).

Питання до заліку

1. Зміст понять „народна педагогіка” й „етнопедагогіка”.
2. Головні завдання курсу „Етнопедагогіка”.
3. Основні компоненти української народної педагогіки.
4. Особливості виховання дітей у первісному суспільстві.
5. Педагогічне значення східнослов'янської обрядності.
6. Народна педагогіка, форми та методи виховання в школах Київської Русі.
7. Народньо-педагогічні традиції в педагогічній думці Київської Русі.
8. Народньо-педагогічні ідеї в педагогічній думці XIV – першої пол. XVII ст.
9. Відомості про школу й освіту Запорізької Січі, зміст і форми її діяльності.
10. Козацький виховний ідеал. Традиції духовно-морального виховання козаків.
11. Школи козацького мистецтва.
12. Рідна мова й народні традиції в козацьких школах.
13. Значення козацької педагогіки для розбудови сучасної української національної школи.
14. Виховний досвід народу в творах українських просвітителів в другій пол. XVII – XVIII ст.
15. Народний ідеал виховання в творчості Г.С.Сковороди.
16. Українське національне відродження як джерело розвитку народно-педагогічних ідей.
17. О. В. Духнович і його погляди на сутність народної педагогіки.
18. К. Д. Ушинський про головні засоби виховання в народній педагогіці.
19. Освітньо-виховний ідеал Т. Г. Шевченка.
20. Х. Д. Алчевська про засоби виховання в народній педагогіці.
21. С. Ф. Русова про роль народно-педагогічних ідей у формуванні національної системи виховання українців.
22. Відображення практики виховання дітей українців у працях Н. Заглади.
23. А. С. Макаренко про народну педагогіку як золотий фонд педагогіки наукової.
24. В. О. Сухомлинський про батьківську педагогіку, про напрями й засоби виховання в народній педагогіці.
25. Є. І. Сявавко й дослідження української етнопедагогіки в її історичному розвитку.
26. Внесок М. Г. Стельмаховича в розвиток і утвердження народної педагогіки як науки.
27. Основні чинники формування особистості в народній педагогіці.
28. Поняття про виховання в українській народній педагогіці.
29. Цілі й завдання української етнопедагогіки.
30. Виховні ідеали українців в їхньому історичному розвитку. Втілення виховного ідеалу українців в білинах, легендах, переказах періоду Київської Русі та героїчному епосі доби козаччини.
31. Виховний ідеал у творчості Г. Ващенко.
32. Засоби виховання в етнопедагогіці.
33. Виховне значення української пареміографії (прислів'їв, приказок).

34. Українські народні загадки, лічилки, скоромовки як засоби розумового виховання в етнопедагогіці.
35. Потішки й пестушки як засіб формування світогляду дитини.
36. Народна казка – золотий фонд української етнопедагогіки.
37. Класифікація й оцінка виховного значення українських народних ігор у вітчизняній педагогіці.
38. Народні ігри перших років життя дитини. „Пальчикові” ігри.
39. Дидактичні ігри. Народна гра як засіб виховання розумової активності дітей.
40. Обрядові та звичаєві ігри. Ігри з відображенням трудових процесів та побуту народу.
41. Народні рухливі ігри як засіб і метод фізичного виховання.
42. Основні принципи й методи народного виховання.
43. Українці про рід і родину як осередок виховання.
44. Шлюб і подружнє життя в Україні в минулому й сучасному.
45. Українське родинне звичаєве право.
46. Поняття „рід”, „родина”, „родовід” в уявленнях українського народу. Дерево роду. Символи роду.
47. Родильні звичаї та обряди українців.
48. Народна вікова періодизація дитинства.
49. Народне дитинознавство.
50. Народна дидактика.
51. Виховне значення української мови.
52. Народний досвід духовно-морального виховання.
53. Народні засоби та прийоми фізичного загартування й тілесного виховання дітей.
54. Досвід народної педагогіки в трудовому вихованні.
55. Засоби розумового виховання в народній педагогіці.
56. Естетичне виховання засобами народної педагогіки. Погляди на красу та прилучення дітей до прекрасного.
57. Традиційні ініціації українців. Ініціації давніх слов’ян.
58. Молодіжні громади. Ініціації цехових ремісників.
59. Традиційні ініціації української молоді.
60. Традиції української родинної педагогіки й сучасна навчально-виховна робота школи.
61. День сім’ї в школі.
62. Етнопедагогічні традиції в діяльності українського пласту.
63. Взаємозв’язок народної педагогіки й релігійної культури.
64. Аналіз програми М. Г. Стельмаховича „Українське родинознавство”.

**Лист-вкладиш
 відповіді на питання з етнопедагогіки
 (для самоперевірки)**

Завдання 1 – 10 мають по чотири варіанти відповідей. У кожному завданні – лише **ОДНА ПРАВИЛЬНА** відповідь.

	А	Б	В	Г
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				
10				

Завдання 11 – 25 на встановлення відповідності (логічні пари), для кожного з чотирьох завдань, позначених буквами, виберіть один правильний, на вашу думку, варіант відповіді, позначений цифрою.

11	А	Б	В	Г	Д	12	А	Б	В	Г	Д	13	А	Б	В	Г	Д
1						1						1					
2						2						2					
3						3						3					
4						4						4					
5						5						5					

14	А	Б	В	Г	Д	15	А	Б	В	Г	Д
1						1					
2						2					
3						3					
4						4					
5						5					

16	А	Б	В	Г	17	А	Б	В	Г	18	А	Б	В	Г	19	А	Б	В	Г	20	А	Б	В	Г
1					1					1					1					1				
2					2					2					2					2				
3					3					3					3					3				
4					4					4					4					4				

21	А	Б	В	Г	Д	22	А	Б	В	Г	Д	23	А	Б	В	Г	Д	24
1						1						1					1	
2						2						2					2	
3						3						3					3	
4						4						4					4	
5						5						5					5	

24	А	Б	В	Г	Д	25	А	Б	В	Г	Д
1						1					
2						2					
3						3					
4						4					
5						5					

Термінологічний словник

Етнопедагогіка – народна педагогіка певної етнічної спільності. Вона пояснює народну педагогіку і пропонує шляхи її використання в сучасних умовах, збирає і досліджує досвід етнічних груп, який ґрунтується на багатовіковому, природно – розвиваючомуся з'єднанні народних традицій.

Звичай – повсякденний усталений спосіб (правило) поведінки, складений історично, на основі людських стосунків, у результаті багаторазового здійснення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значущості.

Ініціація (від лат. *initiatio* «посвячення») — звичай, що був широко поширений у первісних і традиційних суспільствах народів світу, суть якого полягає у переведенні юнаків і юнок у дорослі вікові класи. Ініціація мала на меті підготовку підростаючого покоління до виробничого, суспільного, шлюбного і духовного життя в межах своєї групи. Зазвичай ініціації полягали в різноманітних випробовуваннях на фізичну силу, спритність, а іноді і витривалість.

Козацька педагогіка – педагогіка, створена українськими козаками. Це вироблена й застосовувана в їхньому середовищі система знань, засобів і досвід навчання та виховання дітей і підлітків. Вона виступає провідним компонентом української народної педагогіки у її вершинному вияві.

Народна дидактика (народне навчання) – це обсяг знань, умінь і навичок, якими повинна оволодіти людина в процесі навчання. Народна дидактика відображає здобутки у галузі розумового й світоглядного розвитку підростаючого покоління, що концентрується у поглядах на принципи, зміст і методи навчання, зміцнення пізнавальних сил і здібностей дитини. Реалізується вона переважно через дитячу мову й мову дорослих, загадки, прислів'я й приказки, скоромовки, казки, оповідання, постійне залучення дітей і підлітків до посильної праці, спілкування з природою, дотримання мовленнєвого етикету, дитячі ігри, забави тощо.

Народне дитинознавство – це сума психолого-педагогічних знань про дітей, набутих протягом віків у процесі навчально-виховної практики батьків і родини в цілому. Воно концентрує в собі вироблене нашим народом відношення до дітей, емпіричні знання про умови та рушійні і сили онтогенезу людських якостей на стадії дитинства, про закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, вольових та пізнавальних процесів, особливості формування дитини як особистості у дитячому віці від народження й до фізіологічного дозрівання та включення у доросле життя.

Народна педагогіка – педагогіка, яку створив народ. Це галузь його емпіричних знань і досвіду, що відображаються в домінуючих серед трудящих морально-етичних ідеалах, поглядах на зміст, мету й принципи формування людини у сукупності народних засобів, умінь і навичок виховання і навчання дітей та молоді.

Народна педагогічна деонтологія (грецьке *deontos* та *logos* наука про конче потрібне, вкрай необхідне; обстоє етичну сферу обов'язкового в думках і вчинках кожної людини) – це архіобов'язкове, без чого істинне виховання справжньої людини немислиме. Як приміром прищеплення дітям змалку працьовитості, любові до рідної мови й культури свого народу, почуття приязні до інших народів; знання свого родоводу; шанобливе ставлення до батька й матері, землі, хліба; охорона честі родини; піклування про молодших, хворих калік, людей похилого віку, шанування народних звичаїв, традицій, національної атрибутики.

Народне родинознавство (фамілістика, фамілологія) (лат. *familia* – сім'я, рід, родина) – набуті в процесі багатовікової історії розвитку родинного життя знання і практичний досвід українського народу в галузі організації шлюбу та створення міцної, здорової, щасливої сім'ї. „Без сім'ї нема щастя на землі”. Воно вивчає історію шлюбних стосунків і взаємин, форми шлюбу, обереги шлюбу, вікові особливості під час укладання шлюбу.

Народна родинна (батьківська) педагогіка – народна мудрість соціалізації дитини в сім'ї завдяки передачі їй дорослими (матір'ю, батьком та іншими членами сім'ї) духовного й виробничого досвіду, прищеплення культури поведінки.

Обряд – узвичаєне, обов'язкове символічне дійство, приурочене до відзначення найбільш важливих подій у житті людського колективу, родини чи навіть окремої особи.

Право звичаєве, „неписане право” – норми поведінки, які діють у громаді внаслідок довготривалого застосування й переконання, що вони обов'язкові.

Традиції – досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки і т. ін., що склалися історично, набули сталої форми і передаються з покоління в покоління.

Українська етнопедагогіка – це наука про українську народну школу, тобто про досвід українського народу щодо виховання підростаючого покоління, про його педагогічні погляди. Наука про педагогіку побуту, родини, українців.